

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSIYA MƏHKƏMƏSİ

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu**

Qara dəniz və Xəzər regionu ölkələrinin Hüquqşünaslar Assosiasiyası

*Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının
94-cü ildönümünə həsr olunmuş*

*“Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş dəyərlərin
müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktiki yanaşmalar”*

mövzusunda

**ELMİ-NƏZƏRİ KONFRANSIN
materialları**

(5 may)

BAKİ - 2017

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYA MƏHKƏMƏSİ

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ

Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
Qara dəniz – Xəzər regionu ölkələrinin Hüquqşünaslar Assosiasiyası

Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan
olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş

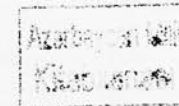
109/12

“Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında
təsbit edilmiş dəyərlərin müdafiəsi sahəsində
müasir nəzəri və praktik yanaşmalar”

mövzusunda

ELMİ-NƏZƏRİ KONFRANSIN
materialları

(5 may)

Bakı – 2017

X620.12(2A)A0

MƏSUL REDAKTORLAR:

Dürdanə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi Aparatının Konstitusiyə hüququ şöbəsinin müdiri, h.ü.f.d., dosent

Ayxan RÜSTƏMZADƏ

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun "Dövlət və konstitusiyə hüququ" şöbəsinin müdiri, h.ü.e.d.

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Ceyhun QARACAYEV

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsinin hakimi, h.ü.f.d., dosent

Habil QURBANOV

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun baş elmi işçisi, h.ü.e.d., professor

Nazim CƏFƏRLİ

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini, h.ü.e.d., professor

İntiqam EYVAZOV

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi Aparatının Məhkəmə qərarlarının icrasına nəzarət sektorunun müdiri, h.ü.f.d.

Heydər Əliyevin anadan olmasının 94-cü ildönümünə həsr olunmuş "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş dəyərlərin müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktik yanaşmalar" mövzusunda 5 may 2017-ci il tarixdə keçirilmiş elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyat evi, 2017, 144 səh.

ISBN 978-9952-445-47-3

ARXIV

M Ü N D Ə R İ C A T

Aytən MUSTAFAZADƏ	– İnsan hüquq və azadlıqlarının yeni tendensiyaları5
Kamran ŞƏFİYEV	– Bərabərlik hüququnun bəzi aspektləri.....9
Nazim CƏFƏRLİ	– Heydər Əliyevin dövlətçilik konsepsiyasının bəzi məsələlərinə dair.....15
Səbinə ƏLİYEVƏ	– "Əlillərin hüquqları haqqında" 2006-cı il BMT konvensiyası əlillərin hüquqlarının müdafiəsinin əsas beynəlxalq-hüquqi bazası kimi20
Ayxan RÜSTƏMZADƏ	– Pozulmuş hüquq və azadlıqların müdafiəsində vəkillik və nümayəndəlik institutunun funksiyası33
Dürdanə MƏMMƏDOVA	– Konstitusiyə hüquq düşüncəsi və hüquqi mədəniyyət41
Habil QURBANOV	– Terrorçuluq insan təhlükəsizliyinə ciddi zərərdir47
Səbinə BABAYEVƏ	– Demokratik cəmiyyətdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi.....52
Bəxtiyar ƏLİYEV	– Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin konstitusion təminatı məsələlərinə dair57
Simran HƏSƏNOV	– Dividendlərin elan edilməsi və ödənilməsi səhmdar cəmiyyətinin hüququ yoxsa vəzifəsidir62
Araz QƏDİMƏLİYEV	– Müasir dövrdə icra hakimiyyətinin fəaliyyətinin optimallaşdırılmasının bəzi xarakterik xüsusiyyətləri.....72
Намиг АЛИЕВ, Гасан АЛИЕВ	– Некоторые вопросы прав человека в Армяно-Азербайджанском Нагорно-Карабахском конфликте79

Xəyyam İSMAYİLOV	– Cəmiyyətin strukturunda hüquq və siyasətin yeri və rolu.....85
Elbay NƏBİYEV	– Qədim dövrdə və orta əsrlərdə Azərbaycanca əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin bəzi məsələləri.....92
Nəsim ŞÜKÜROV	– Konstitusiya icraatının anlayışı, predmeti və xüsusiyyətləri.....103
Ильхам АЛИЕВ	– Усиление борьбы с религиозным экстремизмом в Азербайджанской Республике.....109
Günay QASIMOVA	– Fikir və söz azadlığı şərəf və ləyaqəti alçatmamalıdır.....113
Könül MƏMMƏDOVA	– Kibercinayətkarlığa qarşı mübarizənin prioritet istiqamətləri118
Emin DADAŞOV	– Yaşayış sahəsi ilə bağlı bəzi məsələlər.....121
Qələndər İSBƏNDİYAROV	– Torpaq mülkiyyəti sferasında cinayət-hüquqi problemlərin həll edilməsi yollarına dair125
Нигяр АСКЕРОВА	– Обеспечение прав и свобод человека и гражданина как высшая цель правового государства130
Bənövşə ƏLİZADƏ	– Sağlamlığın mühafizəsi sistemində tibbi yardımın prinsipləri135

Aytən MUSTAFAZADƏ
AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları
İnstitutunun direktoru, h.ü.c.d.,
Milli Məclisin deputatı

İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ YENİ TENDENSİYALARI

Ulu öndər, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin ən böyük amalı, məqsədi dövlətimizin müstəqilliyinin daimi olması, insan hüquqlarını rəhbər tutan vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olması idi.

Ümummillə lider Heydər Əliyev 1948-ci il tarixli “Ümumdünya İnsan Hüquqları Haqqında” BMT Bəyannaməsini və “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasını rəhbər tutan, 1/3 hissəsi insan hüquq və azadlıqlarına həsr olunmuş Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli müstəqil Konstitusiyasının banisidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında insan hüquqlarının müdafiəsinin, ölkə vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinin Azərbaycan dövlətinin ali məqsədi kimi müəyyənləşdirilməsi, hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verilməsi xüsusi ilə qeyd olunub. [1]

Müstəqillik əldə etdikdən sonra insan hüquq və azadlıqlarının təmini sahəsində beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan tamamilə yeni qanunvericilik sistemi işlənib hazırlandı. Bütün köhnə normativ hüquqi baza yeniləndi, yeni-yeni zəruri hüquq institutları, o cümlədən, Konstitusiya Məhkəməsi yarandı. Həmçinin, MDB məkanında ilk İnsan Hüquqları üzrə Akademik İnstitut yaradılaraq onun qarşısında bir sıra vəzifələr qoyuldu. Eləcə də, insan hüquqları ilə bağlı qanunvericilik aktları üzrə bir sıra təkliflər, yeni qanun layihələri, həmçinin, Ombudsman haqqında qanun layihəsi məhz İnsan Hüquqları İnstitutunda hazırlanaraq Milli Məclisə təqdim edilmişdir.

Həmçinin, beynəlxalq hüququn prinsiplərinin vacibliyi nəzərə alınaraq, müasir cəmiyyətdə insan hüquqları sisteminin yeni kriteriyaları müəyyənləşdirildi. Bütün bu addımlar Azərbaycan Respublikasında milli qanunvericilik sisteminin beynəlxalq hüquq məkanına inteqrasiya

etməsinə səbəb oldu. Bu gün də bu istiqamətdə aparılan uğurlu siyasət ölkə rəhbəri cənab İlham Əliyev tərəfindən xüsusi qayğı və diqqətlə yerinə yetirilir.

Qeyd etmək vacibdir ki, Respublikamızda insan hüquqları sahəsində ilk proqram - "İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı" Ulu öndər, ölməz şəxsiyyət Heydər Əliyevin 1998-ci il 18 iyun tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuşdur. [2]

Heydər Əliyev kursunun layiqli davamçısı, Prezident cənab İlham Əliyevin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı 2006-cı ildən həyata keçirilən İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının məntiqi davamıdır. Sonuncu Milli Fəaliyyət Planının 9-cu bəndində İnsan Hüquqları İnstitutu məsul icraçı kimi göstərilib.[3]

Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu müddətdə apardığı islahatlar içərisində ən mühümlərindən biri də insanların ən ali hüququ olan yaşamaq hüququnun müdafiəsi idi. Məhz bu məqsədlə Heydər Əliyev tərəfindən 1993-cü ildən Respublikamızda ölüm cəzasının tətbiqi üzərində veto qoyulmuş, 1998-ci il 10 fevral tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə isə ölüm cəzası ləğv olunaraq ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilmişdir. Heydər Əliyevin bu addımı nəticəsində 100-lərlə şəxsin həyatları bağışlanmışdır. İndiki dövrdə də yaşamaq hüququnun təmin edilməsi üçün ölkəmizdə daima əfv və amnistiya aktları qəbul olunur.

Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev yolunun davamçısı Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev bu yaxınlarda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi kontekstində 10 fevral 2017-ci il tarixində "Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridətmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə" Sərəncam imzalamışdır. [4]

İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində yeni tendensiyaların işlənib hazırlanması istiqamətində Respublikada islahatlar aparılır, yaranmış boşluqlar, qanun pozuntuları aradan qaldırılır.

Məlumdur ki, cəmiyyətdə baş verən ictimai, siyasi, iqtisadi dəyişikliklər dövlətə, onun qanunlara təsir etmədən keçmir. Bu səbəbdən də mövcud qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi zərurəti ortaya çıxır. 12 noyabr 1995-ci il tarixində qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının ən Ali Qanunu olan Konstitusiyasına 2002, 2009 və 2016-cı illərdə

əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Əlavə və dəyişikliklərin edilməsinin başlıca səbəbi cəmiyyətdə yaranmış dəyişikliklərlə əlaqədar qanunvericiliyin, insan hüquq və azadlıqlarının daha da təkmilləşdirilməsinin zəruriliyidir. 26 sentyabr 2016-cı il tarixində keçirilmiş ümumxalq səsverməsi-referendum nəticəsində insan hüquqlarını məhdudlaşdıran müddəalar aradan qaldırılmış, insanların problemlərinin aradan qaldırılması, bu istiqamətdə zəruri addımların atılması, ölkə üçün vacib qanunvericiliklərin tez bir zamanda qəbul edilməsi üçün dövlət idarəetməsində yeni bir institut- Vitse Prezidentlik institutu yaradıldı.

Həmçinin onu da qeyd edirəm ki, Respublikada insan hüquqları sahəsində xüsusi ilə əhəmiyyətli Sərəncamlar qəbul edilmişdir. Ölkədə Yeniyetmələrin hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Yuvenal Ədliyyə sisteminin yaradılması üçün zəruri addımlar atılmış bu sahədə qanunvericiliyin hazırlanması üçün işlər görülmüşdür.

Azərbaycan Respublikasında insanın hüquq və azadlıqlarının təminatı və müdafiəsi sahəsində köklü islahatlar aparılmışdır. İnsanların pozulmuş hüquqlarının tez bir zamanda qanunvericiliyin tələblərinə müvafiq olaraq həll olunması üçün "Elektron məhkəmə" informasiya sisteminin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, cənab İlham Əliyev 13 fevral 2014-cü il tarixli Sərəncam qəbul etmişdir. Sözügedən Sərəncam məhkəmə islahatları sahəsində strateji prioritet istiqamətləri müəyyən edərək Azərbaycanın məhkəmə sistemində inqilabi təkamülün əsasını qoydu. [5]

Danılmaz faktdır ki, bütün qayda pozuntularının, boşluqların qarşısının alınması üçün tədbirlər görülsə də hələ də insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi istiqamətindəki mövcud problemlər tam aradan qaldırılmayıb. Bu problemlərə əsasən beynəlxalq səviyyəli, hansı ki, bütün dünya dövlətlərinin mübarizə apardığı problemlər aiddir.

Bunlar terrorçuluq, kibercinayətkarlıq, rasizm, islamofobiya, antisemitizmdir ki, Avropa təşkilatları və beynəlxalq təşkilatlar bu problemlər qarşısında acizdirlər. Son miqrasiya axını bir daha sübut etdi ki, demokratiya Avropada başqa dövlətlərə yönəlmiş bir alətdir.

Azərbaycan Respublikasında hər bir insan onun malik olduğu irqdən, cinsiyyətdən, dildən, dindən, siyasi və digər baxışlardan, milli və sosial mənşədən, mülkiyyətdən, doğum və başqa hallardan asılı olmayaraq təmin olunmuş insan haqlarına və azad olmaq hüququna malikdir.

Sonda onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində görülən işlər bir çox dövlətlərin diqqət mərkəzindədir. Çünki, Azərbaycan Respublikasının rəhbə-

ri, Prezidenti cənab İlham Əliyev hər bir islahata, tədbirə sırf insan hüquqlarının müdafiəsi kontekstindən yanaşır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı-2016
2. “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 18 iyun 1998-ci il
3. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 27 dekabr 2011-ci il
4. “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 10 fevral 2017-ci il
5. “Elektron məhkəmə” informasiya sisteminin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 13 fevral 2014-cü il

Kamran ŞƏFİYEV

Azərbaycan Respublikası
Konstitusiya Məhkəməsinin hakimi

BƏRABƏRLİK HÜQUQUNUN BƏZİ ASPEKTLƏRİ

Bərabərlik hüququ tarixən feodal imtiyazlarına qarşı yaranaraq insan, cəmiyyət və dövlət arasında olan münasibətləri tənzimləyən çox vacib prinsipin əsasını qoymuşdur. Hüquq bərabərliyi eyni zamanda konstitusionalizmin təməl prinsiplərindən və demokratiyanın ayrılmaz elementlərindən biri kimi tanınır.

Bərabərlik vətəndaş cəmiyyətinin, hüquqi dövlətin formalaşmasının əsas prinsiplərindən sayılır. Bu prinsipə görə hamı qanun qarşısında bərabər olmalıdır ki, dövlət idarəciliyində, cəmiyyətdə özbaşınalıq, ədalətsizlik baş verməsin, ümumi rifah, inkişaf təmin edilsin. Bərabərlik prinsipi dövlətin insanlara, insanların biri-birinə olan münasibətinin təbii əsaslarını müəyyənləşdirir. O, insanların hər hansı bir təbii cəhətinə görə fərləndirilməsini qəbul etmir, cinsi, milli, dini, irqi və digər xüsusiyyətlərinə baxmayaraq insanları bərabərləşdirir. İnsanlar əsrlər boyu bərabərlik uğrunda mübarizə aparıblar, ayrı-seçkiliyin bütün formalarına qarşı çıxıblar. Yüz illərlə insanlar sosial mənşəyinə, irqinə və dərisinin rənginə, cinsinə, milli və dini mənsubiyyətinə görə bərabər olmayıblar. Marksizm ideologiyası bərabərlik dedikdə insanların faktiki bərabərliyini başa düşürdü. Faktiki bərabərlik insanların öz maddi imkanlarına görə bir-biri ilə bərabər olmasını nəzərdə tutur. Lakin insanların faktiki bərabər olması qeyri-mümkündür. İnsanlar müxtəlif xüsusiyyətlərinə, o cümlədən bioloji imkanlarına görə bir-birindən fərqlənir.

Bərabərlik hüququ dövlət tərəfindən insanlara yaradılan bərabər imkanlarda və şəraitdə ifadə olunur.

II dünya müharibəsindən sonra “hüquq bərabərliyi” və “ayrı-seçkilik” anlayışları yeni mahiyyət kəsb etdi. Beynəlxalq ictimaiyyət bu məsələlərə daha həssas yanaşmağa başladı.

Təsadüfi deyildir ki, bərabərlik hüququ beynəlxalq hüquq aktlarında təsbit olunub (İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin 7-ci

maddəsi, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsi, İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın 14-cü maddəsi və həmin Konvensiyanın 12 sayılı protokolunun 1-ci maddəsinin 2-ci bəndi və s.).

Bu hüquq Konstitusiyanın 25-ci maddəsində təsbit olunub. Konstitusiyasının 25-ci maddəsində öz əksini tapmış müddəalar hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabər olması, kişi və qadınların hüquq bərabərliyi, eləcə də bərabərlik hüququ ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi əks olunub.

Konstitusiyanın 25-ci maddəsinin I hissəsinə əsasən hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir.

Konstitusiyanın bu normasının (prinsipinin) əsas mahiyyəti dövlət tərəfindən hüquq subyektlərinə eyni münasibət və vəziyyətlərdə qeyri-bərabər rejimin, lüzumsuz üstünlük və imtiyazların yaradılmasının qarşısının alınmasına xidmət edir. Qeyd olunan prinsipdən hər hansı formada kənara çıxılması hüquq subyektlərinin iştirak etdikləri hüquq münasibətlərində faktiki olaraq qeyri-bərabərliyə, onlardan hər hansı birini digərinə nisbətdə daha əlverişli mövqeyə gətirib çıxarmaqla Konstitusiya prinsiplərinin deklorativliyinə, dövlət orqanlarına inamın azalmasına, sosial gərginliyin artmasına zəmin yarada bilər.

Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. Qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik hər bir mülki işə eyni qaydada, eyni prosessual formalarda, onlarda iştirak edən şəxslər üçün eyni təminatlarla baxılması ilə təmin edilir. Bununla işin nəticələrində maraqlı olan şəxslərin qanuni tələblərinin bərabər ödənilməsinə nail olunur, bütün vətəndaşlara məhkəmə qarşısında öz mənafelərini qorumaq üçün bərabər imkanlar yaradılır. Prosessual hüquq bərabərliyinə görə tərəflər öz hüquq və mənafelərini müdafiə etmək üçün prosessual vasitələrdən real istifadə etmək imkanına malikdirlər. Həmin imkanlar qanunla və məhkəmə ilə təmin edilir.

Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır. Tarix boyu sosial bərabərsizliyin ən kəskin forması kişi ilə qadın arasında olan ayrı-seçkilik olmuşdur. Bununla bağlı ayrıca beynəlxalq sənədlər qəbul olunub.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında" Konvensiyasına (18 dekabr 1979-cu il) Azərbaycan Respublikası 30 iyun 1995-ci il tarixdə qoşulub.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında Konvensiyasının

Fakultativ Protokolunu Azərbaycan Respublikası 16 fevral 2001-ci il tarixdə ratifikasiya edib.

"Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında" 10 oktyabr 2006 tarixli Qanunun məqsədi cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını aradan qaldırmaqla, kişi və qadınlara ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanlar yaratmaqla gender bərabərliyinin təmin edilməsindən ibarətdir.

Lakin həyatda bəzi fərqlənmə mövcudur və bu ayrı-seçkilik sayılmır.

Həmin qanunda hansı hallar ayrı-seçkilik hesab olunmur:

Qadınlar üçün Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş güzəştlər, imtiyazlar və əlavə təminatlar; (Maddə 241. Qadın əməyinin tətbiqi qadağan olunan iş yerləri və işlər 1. Əmək şəraiti ağır, zərərli olan iş yerlərində, habelə yeraltı tunellərdə, şaxtalarda və digər yeraltı işlərdə qadın əməyinin tətbiqi qadağandır. Maddə 242. Qadınların gecə işlərinə, iş vaxtından artıq işlərə və istirahət günlərində işə cəlb olunmasının, habelə ezamiyyətlərinin məhdudlaşdırılması)

kişilər üçün həqiqi hərbi (alternativ) xidmətə çağırış;

kişi və qadınlar üçün qanunla müəyyənləşdirilmiş fərqli pensiya və nikah yaşı;

kişi və qadınlar üçün cəzaçəkmə müəssisələrində fərqli şəraitin yaradılması; gender bərabərliyinin təmin edilməsi məqsədilə xüsusi tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Bəzi ölkələrdə iş yerlərində kvotaların tətbiqi nəzərdə tutulur. Dövlətlər xüsusi tədbirlər həyata keçirməklə sadəcə olaraq "formal bərabərliyə" deyil, "həqiqi bərabərliyə" nail olmalıdır, başqa sözlə, cəmiyyətdə mövcud olan imtiyazlardan istifadə etmək üçün təklif olunan imkanlardan bərabər səviyyəli istifadəni təmin etməyi bacarmalıdır.

Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında qanunda bir sıra təminatlar nəzərdə tutulub.

Cinsindən asılı olmayaraq bir iş yerində işləyən, eyni ixtisas dərəcəsinə malik olan, eyni iş şəraitində işləyən, eyni dəyərli işi yerinə yetirən işçilərə əmək haqqı, həmçinin mükafatlar və işçini həvəsləndirmək məqsədilə ödənilən digər maddi ödənişlər eyni ödənilməlidir.

Dövlət mülkiyyət növündən asılı olmayaraq, bütün təhsil müəssisələrinə qəbulda, tələbələrin təqaüdlə təmin edilməsində, tədris planının seçilməsində və biliyin qiymətləndirilməsində kişi və qadınlar üçün bərabər imkanlar yaradılmasını təmin edir.

Dövlət kişi və qadınların mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün bərabər imkanların yaradılmasına təminat verir.

Ayrı-seçkiliyin müəyyən olunması ilə bağlı Konstitusiya Məhkəməsi qeyd edir ki, Konstitusiyanın 25-ci maddəsinin I hissəsinə uyğun olub-olmamasının yoxlanılması üçün hansı şəxslərin bərabər və ya müəyyən meyarlara əsasən oxşar vəziyyətdə olmasını müəyyənləşdirmək zəruridir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, iki qrup şəxs (vəziyyət) heç vaxt tamamilə eyni olmur, yəni mümkün olan bütün müqayisə meyarlarına əsasən tam bərabərlik ola bilməz. Beləliklə, müqayisə üçün meyar seçilərkən müqayisə edilən vəziyyətlərə (şəxslərə) aid çoxsaylı xüsusiyyətlər sırasında yalnız mübahisələndirilən hal kontekstində müvafiq vəziyyətlərin bərabər olub-olmaması sualına cavab verənlər seçilməlidir. (Konstitusiya Məhkəməsinin 14 noyabr 2014-cü il tarixli Qərarı)

Birbaşa ayrı-seçkilik "bir şəxsin digər şəxsə münasibətdə irq və ya etnik mənsubiyyətə əsaslanan daha az əlverişli münasibətə məruz qaldığı və ya qalacağı təqdirdə" baş vermiş olur. İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin istifadə etdiyi formula görə, birbaşa ayrı-seçkilikdən söz edilməsi üçün "oxşar vəziyyətdə olan şəxslərin görükləri münasibətdə müəyyən edilə bilən bir fərqlilik olmalıdır".

Ayrı-seçkiliyin əsasını konkret şəxsin digərlərilə müqayisədə fərqli rəftara məruz qalması təşkil edir.

Demokratik cəmiyyətdə insanların hüquqları və azadlıqları bərabərlik prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bu prinsipin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər kəsin bərabər hüquqlara malik olması bəyan edilməklə, onlardan istifadə etmək üçün bərabər imkanlar yaradılmalıdır. Lakin vəziyyəti fərqli olan subyektlər üçün hüquq və vəzifələrin mütləq bərabərliyi ola bilməz. Bərabərlik hüququna əsasən vəziyyəti fərqli olan subyektlər üçün eyni tənzimləmə tətbiq edilə bilməz.

Eyni zamanda bir qrup daxilində hüquq və vəzifələr onun bütün üzvləri üçün eyni olmalıdır. Fərqli rəftar oxşar vəziyyətdə olan fərdlər arasında mövcud olduqda bərabərlik hüququ pozulmuş olur. Fərqli rəftarın obyektiv və əqlabatan əsası, yaxud tətbiq edilən vasitələrlə qarşıya qoyulan qanuni məqsəd arasında əqlabatan mütənasiblik olmadıqda, həmin rəftar ayrı-seçkilik xarakteri daşıyır. Bununla belə, bərabərlik hüququ qanunverici tərəfindən ayrı-ayrı kateqoriyalı subyektlərə güzəştlərin və imtiyazların tətbiq edilməsini inkar etmir. Bu cür fərqlər o zaman bərabərlik hüququna zidd olar ki, onlar əqlabatan, obyektiv və

mütənasib olmasınlar. (Konstitusiya Məhkəməsinin 13 dekabr 2010-cu il tarixli Qərarı)

Bərabərlik hüququ insan hüquq və azadlıqlarının hər hansı ayrı-seçkilik olmadan ədalətli, eyni hüquqi imkanlar əsasında həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Bu prinsip universal xarakter daşıyır və ictimai münasibətlərin bütün sahələrinə nizamlayıcı təsir edir. O cümlədən, bu prinsipin gözlənilməsi hər şeydən öncə həm də eyni kateqoriyaya aid olan şəxslərin hüquqlarının obyektiv və əqlabatan izah olmadan fərqləndirilməsini qadağan edir.

Bərabərlik hüququ dövlət tərəfindən heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verilməsini nəzərdə tutur. Pensiya təminatı sahəsində hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsində bütün növ ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına təminat verən hüquq bərabərliyi prinsipi eyni kateqoriyaya aid olan şəxslərin pensiya hüququnun fərqləndirilməməsinə xidmət edir. Əks halda sosial təminat sahəsində qanunverici tərəfindən müəyyən olunmuş güzəştlərin eyni hüquqi vəziyyətdə olan şəxslərə eyni qaydada tətbiq edilməməsi sosial ədalətin və tarazlığın pozulmasına səbəb ola bilər.

Eyni zamanda, sosial təminat sahəsində münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi zamanı eyni hüquqi vəziyyətdə olan subyektlər arasında ayrı-seçkiliyə yol verilməsi belə tənzimləmənin bütün subyektlərə münasibətdə qüsurlu olmasına gətirib çıxara bilər. (Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun "Əmək pensiyaları haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 8.1 və 8.3-cü maddələrinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair" 1 dekabr 2010-cu il tarixli Qərarı).

Ayrı-seçkilik təkcə oxşar vəziyyətdə olan insanlara qarşı fərqli rəftarın deyil, həm də fərqli vəziyyətdə olan insanlara qarşı eyni rəftarın nəticəsi ola bilər. Sonuncunu "dolayı" ayrı-seçkilik adlandırırlar, çünki bu halda rəftarın ozu deyil, onun nəticələri fərqli olur, belə ki, o, fərqli xüsusiyyətlərə malik insanlar üçün fərqli nəticələrə səbəb olur.

Dolayı ayrı-seçkilik o halda baş verir ki, neytral kimi görünən şəkildə, meyar və ya praktika müəyyən irqi və ya etnik mənşəli insanları digər şəxslərlə müqayisədə xüsusilə əlverişsiz vəziyyətə salır.

AİHM-praktikasına nəzər saldıqda görürük ki, Şonhaytın işində natamam iş günü ilə çalışan işçilərin pensiyaları hesablanarkən tam iş günü ilə çalışan işçilərdən fərqli dərəcələr tətbiq olunurdu. Bu fərqli dərəcələr iş yerində sərf edilən saatlar arasındakı fərqə əsaslanmırdı. Belə ki, nata-

mam iş gunu ilə çalışan işçilər, hətta iş stajlarının muddəti tam iş gunu ilə çalışan işçilərdən fərqli olsa belə, onlardan az pensiya alırdılar, bu isə o demək idi ki, natamam iş gunu ilə çalışan işçilərə əslində daha az pensiya odənilir. Pensiyaların hesablanması uzrə neytral qayda natamam iş gunu ilə çalışan bütün işçilərə eyni tərzdə tətbiq edilirdi. Lakin natamam iş gunu ilə çalışan işçilərin təxminən 88%-i qadın olduğuna görə bu qayda kişilərlə muqayisədə qadınlar ucun qeyri-mutənasib dərəcədə mənfi nəticələr doğururdu.

Əbdüləzizin işində cinsə görə fərqli rəftar Birləşmiş Krallığın qanunvericiliyində əks olunmuşdur. Ərizəçilər həmin ölkədə yaşayan qadınlar idi. İmmiqrasiya qaydalarına görə onların ərlərinə Birləşmiş Krallıqda ərizəçilərlə birlikdə qalmaq icazəsi verilməmişdir, halbuki oxşar vəziyyətdə ərlərinin yanında qalmaq istəyən qadınlar bu cür məhdudiyətlərə məruz qalmırlar. Yasla bağlı müdafiə olunan əsas, sadəcə olaraq zərərçəkmiş şəxsin yası ilə bağlı fərqli rəftar və ya hüquqdan fərqli şəkildə istifadə hallarına tətbiq edilir. Svitsqebelin İsveçrə Konfederasiyasına qarşı isinə əsasən, 47 yaşlı tənha qadın övladlığa usaq götürməklə bağlı müraciətinə rədd cavabının verilməsinə görə iddia ərizəsi təqdim etmişdir. Dövlət orqanları öz qərarını iddiaçı ilə usaq arasındakı yas fərqlə, həmçinin iddiaçının artıq bir usağı olduğundan daha bir usağı övladlığa götürməsi nəticəsində öz üzərinə əlavə maddi yükün götürülməsilə əsaslandırır. AİHM ərizəçinin övladlığa usaq götürmək üçün müraciət edən digər gənc qadınlardan yaşına görə fərqli rəftara məruz qaldığını müəyyən etmişdir.

Nazim CƏFƏRLİ

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
elmi işlər üzrə direktor müavini, h.ü.e.d, professor

HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏTÇİLİK KONSEPSİYASININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Dünya xalqlarının əksəriyyəti öz müstəqilliyinə və suverenliyinə müxtəlif vaxtlarda və fərqli formalarda nail olmuşlar. Zamanından və siyasi şəraitindən asılı olaraq, bəzi ölkələr az itki ilə, nisbətən asanlıqla müstəqilliyinə qovuşa bilmiş, bir sıra ölkələr isə böyük çətinlikləri üstələyərək, məhrumiyyətlər yolu ilə müstəqilliyinə qovuşa bilmişlər. Azərbaycan Respublikası da ikincilər sırasında olmaqla müstəqilliyin əldə edilməsinə ciddi itkilər və məhrumiyyətlər nəticəsində nail olmuşdur. İnsan və maddi itkilərlə əldə olunmuş müstəqillik səriştəsiz və bacarıqsız rəhbərliyin fəaliyyəti nəticəsində daha ciddi problemlərlə üzləşmiş, faktiki olaraq müstəqilliyin itirilməsi, ölkənin parçalanması ümumiyyətlə Azərbaycan Dövlətçiliyinin məhfi, təhlükəsi ilə üz bəüz qalmışdır. Xalqımız üçün təəssüf doğuracaq zaman kəsiyinə daxil olduq, xalq onu bu bəlalardan qurtara biləcək qüvvəni və şəxsiyyəti axtarmağa başladı və tapdı. Ümumillik lider, görkəmli siyasətçi və dövlət xadimi Heydər Əliyev hakimiyyətə onların istəyi və dəvəti ilə gəldi.

O xalqlar xoşbəxtkdir ki, onların təhlükəli təleyüklü məsələlərinin həll edilməsində istinad ediləcək, ümid bəsləniləcək görkəmli şəxsiyyətləri vardır.

Dünya tarixinə nəzər salsaq görərik ki, ayrı-ayrı vaxtlarda və müxtəlif millətlərin içərisindən görkəmli şəxsiyyətlər çıxmışdır.

Həmin liderlərin hərəsi bir sahədə fitri istedad sahibi olmuşlar. Azərbaycan xalqının dünya sivilizasiyasına bəxş etdiyi görkəmli şəxsiyyət Heydər Əliyev tək cə bir sahədə deyil, ictimai həyatın bütün sahələrində fitri istedad sahibi idi. Dahi şəxsiyyətin hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkədə əmin – amamlıq və sabitlik yarandı, destruktiv qüvvələr zərərsizləşdirildi, səriştəsiz adamlar hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı, daxili və xarici siyasətin konturları cızıldı, Azərbaycan dövlətçiliyi xilas edildi. Tezliklə fenomenial istedad sahibi Heydər Əliyev cənabları qarşıda

duran vəzifələrin zəncirində aparıcı halqaları müəyyənləşdirmək, ondan yapışb bütün zənciri arxasınca aparmaq yolunu göstərdi. Həmin vacib həlqələrdən biri və ən önəmlisi Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası idi. Qısa zaman kəsiyində Heydər Əliyev istedadının nəticəsi olaraq zərgər dəqiqliyi ilə işlənilib hazırlanmış dövlətçilik konsepsiyası ərəsəyə gəldi. Konsepsiyanın reallaşması üçün hüquqi islahatların aparılması vacib şərtidir. Dövlət mexanizminin, dövlət aparatının, dövlət orqanlarının, idarəçilik sisteminin normativ hüquqi bazasını yaratmadan müvəf-fəqiyyətə nail olmaq mümkünsüzdür. Bütövlükdə islahatların, o cümlədən hüquqi islahatların həyata keçirilməsində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin "hüquqi islahatlar komissiyasının yaradılması haqqında" 1996-cı il tarixli Sərəncamının və "Dövlət idarəetmə sistemində islahatlar aparılması üzrə dövlət komissiyasının yaradılması haqqında" 1998-ci il Fərmanının müstəsna rolu olmuşdur. Bu sahədə aparılan islahatların önəmini Ümumilli lider Heydər Əliyev dəfələrlə vurğulamış, xüsusi qeyd etmişdir ki, "Biz Azərbaycanda bütün işlərdə dünya təcrübəsindən, ayrı-ayrı ölkələrdə islahatların həyata keçirilməsi sahəsində əldə olunan təcrübədən istifadə edirik. Biz müsbət təcrübənin ölkəmizin xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq tətbiq etməyə çalışırıq".

İslahat Komissiyalarının fəaliyyətinin düzgün istiqamətə yönəldilməsi və səmərəli nəticələrin əldə edilməsi üçün onların fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri də Ümumilli lider tərəfindən müəyyənləşdirildi.

Hər şeydən əvvəl komissiyalar öz fəaliyyətində ölkədaxili faktorlarla yanaşı beynəlxalq aləmdə baş verən əsaslı dəyişiklikləri də nəzərə almalı idi. Dünyada baş verən radikal dəyişikliklər miqyasına görə inqilabi xarakter daşıyırdı. XX əsrin sonu və XXI əsrin astanasının tələblərinə müvafiq olaraq qloballaşma və üçüncü dalğanın gətirdiyi postindustrial mərhələsinə uyğun gəlmə faktorunu da nəzərə almağı vacib hesab edirdi.

Bütün bunlara dövlətin möhkəmliyi, cəmiyyətin hümanizmliyi, insanların ictimai şüurunun yüksəldilməsi, şəxsiyyətlə dövlət və cəmiyyət arasında münasibətlərin pozitivliyi ilə nail olmaq olar.

Hüquqi sahədə aparılan islahatların əsas qayəsi və məqsədi də Heydər Əliyev cənabları tərəfindən konkret müəyyənləşdirildi: Biz Azərbaycanın indiki nəslə yaranmış imkanlardan bütün sahələrdə istifadə etməliyik; dövlət müstəqilliyini qorumağı, möhkəmləndirməyi, inkişaf etdirməyi özüm üçün əsas vəzifələrdən biri hesab edirəm... çox vacibdir ki, respublikamız müstəqil bir dövlət kimi hansı siyasi, iqtisadi sistem üzrə gedəcəkdir, bizim yolumuz demokratiya yoludur, biz demokratiya

yolundan dönməyəcəyik. Bizim yolumuz siyasi pluralizm yoludur, biz bu yoldan dönməyəcəyik. Təbiidir ki, demokratik dövləti yaratmaq üçün ilk növbədə cəmiyyətin tənzimlənməsini təmin edəcək normativ– hüquqi baza və mükəmməl qanunvericilik bazası yaradılmalıdır.

Bir məsələni də vurğulamaq istədim. Adətən nəzəri müddəalar, bütövlükdə nəzəriyyə əvvəl hazırlanır, əlverişli şərait, mühit olduqda isə praktikada yoxlanılaraq ya qəbul edilir ya da inkar edilir. Çox nadir hallarda nəzəriyyə ilə praktika zaman etibarını ilə üst-üstə düşür. Ümumilli lider Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış dövlətçilik konsepsiyası hazırlandığı gündən tətbiq edilməyə başlayaraq doğruluğunu təsdiqlədi. Hüquqi islahatlara uyğun olaraq dövlətin quruluşu, dövlət mexanizmi, dövlət aparatı, dövlət orqanları, dövlət orqanlarının iyerarxiyası yeni qaydada işlənilib hazırlandı.

Dövlət başçılığına gələn liderlər hakimiyyətə gəldikdən sonra davranışında və yanaşmasında diqqəti çəkən məsələlərdən biri bütövlükdə sistemi saxlamaqla kosmetik yeniliklər aparır. Daha nəhəng liderlər, dövlət başçıları isə özünün sistemini qurur. Tarixə nəzər yetirsək bu yanaşmanı Amerika prezidenti Corc Vaşinqtonda, Türkiyə prezidenti Mustafa Kamal paşa Atatürkdə, bir də dahi siyasətçi Heydər Əliyevdə görürük. Heydər Əliyevin dövlətçilik konsepsiyasında yeni sistemin bütün əlamətlərini görürük. Təkcə bir aspektə nəzər saldıqda bu açıq-aydın hiss olunur: – dövlət nəzarəti mexanizminin yaradılması əvvəlcə nəzarətdən kənar hüquqa zidd bütün fəaliyyətləri ləğv etməklə vəzifəli şəxslərin, insanların dövlət orqanlarının fəaliyyəti hüquqi müstəviyə gətirilir. Hüquqi bazanın yaradılması üçün hüquqi, demokratik dövlət, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu, bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun, siyasi, iqtisadi, hüquqi və s. islahatlar aparılır, yeni konstitusiyaya qəbul edilir. Konstitusiyanın aliliyi prinsipi əsasında bütün normativ aktların ona uyğunluğunun təmin edilməsi sistemi formalaşdırılır. Digər tərəfdən qanun, Prezidentin fərman, sərəncam və göstərişlərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət mexanizmi yaradılır. Nəhayət ümumi, dünyəvi, bəşəri dəyərlərdən istifadə etməklə yeni nəzarət sisteminin: Konstitusiyaya nəzarəti, Hesablama palatası, auditor palatası, İnsan hüquqları üzrə müvəkkil (Ombudsman), Prezident aparatında nəzarət şöbəsi yaradılır. Fikrimizcə, gətirilən misal tam şəkildə sübut edir ki, Görkəmli dövlət xadimi köhnə sistemlə razılaşmayaraq, özünün yeni sistemini yaratdı. Təbiidir ki, yeni sistem yaratmaq, köhnə xalqın mənafeinə o qədər də uyğun gəlməyən, müasir inkişaf səsleşməyən sistemdən imtina etmək, deməkdir. Yeni sistemin formalaşdırılması olduqca çətindir və onun ba-

109112

nisindən yaradılacaq sistemin mikroelementlərindən tutmuş ali prinsiplərə qədər əsaslandırma tələb edir. Heydər Əliyev dühası və təcrübəsi bu çox mürəkkəb işin öhdəsindən ustalıqla gəldi.

Hər şeydən əvvəl yaradılacaq sistemin mahiyyətini, formasını, məzmununu, başlıca prinsiplərini və istiqamətlərini dünya təcrübəsinə və milli maraqlara uyğun gələn konsepsiyasını nəzəri cəhətdən əsaslandırır.

Dövlətçilik konsepsiyasında dövlətin mütəhərrikliliyini təmin edən dövlət idarəçiliyinin başlıca prinsipləri müəyyənləşdirildi. İnsan toplusu olan cəmiyyət onu idarə etmək üçün dövlətdə birləşir, ona hakimiyyət verir. Odur ki, dövlət cəmiyyətdən gəlir və onun tələblərinə, maraqlarına, məqsəd və iradəsinə xidmət edir. Başqa sözlə dövlət – cəmiyyətin kütləvi və legitim hakimiyyət gücüdür. Dövlət hakimiyyətinin mənbəyi vətəndaşların birliyi olan xalqdır, odur ki, vətəndaşın statusu hakimiyyətin bütün sturukturlarını və qarşılıqlı əlaqə sistemini yaradan faktordur.

Ümummillə lider tərəfindən hazırlanmış sistemin və dövlətçilik konsepsiyasının əsas müddəaları Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış Əsas Qanun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının əsasını təşkil etdi:

“Konstitusiya birinci növbədə dövlətlə, hakimiyyətlə xalqın arasında olan münasibətləri özündə əks etdirməlidir. Hakimiyyət bölgüsü, ali icra, qanunvericilik, məhkəmə hakimiyyətləri – bunlar hamısı xalqın iradəsinə söykənməlidir, seçkilər yolu ilə təmin olunmalıdır. Xalq dövlət üçün yox, dövlət xalq üçün olmalıdır və bu prinsiplər Konstitusiyamızın əsasını təşkil etməlidir”.

- Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır;

- Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətin bölgüsü prinsipi əsasında təşkil edilir;

- Azərbaycan Respublika ərazisi vahiddir, toxunulmazdır və bölünməzdir;

- İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azdıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir;

- Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir.

Heydər Əliyevin dahiliklə yaratdığı dövlətçilik konsepsiyası yaradıldığı gündən keçən vaxt ərzində öz doğruluğunu və səmərəliliyini həyatın faktları ilə təsdiq etmişdir. Bu konsepsiya ictimai münasibətlərdəki yenilikləri və dəyişiklikləri ehtiva etmək baxımından daha da inkişaf etdirilir.

Möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən ölkənin idarəçilik sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində qəbul edilən qərarlar bunu əyani şəkildə sübut edir: “- ölkənin demokratik və hərtərəfli inkişafı, iqtisadi nailiyyətlər nə qədər təsiredici olsa da, insan hüquqlarına əməl edilmədən vətəndaş cəmiyyəti yaratmaq və demokratiyanı inkişaf etdirmək mümkün deyil”.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009, 48 s
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1996-cı il tarixli “Hüquqi islahatlar komissiyasının yaradılması haqqında” Sərəncamı
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il tarixli “Dövlət idarəetmə sistemində islahatlar aparılması üzrə dövlət komissiyasının yaradılması haqqında” Fərmanı
4. Heydər Əliyevin 6-18 mart 1999-cu ildə Bakıda keçirilən Beynəlxalq Konfransda nitqi “Azərbaycan” qəzeti. 1999-cu il, 17 mart
5. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2011, 760 s
6. Rzayev. Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. Bakı, “Elm”, 2011, 480s
7. Rzayev. Ə.H. Şəxsiyyət, dövlət, möcüzə... Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2016, 420 s

Səbinə ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Respublikası
Konstitusiyə Məhkəməsinin
Aparat rəhbərinin müavini
h.ü.f.d.

“ƏLİLLƏRİN HÜQUQLARI HAQQINDA” 2006-CI İL BMT KONVENSIYASI ƏLİLLƏRİN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNİN ƏSAS BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ BAZASI KİMİ

Əlillər və sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin hüquqlarının qorunması və müdafiəsi, habelə onların sosiallaşması və cəmiyyətə inteqrasiyasına da çoxsaylı universal beynəlxalq sənədlərin mövcudluğu yenə də bu sahədə yeni beynəlxalq-hüquqi sənədin qəbulu zərurətini meydana çıxarmış oldu. Bu zərurət isə özünü bir sıra aspektlər baxımından büruzə verməyə başlamışdır.

Belə ki, *ilk növbədə*, bu kateqoriyadan olan şəxslərin cəmiyyətin həyatında bütün lazımı imkanlara malik bərabər hüquqlu subyekt kimi qəbulu, habelə onun dövlət tərəfindən yardım olunan passiv şəxslərdən hüquq daşıyıcılarına çevirmək zərurəti müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənədin qəbulunu şərtləndirmişdir. Bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, son onilliklərə qədər istənilən cəmiyyətin inkişafı sahəsində hər hansı vəzifə və ya məqsədlərin icrasına nail olunması və ya qarşıya çıxan problemin həlli zamanı əlillərin real vəziyyəti əksər hallarda nəzərə alınmamışdır. Bu isə əlillərin cəmiyyətdən təcridinə və onlarda bir sıra mənfi keyfiyyətlərin (depressiya, özünəinamsızlıq, avaraçılıq və dilənçilik, neqativ məqsədlər üçün istifadə obyektinə çevrilməsi və s.) formalaşmasına gətirib çıxarırdı. *İkincisi*, hüquqi baxımdan öhdəlik yaradan beynəlxalq sənəd əsasında əlillərin qarşısına çıxan problemlərin kompleks həlli, o cümlədən onların hüquqlarının effektiv müdafiəsi və təşviqi vacib meyarlardan biri olmuşdur. Buraya istər əlil uşaqların təhsillə hərtərəfli təmin olunması, əlil qadınların ayrı-seçkilikdən qorunması, cinsi bərabərlik kontekstində əlil qadın və kişilərin bərabərliyinin təmini kimi məsələlərdən tutmuş həmin şəxslərə məxsus subyektiv imkanların (yaşamaq hüququ; işgüçülərdən və qəddar, qeyri-insani və ya

insan ləyaqətini alqaldan rəftar və cəza növlərindən azadolma; istismardan, zorakılıqdan və təhqirdən azad olma; şəxsi bütövlüyün qorunması; müstəqil həyat tərzini və yerli icmaya cəlb olunma; fərdi hərəkət etmək imkanı; əmək hüququ və məşğulluğun təmini; mədəni həyatda iştirak; asudə vaxtın və istirahətin təşkili və idmanla məşğul olma və s.) müdafiəsi kimi müddəalar daxildir. *Üçüncüsü*, əvvəlki dövrlərdə əlillərin hüquqlarına dair beynəlxalq sənədlərdə sahəvi nəzarət mexanizminin yaradılması və fəaliyyətinə dair hər hansı müddəaya rast gəlmək qeyri-mümkündür. Bu sahədə pozuntuların olması və onların aradan qaldırılması zərurəti, insan hüquqlarının və əsas azadlıqların realizəsi zamanı əlillərin səciyyəvi xüsusiyyətləri və şəxsi ehtiyaclarının nəzərə alınmasının vacibliyi, eləcə də onların müdafiəsinin müasir ictimai həyatın müxtəlif istiqamətləri (məsələn, ayrı-seçkiliyin qadağan olunması, davamlı inkişaf, yoxsulluğun azaldılması, yüksək texnologiyaların müasir həyatdakı rolu, qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi və lazımı praktiki tədbirlərin görülməsi və s.) üzrə dövlətlərin öhdəliklərini həyata keçirməsinin mühümlüyü baxımından nəzarət mexanizminin olması artıq zərurətə çevrilmişdir.

Doğrudur, istər insan hüquqlarına dair ümumi beynəlxalq sənədlərdə (məsələn, 1948-ci il *Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi*, “*İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında*” 1966-cı il *Beynəlxalq Paktı*, 1993-cü il *Vyana Bəyannaməsi və Fəaliyyət Proqramı*, “*Uşaq hüquqları haqqında*” 1989-cu il *Konvensiyası və s.*), istərsə də sahəvi beynəlxalq aktlarda (məsələn, “*Əqli geriliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında*” 1971-ci il *Bəyannaməsi*, 1975-ci ildə qəbul olunan “*Əlillərin hüquqları haqqında Bəyannamə*”, *BMT-nin 1982-ci il tarixli “Əlillərə dair Ümumdünya Fəaliyyət Proqramı” və 1993-cü ildə qəbul edilmiş “Əlillər üçün bərabər imkanların təmin edilməsinə dair Standart Qaydalar”ı və s.*) əlillərin hüquqlarının qorunması və müdafiəsinə bu və ya digər dərəcədə toxunulur. Lakin həmin normaların bir hissəsi qəbul edilmə zamanı ilə müqayisədə müasir tələblərdən geri qalır yaxud yeni tendensiyaların beynəlxalq-hüquqi tənzimlənməsində müəyyən boşluqlar özünü göstərirdi. Məhz bu baxımdan, “*Əlillərin hüquqları haqqında*” 2006-cı il BMT Konvensiyası və həmin beynəlxalq sənədə Əlavə Protokol mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Konvensiyanın ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin uyğun olaraq, əlillərin mülki və siyasi, habelə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlarının (məsələn, yaşamaq hüququ, risk vəziyyətləri və fəvqəladə humanitar vəziyyətlər, qanun qarşısında bərabərlik, ədalət mühakiməsinin təmin olun-

ması, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq, işgəncələrdən və qəddar, qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan rəftar və cəza növlərindən azadolma, istismardan, zorakılıqdan və təhqirdən azad olma, şəxsi bütövlüyün qorunması, yerdəyişmə azadlığı və vətəndaşlıq, müstəqil həyat tərzini və yerli icmaya cəlb olunma, fərdi hərəkət etmək imkanı, fikir və əqidələrin sərbəst ifadə olunması və informasiyadan istifadə imkanları, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, evə və ailəyə hörmət, təhsil, sağlamlıq, abilitasiya və reabilitasiya, əmək və məşğulluq, qənaətbəxş həyat səviyyəsi və sosial müdafiə, siyasi və ictimai həyatda iştirak, mədəni həyatda iştirak, asudə vaxtın və istirahətin təşkili və idmanla məşğul olma) təmin edilməsinə yönəlmiş bir sıra müddəalar təsbit edilmişdir.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, 2006-cı il Konvensiyasında öz əksini tapmış hüquqlar həm də hüququn digər sahələri və ya digər əlaqəli subyektiv imkanlarla qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Məsələn, Konvensiyanın 30-cu maddəsində öz əksini tapmış mədəni həyatda iştirak, asudə vaxtın və istirahətin təşkili və idmanla məşğul olma hüququnun tərkib hissəsi qismində çıxış edən əlillərin turizmlə məşğul olanların xidmətlərin istifadə imkanlarından yararlanmaq hüququnun təmin edilməsinə dair müddəanın mövcudluğu bilavasitə sosial turizmlə qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Hətta Dünya Turizmi üzrə 1980-ci il Manila Bəyannaməsində sosial turizmin məqsədi kimi cəmiyyətin əhalinin aztəminatlı hissəsinin istirahət hüququndan istifadəsinə cəhd göstərməsi vəzifəsi göstərilmişdir.

Həmçinin, Konvensiyada əlillik dərəcəsi və statusuna malik olan ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin (məsələn, qadınlar, uşaqlar və s.) hüquqlarının qorunması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şübhəsiz ki, Konvensiyanın 6-7-ci maddələrində bununla bağlı təsbit olunmuş normalar sahəvi digər beynəlxalq sənədlərin aidiyyəti müddəaları ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir. Nümunə qismində BMT-nin "Uşaq hüquqları haqqında" 1989-cu il Konvensiyasını və ya 2008-ci il tarixli "İnsan hüquqları haqqında Yeniləşdirilmiş Ərəb Xartiyası"nı göstərmək olar.

Hər bir beynəlxalq-hüquqi sənəddə olduğu kimi, 2006-cı il Konvensiyasının 4-cü maddəsində əlillərin hüquqlarının qorunması və müdafiəsi ilə bağlı dövlətlərin ümumi öhdəlikləri müəyyən olunmuşdur:

a) əhaliyə açıq olan və ya ona təqdim olunan obyekt və xidmətlərdən istifadə imkanını nəzərdə tutan minimum standartları və rəhbər istiqamətləri işləyib-hazırlamaq, onları tətbiq etmək və onlara riayət olunmasına nəzarət etmək;

- b) əhaliyə açıq olan və ya ona təqdim olunan obyekt və xidmətləri təklif edən özəl müəssisələrin əlillərin onlardan istifadə edə bilməsi üçün bütün cəhətləri nəzərə almalarını təmin etmək;
- c) bütün cəlb olunan tərəflər üçün əlillərin qarşılaşdıqları müəssərlik problemləri üzrə təlimatlandırmanı təşkil etmək;
- d) əhali üçün açıq olan binaları və digər obyektləri Brayl əlifbası ilə icra olunmuş işarələrlə asan oxunan və anlaşılqı formada təchiz etmək;
- e) əhali üçün açıq olan binaları və digər obyektləri onlardan istifadə edilməsi imkanını asanlaşdırmaq üçün xidmətçilərin və vasitəçilərin, o cümlədən bələdçilərin, qiraətçilərin və peşəkar lal-kar tərcüməçilərinin müxtəlif növ xidmətləri ilə təmin etmək;
- f) əlillərin informasiyaya çıxış imkanını təmin etmək üçün onlara kömək və dəstək göstərilməsinin digər lazımi formalarını inkişaf etdirmək;
- g) əlillərin, İnternet də daxil olmaqla, yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməsini həvəsləndirmək;
- h) qabaqcadan da əldə edilməsi mümkün olan informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və sistemlərinin, onlardan istifadə imkanlarının minimum xərclə başa gəlməsinin layihələndirilməsini, işlənilib-hazırlanmasını, istehsalını və yayılmasını həvəsləndirmək.

Elmi ədəbiyyatlarda isə 2006-cı il BMT Konvensiyasından irəli gələn beynəlxalq öhdəliklərin milli-hüquqi implementasiyasının zəruriliyini nəzərə alaraq, onların müəyyən təsnifatı irəli sürülür: 1) əlillərin hüquqlarının müdafiəsinə dair prinsiplərdən irəli gələn öhdəliklər; 2) kompleks öhdəliklər; 3) ümumi öhdəliklər; 4) əlillərlə bağlı əsas insan hüquqlarından irəli gələn öhdəliklər; 5) təşkilati xarakterli öhdəliklər.

Lakin irəli sürülən hər hansı təsnifata baxmayaraq, Konvensiyada təsbit olunmuş öhdəliklərin icrası mühüm əhəmiyyət kəsb edir və ümudə vəzifələrdən biridir. Doğrudur, bütün öhdəliklərin eyni vaxtda icrası qeyri-mümkün olsa da, onların mərhələli əsaslarla təmini həyata keçirilməlidir. Məsələn, infrastruktur obyektlərinə və yaşayış binalarına əlillərin maneəsiz girişi üçün imkanların yaradılması müəyyən zaman, vəsait və konfigurasiya xarakterli dəyişikliklərin yerinə yetirilməsini tələb edir. Lakin bu heç də mövcud tələblərin qanunvericilik aktlarında və ya digər normativ-hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmasına maneə törətmir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin həssas təbəqəsinə, xüsusilə əlillərə və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara məxsus hüquqların qorunması və müdafiəsi bütövlükdə insan hüquqlarının realizəsindən fərqlənir.

lənir. Doğrudur, hər iki halda beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri və insan hüquqlarının rəhbər başlanğıcları əsas götürülməlidir. Lakin spesifik xüsusiyyətlərin nəzərə alınması əsas zəruri amillər sırasındadır. Məsələn, təhsil hüququ əlillər üçün inkluziv təhsilin inkişafı kontekstində, idmanla məşğul olmaq paralimpiya, deflimpiya və ya xüsusi olimpiya hərəkatının tələbləri çərçivəsində, istirahət hüququ və asudə vaxtın təşkili əlillərin spesifikliyinin nəzərə alınması ilə təmin edilməlidir.

2006-cı il Konvensiyasının əhəmiyyətini artıran və əlillərin hüquqlarının müdafiəsinə dair əvvəlki analoji beynəlxalq sənədlərdən fərqləndirən əsas məqamlardan biri də sahəvi nəzarət mexanizminin təsbit olunmasıdır. Belə ki, Konvensiyada ehtiva olunan öhdəliklərin həyata keçirilməsinin monitorinqi, əsasən, iki səviyyədə həyata keçirilir:

1. Beynəlxalq səviyyədə. Beynəlxalq səviyyədə isə bu funksiyanı isə Əlillərin hüquqları üzrə Komitə çıxış edir. Bu Komitə 2006-cı il Konvensiyasının və ona əlavə Protokolunun qəbulu ilə yaranmışdır. Konvensiyanın qüvvəyə minməsi anında Komitə on iki ekspertdən ibarət olur. Konvensiyanın altmış dəfə ratifikasiyası və ya birləşdirilmələrdən sonra Komitənin üzvlük heyətinin tərkibi altı nəfər artaraq on səkkiz nəfərdən ibarət maksimuma çatır. Komitənin üzvləri yüksək əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərə malik olub Konvensiyanın əhatə etdiyi sahədə yüksək səriştəyə və təcrübəyə malik olurlar. İştirakçı dövlətlər namizədlərinin təqdimatı zamanı Konvensiyanın 4-cü maddəsinin 3-cü bəndində göstərilmiş müddəanı lazımı qaydada nəzərə almalıdırlar. Komitənin üzvləri coğrafi bölgü prinsipinə, sivilizasiyanın müxtəlif formalarının və əsas hüquq sistemlərinin, cinslərin tarazlı qaydada təmsil olunmasına və ekspert əlillərin iştirakına diqqət ayrılmaqla iştirakçı dövlətlər tərəfindən seçilir. Komitənin üzvləri dörd illik müddətə seçilir. Onlar yalnız bir dəfə təkrarən seçilə bilərlər.

Hər bir iştirakçı dövlət BMT Baş Katibi vasitəsilə Komitəyə bu Konvensiyaya əsasən öhdəliklərin həyata keçirilməsi üçün həyata keçirilən tədbirlər, bu Konvensiyanın müvafiq iştirakçı dövlət üçün qüvvəyə minməsindən sonra iki il ərzində əldə olunan inkişaf haqqında ətraflı məruzə təqdim edir. Daha sonra, iştirakçı dövlətlər Komitəyə müraciət etdiyi hallarda dörd ildə bir dəfədən az olmamaqla növbəti məruzələri təqdim edirlər. Komitə məruzələrin məzmununu müəyyən edən rəhbər prinsipləri müəyyən edir. Hər bir məruzə Komitə tərəfindən nəzərdən keçirilərək lazımı qərar və tövsiyələr ilə əhatə olunur və müvafiq iştirakçı dövlətə göndərilir. İştirakçı dövlət Komitəyə cavab şəklində seçiminə əsasən istənilən informasiyanı göndərə bilər. Komitə iştirakçı dövlətlərdən bu Konvensiyanın həyata keçirilməsinə aidiyyəti olan əlavə informasiyanı tələb edə bilər.

İştirakçı dövlət məruzənin təqdimatını gecikdirdikdə Komitə müvafiq iştirakçı dövlətə bu barədə xəbərdarlıq edir. Hər bir iştirakçı dövlət Komitə ilə əməkdaşlıq edərək onun üzvlərinə mandatlarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı kömək göstərir. Komitə iki ildə bir dəfə BMT Baş Məclisinə və İqtisadi və Sosial Şuraya öz fəaliyyəti haqqında məruzə təqdim edir və iştirakçı dövlətlərdən alınmış məruzə və məlumatların baxılmasına əsaslanan təkliflər və ümumi məsləhətlər irəli sürə bilər. Belə təkliflər və ümumi məsləhətlər iştirakçı dövlətlərin şərtləri ilə bərabər (əgər belələri varsa) Komitənin məruzəsinə daxil edilir.

Protokolla iştirakçı-dövlət Əlillərin hüquqlarına dair Komitənin Konvensiyanın müddəalarının həmin dövlət tərəfindən pozulmasının qurbanları sayıldıqlarını bildiren və onun yurisdiksiyası altında olan şəxslərdən və ya şəxslər qrupundan və ya onların adından məlumatları qəbul etmək və baxmaq səlahiyyətlərini tanıyır. Komitə aşağıdakı hallarda məlumatı qəbul etməz hesab edir: məlumat anonimdirsə; məlumat belə məlumatların verilməsi hüququndan sui-istifadə sayılırsa və ya Konvensiyanın müddəaları ilə uyğun deyildir; eyni məsələ Komitə tərəfindən artıq baxılmışdırsa, yaxud digər beynəlxalq araşdırma və ya tənzimləmə proseduru çərçivəsində baxılmışdırsa və ya baxılırsa; mövcud olan bütün daxili müdafiə vasitələri tükənməmişdirsə.

Əgər Komitə Konvensiyada təhkim edilmiş hüquqların iştirakçı-dövlət tərəfindən ciddi surətdə və sistemli şəkildə pozulmasını bildiren dürüst məlumat əldə edərsə, o, həmin iştirakçı-dövlətə bu məlumatın öyrənilməsində əməkdaşlıq etməyi və bu məqsədlə, müvafiq məlumatla bağlı qeydlərini təqdim etməyi təklif edəcəkdir. Müvafiq iştirakçı-dövlət tərəfindən təqdim oluna bilən istənilən qeydləri, həmçinin onda olan istənilən digər dürüst məlumatı nəzərə almaqla, Komitə özünün bir və ya bir neçə üzvünə araşdırma aparmağı və Komitəyə təcili məruzə təqdim etməyi tapşırma bilər. Özünü doğrultduğu hallarda və iştirakçı-dövlətin razılığı ilə araşdırma onun ərazisinə səfərlər də daxil edilə bilər. Belə araşdırmanın nəticələri öyrənildikdən sonra, Komitə bu nəticələri istənilən şərtlər və tövsiyələr ilə birlikdə müvafiq iştirakçı-dövlətə göndərir. Komitə tərəfindən göndərilmiş nəticələr, şərtlər və tövsiyələr alındığı andan altı ay ərzində iştirakçı-dövlət ona öz qeydlərini təqdim edir.

Ümumiyyətlə, 2006-cı il Konvensiyasında əlillərlə bağlı müddəaların implementasiyası ilə əlaqədar iştirakçı-dövlətlərdə aparılan monitorinqlər zamanı beynəlxalq qurumların bir sıra məsələləri nəzərə alması zəruri şərtlərdən biridir:

- ayrı-seçkiliyin psixi, əqli, ruhi və ya fiziki çatışmazlıqları ilə bağlı meydana çıxmasına dair müddəaların dövlətlərin qanunvericiliyində öz əksini tapıb-tapmaması;
- əlilliyin qüsurlu şəxslərlə xarici mühitdə mövcud olan maneələr arasında qarşılıqlı əlaqənin nəticəsi kimi meydana çıxmasına istinad edərək, sosial modelin qanunvericiliyə daxil edilib-edilməməsi;
- dövlətlərin qanunvericiliyində əsas diqqətin müxtəlif əlillik formalarının deyil, əksinə ayrı-seçkiliyin qadağan olunması və bərabərliyin təmin edilməsi kimi məsələlərə yönəldilib-yönəldilməməsi.

Bundan əlavə, Konvensiyanın 38-ci maddəsinə uyğun olaraq, BMT-nin digər orqanlarla qarşılıqlı əlaqəsinə dair müddəalar öz əksini tapmışdır ki, bu da iki aspektdən qiymətləndirilir. Belə ki, 2006-cı il Konvensiyanın effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə yardım göstərmək və onun əhatə etdiyi sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq etmək üçün Komitə BMT-nin digər orqanları ilə qarşılıqlı münasibətləri iki istiqamətdə qurur:

- 1) BMT-nin ixtisaslaşmış idarələri və digər orqanları bu Konvensiyanın onların mandatları altına düşən müddələrinin həyata keçirilməsi haqqında məsələyə baxılmasında iştirak etmək hüququna malikdirlər. Komitə məqbul bildikdə ixtisaslaşmış idarələri və digər səlahiyyətli orqanları Konvensiyanın onların müvafiq mandat altına düşən sahələrdə həyata keçirilməsi ilə bağlı ekspert rəyi verməyə dəvət edə bilər. Komitə BMT-nin ixtisaslaşmış idarələrinə və digər orqanlarına onların fəaliyyət sahəsinə aid olan sahələrdə Konvensiyanın həyata keçirilməsi ilə bağlı məruzələr təqdim etməyə dəvət edə bilər;
- 2) Komitə, zəruri olduqda, mandatının yerinə yetirilməsi zamanı insan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrə əsasən təsis olunan digər müvafiq orqanlarla məsləhətləşir ki, onların, məruzələrin təqdim olunmasına dair müvafiq rəhbər prinsiplərində, habelə irəli sürdükləri təklif və ümumi tövsiyələrdə uzlaşma təmin edilsin və öz funksiyalarının yerinə yetirilməsi zamanı təkrarçılığa və hər hansı bir paralelliyyə yol verilməsin.

Eyni zamanda, 2006-cı il Konvensiyanın tətbiqinin travma və xəstəliklərlə bağlı meydana çıxan qısamüddətli pozuntularla əlaqədar şəxslərə, eləcə də epizodik şəraitdə (*məsələn, affekt vəziyyətində səhhətdə yaranan problemlər, astma və s.*) sağlamlığı pozulan şəxslərə münasibətdə şamil olunması mümkündür. Bununla əlaqədar, qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən beynəlxalq sənədin 1-ci maddəsinin 1-ci bəndində Konvensiyanın məqsədi bütün əlillərin hüquqları və əsas azadlıqlarının tam və bərabər şəkildə həyata keçirilməsinin təşviqi, müdafiəsi və təmin olunmasına yönəl-

mişdir. Məhz bu baxımdan, 2006-cı il Konvensiyasında “əlillik” termininin anlayışının “təkamül konsepsiyası”na əsaslanması ideyasının irəli sürülməsinə dair elmi nəzəri ədəbiyyatlarda fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Lakin bir məsələni xüsusilə vurğulamaq yerinə düşərdi ki, hazırkı beynəlxalq-hüquqi tənzimləmədə əlilliyin qarışıq modeli özünü daha çox büruzə verməkdədir. Çünki 2006-cı il Konvensiyanın 1-ci maddəsində əlilliyə verilən təriflə əlaqədar ehtiva olunan “*müxtəlif maneələrlə qarşılıqlı təsir zamanı digərləri ilə bərabər səviyyədə cəmiyyətin həyatında tam və səmərəli iştiraka mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya ruhi pozuntu*” müddəsindəki müxtəlif elementlər məhz ayrı-ayrı modellərin əlamətlərini özündə ehtiva edir. Belə ki, “*cəmiyyətin həyatında tam və səmərəli iştiraka mane olan*” ifadəsi sosial modeli ifadə etdiyi halda, “*sabit fiziki, psixi, əqli və ya ruhi pozuntu*” frazası isə tibbi modelin mövcudluğunu göstərir. Eyni zamanda, 2006-cı il Konvensiyasında “əlil” anlayışının müəyyən olunması zamanı digər beynəlxalq qurumların və BMT-nin aidiyyəti ixtisaslaşmış təsisatlarının normayaradıcılıq fəaliyyətinin də nəzərə alındığı aydın şəkildə görünür. Bunun bariz nümunəsi qismində 2006-cı il Konvensiyasında müəyyən olunan anlayışın Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) Baş Məclisinin 2001-ci ildə keçirilən 54-cü sessiyasında qəbul olunmuş “Fəaliyyətin təsnifatı, əlillik və səhiyyə” adlı sənəddə də “fəaliyyət” həm tibbi və bioloji meyarlarla (yəni, bədən funksiyaları və strukturu, sağlamlıq vəziyyəti), həm də sosial aspektlərlə (məsələn, ətraf mühit amilləri, cəmiyyətdə iştirak, fərdi amillər və s.) sırf bağlılığa malikdir. Qeyd olunanlardan məntiqi nəticəyə gəlmək mümkündür ki, əlillik fəaliyyətin pozulması ilə bağlı olduğuna görə, birinciyə məhz kompleks baxımdan yanaşmaq lazımdır. Digər tərəfdən, bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, 2006-cı il Konvensiyası “əlillik” anlayışını yalnız pozuntu baxımından müəyyən etmişdir. Lakin ÜST-nin Baş Məclisinin qəbul etdiyi 1976-cı il tarixli “Pozuntuların, əlilliklərin və qüsurların Beynəlxalq Təsnifatı” adlı sənəddə müvafiq termini pozuntudan irəli gələn məhdudiyət və ya çatışmazlıq nöqtəyi-nəzərdən müəyyən etmişdir.

2) Dövlətdaxili səviyyədə. Bu istiqamətdə qanunvericiliyinə, sahəvi qurumlarının təşkilati strukturlarından asılı olaraq əlaqələndirmə mexanizmlərinin fəaliyyət göstərdiyi monitoring forması özünü büruzə verir. Şübhəsiz ki, vətəndaş cəmiyyətinin, əlillərin və onları təmsil edən təşkilatların nəzarət prosesinə tam şəkildə cəlb olunması da diqqəti çəkən məqamlardandır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Konvensiyanın 33-cü maddəsinə əsasən, iştirakçı-dövlətlər özlərinin hüquqi və inzibati quruluşlarına müvafiq olaraq sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənədin həyata keçiril-

məsinin təşviqi, müdafiəsi və monitorinqi üçün bir və ya bir neçə müstəqil mexanizmlərdən ibarət strukturu dəstəkləyir, möhkəmləndirir, təyin edir və ya təsis edirlər. Eyni zamanda, bu mexanizmin təyin və ya təsis edilməsi zamanı insan hüquqlarının müdafiəsi və həvəsləndirilməsi ilə məşğul olan milli təsisatların statusuna və fəaliyyətinə aid olan prinsipləri də nəzərə alınır. Azərbaycan Respublikasının praktikasında bu monitorinq İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil (Ombudsman), Konvensiyanın müddəalarının yerinə yetirilməsinin əlaqələndirilməsi isə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir.

Yeri gəlmişkən, məlum olduğu kimi, 2 oktyabr 2008-ci il tarixli 686-IIIQ nömrəli Qanunla Azərbaycan Respublikası 2006-cı il Konvensiyasına qoşulmuşdur. Bu isə avtomatik olaraq Əlillərin hüquqları üzrə Komitənin monitorinq fəaliyyətinin realizəsinə şərait yaradır. Məhz bunun nəticəsi olaraq, Komitə ölkəmizin ilk hesabatı üzrə 2014-cü ilin aprel ayının 10-da yekun tövsiyələrini qəbul etmişdir. 2006-cı il Konvensiyasında təsbit olunan əsas prinsiplər və öhdəliklər, eləcə də xüsusi hüquqların təmini ilə bağlı mövcud olan nöqsan və çatışmazlıqların aradan qaldırılması ilə bağlı müəyyən tövsiyələr Komitə, eyni zamanda, görülən işlər və həyata keçirilən tədbirlərin müsbət tərəfini də xüsusilə vurğulamışdır. Bütün bunları isə aşağıdakı müddəalar şəklində qeyd etmək olar:

1. Azadlığın məhdudlaşdırılması növündə cəza tədbirinin Cinayət Məcəlləsindən çıxarılması;
 2. Bu kateqoriyadan olan şəxslərin mənafeyinə toxunan bir sıra dövlət proqramlarının (xüsusilə, "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları üzrə De-institusionalizasiya üzrə Dövlət Proqramı" və "Alternativ Qayğı və İnküziv təhsil üzrə Dövlət Proqramı") qəbulu və realizəsi;
 3. Yeni inşa olunan və ya təmir edilən məhkəmə binalarının əlilliyi olan şəxslər üçün əlyətərli və müyəssər olmasını təmin edən şəraitin yaradılması;
 4. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin başçılığı ilə aidiyyəti səlahiyyətli dövlət qurumlarının və müvafiq qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələrinin təmsil olunduğu İşçi Qrupunun yaradılması;
 5. Əlillərin hüquqlarının qorunması və müdafiəsi ilə bağlı region dövlətləri ilə əməkdaşlığın təşviqi və bu halın yüksək qiymətləndirilməsi.
- Tövsiyələrdə isə əsas yeri zəruri qanunvericilik aktları, xüsusilə əlilliyin anlayışını beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə müəyyən edəcək hüquq normalarının işlənilməsi, eyni zamanda, əlil qadın və

uşaqların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün lazımi tədbirlərin icrası və digər məsələlər daxildir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, keçən müddət ərzində Komitənin verdiyi təklif və tövsiyələrin əksəriyyəti, demək olar ki, həyata keçirilmişdir. Belə ki Azərbaycan Respublikasının 31 may 2011-ci il tarixli 137-IVQD nömrəli Qanunu ilə azadlığın məhdudlaşdırılması cəza növü kimi cinayət qanunvericiliyindən çıxarılmış, habelə Dövlət Başçısının 29 mart 2006-cı il tarixli 1386 nömrəli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında dövlət uşaq müəssisələrindən uşaqların ailələrə verilməsi (De-institusionalizasiya) və alternativ qayğı Dövlət Proqramı (2006-2015-ci illər)" təsdiq edilmiş və bu normativ-hüquqi aktın realizəsi istiqamətində müvafiq tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bundan başqa, Komitənin tövsiyələrindən biri də aidiyyəti səlahiyyətli dövlət qurumlarının və müvafiq qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələrinin təmsil olunduğu İşçi Qrupunun yaradılması olmuşdur. Eyni zamanda, ölkədə qəbul olunmuş bir sıra dövlət proqramları (o cümlədən, "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı", "Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı", "Açıq Hökumətin təşviqinə dair 2016-2018-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı" və s.) dövlət orqanlarının fəaliyyətində vətəndaş cəmiyyətlərinin iştirakını əsas prinsiplərdən biri kimi müəyyən edir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq, 2014-cü ilin sentyabrın 17-də Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (ƏƏSMN) ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurası arasında Birgə Əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Üç illik müddət üçün imzalanan Memorandumda bir sıra tədbirlərin icrası sahəsində əməkdaşlığın həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur: əhalinin, o cümlədən sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşların məşğulluğunun təmin edilməsi ilə bağlı proqram və layihələrin hazırlanması; peşə hazırlığının əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması sahələrində əməkdaşlığın həyata keçirilməsi; həssas qrupların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi sahəsində aparılan işlərin təkmilləşdirilməsi; sosial sahədə fəaliyyət göstərən QHT-lərin potensialının gücləndirilməsi üçün birgə tədbir, təlim, seminarların təşkilində əməkdaşlığın təmini; yeni iş yerlərinin yaradılmasına yönəldilmiş tədbirlərin, əməyin ödənilməsi və mühafizəsi istiqamətində proqram və layihələrin hazırlanması; QHT-lər arasında müsabiqələrin təşkili və s.

Həmçinin, bu tədbirlərin davamı olaraq Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi (ƏƏSMN) üzrə hüquqi aktların qəbulunda və fəaliyyət istiqamətləri ilə bağlı ictimai nəzarətin təşkilində vətəndaş cəmiyyəti institutlarının iştirakının təmin olunması məqsədilə nazirlik yanında İctimai Şura da yaradılmışdır.

Lakin bununla bağlı, bir sıra çatışmazlıqları da qeyd etmək yerinə düşərdi. Belə ki, fikrimizcə, sözügedən beynəlxalq-hüquqi sənədin 10-cu maddəsində təsbit olunmuş yaşamaq hüququ insanın ayrılmaz, təbii və mütləq hüququ olduğundan onun yenidən təkrarlanması qənaətbəxş hal sayıla bilməz. Çünki bunu insan hüquqlarının qorunması və müdafiəsinə dair universal və regional beynəlxalq sənədlərin müddəaları da sübut edir. Əlillərin daha çox təzyiq, təhqir və təhdidə məruz qalması güman edilən sosial qrup olduğunu nəzərə alaraq, həmin maddədə ifadə olunmuş “yaşamaq hüququ”nun “təhlükəsiz yaşamaq hüququ” termini ilə əvəz olunması daha düzgün olardı. Belə ki, yaşamaq hüququndan fərqli olaraq, təhlükəsiz yaşamaq hüququ şəxsin həyatı ilə yanaşı, onun fiziki və mənəvi sağlamlığını, mülkiyyətinin kənar qəsdlərdən qorunmasını təmin edir. Məhz bu baxımdan, əlillərin müəyyən mənada köməksiz vəziyyətdə olduğunu və yuxarıdakı halların asanlıqla pozulma ehtimalını nəzərə alaraq, təhlükəsiz yaşamaq hüququnun Konvensiyada təsbitini daha düzgün hesab edirik.

Bundan başqa, 2006-cı il Konvensiyasında çatışmayan hallardan biri də “bərabərlik hüququ”nun ehtiva edilməməsidir. Doğrudur, bununla bağlı məsələlərə müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənədin 5-ci maddəsində toxunulsa da, bu sırf bərabərliyin təşviqi və ayrı-seçkiliyin ləğvi kontekstində nəzərdən keçirilir. Fikrimizcə, “bərabərlik hüququ”nun normativ təsdiqi bir sıra hallar baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə aşağıdakı redaksiyada verilməsi düzgün olardı:

1. *“Əlilliyi olan şəxslər digər insanlarla ümumi hüquqi bərabərliyə malik olmaqla, qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyə malikdirlər. Hüquqlarının təmin edilməsi ilə bağlı bu şəxslərin məhkəmə müdafiəsindən istifadəsi üçün hərtərəfli şərait və imkan yaradılmalıdır.*
2. *Əlil-kəşi və əlil-qadınlar eyni hüquq və azadlıqlardan istifadə edirlər.*
3. *Əlillik əlaməti üzrə istənilən ayrı-seçkilik qadağan edilir və iştirakçı-dövlətlər əlilliyi olan şəxslərin istənilən zəmində ayrı-seçkilikdən bərabər və səmərəli hüquqi müdafiəsinə təminat verirlər.*
4. *İştirakçı-dövlətlər əlilliyi olan şəxslər üçün güzəşt, imtiyaz yaxud müəyyən müsbət üstünlüklər müəyyən edə bilərlər yaxud əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş bu qaydalardan imtina edə bilməzlər.*

5. *Əlilliyi olan şəxslər üçün nəzərdə tutulan güzəşt, imtiyaz, yaxud üstünlüklərə heç bir halda ayrı-seçkilik kimi qiymətləndirilə bilməz.*
6. *Cəmiyyətin əlillərə qarşı tolerant davranması üçün, məsuliyyət məsələlərinin nəzərdə tutulması da daxil olmaqla, bütün zəruri tədbirlər görülməlidir.”*

Habelə, Konvensiyada əlillərlə bağlı verilən anlayışda və onların hüquqlarının müəyyən olunmasında müəyyən çatışmazlıqlar mövcuddur. Belə ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsində əlillərə müvafiq beynəlxalq-hüquqi anlayış (“*müxtəlif maneələrlə qarşılıqlı təsir zamanı onların digərləri ilə bərabər səviyyədə cəmiyyətin həyatında tam və səmərəli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyət pozuntuları olan insanlar*”) verilsə də, bunu tam hesab etmək olmaz. Çünki müasir dövrdə dünyada mövcud olan bir sıra xəstəliklər vardır ki, bu anlayışdan tamamilə kənar qalır. Buna nümunə qismində İİV yaxud QİÇS xəstəliyini göstərmək olar. Digər tərəfdən, Konvensiyanın tələblərindən və müəyyən etdiyi öhdəliklərdən biri də mövcud beynəlxalq-hüquqi sənəddə verilmiş anlayışa uyğun şəkildə əlillər barədə qanunvericilik aktının qəbuludur. Məhz bu baxımdan, bir sıra ölkələr əlillər barədə qanunvericilik aktlarına QİÇS-ə yoluxmuş şəxslərin müdafiəsinə dair müddəaları da daxil etmişlər. Digər tərəfdən, simptomatik yaxud asimptomatik formada qüsurları özündə daşıyan, ətraf aləmlə ünsiyyət müəyyən problemlərin yaranmasına gətirib çıxaran, maneə və ya ayrı-seçkilik səbəbindən onların cəmiyyətə tam daxil olması əksər hallarda reallaşmır. Burada söhbət təkcə İİV-ə yoluxmuş insanlardan getmir, eyni zamanda, digər xəstəlikləri (məsələn, Hepatit, cüzam, xərçəng, diabet və s.) özündə daşıyan insanların 2006-cı il Konvensiyasının müdafiəsindən kənar qalması da günümüzün problemləli məsələlərindən biridir. Hətta insan hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq məhkəmə mexanizmlərinin qərarları da bu sahədə yeniliklərin tətbiqinə şərait yaradır. Nümunə qismində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin baxış predmetini təşkil edən “*Glor İsveçrəyə qarşı*” işi (2009) üzrə çıxarılan qərarı göstərmək olar ki, həmin sənəddə ərizəçinin diabet xəstəliyindən əziyyət çəkməsi və bu halın sürəklilə davam etməsi əlillik kimi qiymətləndirilmişdir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq, 2006-cı il Konvensiyasında əlillərə verilən anlayışın daha da dəqiqləşdirilməsi və tətbiq sferasının genişləndirilməsi, yaxud Əlillərin hüquqları üzrə Komitənin xüsusi rəyi ilə bu məsələnin aydınlaşdırılması məqsədemüvafiq olardı.

Aparılan elmi araşdırmalarda isə “Əlillərin hüquqları haqqında” Konvensiya və ona Fakultativ Protokol əhalinin daha zəif qruplarının müdafiəsi işində əsaslı rol oynayacaq mühüm beynəlxalq sənədlər, yaxud mərkə-

zi paradigma qismində qiymətləndirilməklə yanaşı, bu sənədin qəbulu insan hüquqlarının ümumi sisteminin inkişafında mühüm mərhələ və əlillərin hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi institutunun formalaşması prosesinin başlanğıcı kimi xarakterizə olunur.

Qeyd olunanları, habelə “Əlillərin hüquqları haqqında” 2006-cı il Konvensiyasının beynəlxalq-hüquqi tənzimləməyə yeniliklər gətirməsini nəzərə alaraq, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Bir sıra çatışmazlıqlarının mövcudluğuna baxmayaraq, 2006-cı il Konvensiyası hazırkı dövr üçün əlillərin hüquqlarının müdafiəsinə dair unikal beynəlxalq-hüquqi sənəd hesab olunmalıdır. Çünki əlillərin hüquqlarının təsbit olunması və sahəvi nəzarət mexanizminin müəyyən edilməsi bu beynəlxalq sənədin əhəmiyyətini artıran hallardan biridir. Eyni zamanda, Konvensiyanın spesifik rəhbər başlanğıcları müəyyən etməsi isə “əlillər hüququ”nu insan hüquqlarının kompleks yarım sahəsi səviyyəsinə qaldırılmasına səbəb olan amillərdən biridir. Bununla yanaşı, mövcud sənəd əlillik dərəcəsinə malik olan və bu statusu daşıyan müxtəlif kateqoriya şəxslərin (məsələn, qadınların, uşaqların və s.) reabilitasiyası, habelə onların hüquqlarının təmin olunması üçün əsas beynəlxalq-hüquqi baza rolunu oynayır.
2. Konvensiyanın tətbiqi digər beynəlxalq-hüquqi sənədlərin müvafiq müddəaları və aidiyyəti beynəlxalq təşkilatların normayaradıcılıq fəaliyyəti ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməlidir. Buna səbəb sözügedən beynəlxalq sənəddə əlil-qadınlar və əlil-uşaqlarla bağlı müddəaların, habelə əlillərin konkret subyektiv imkanlarının təsbit olunması ilə bağlıdır. Bundan əlavə, Konvensiyanın 3-cü maddəsində təsbit olunmuş prinsiplərin mahiyyət və məzmunu, eyni zamanda, digər beynəlxalq sənədlərin müddəaları ilə birgə izah olunmalıdır.
3. Bu beynəlxalq-hüquqi sənəd insan hüquqlarının və əsas azadlıqların realizəsi zamanı əlillərin səciyyəvi xüsusiyyətləri və şəxsi ehtiyacları, habelə müasir ictimai həyatın müxtəlif istiqamətləri (məsələn, ayrı-seçkiliyin qadağan olunması, davamlı inkişaf, yoxsulluğun azaldılması, yüksək texnologiyaların müasir həyatdakı rolu, qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi və lazımı praktiki tədbirlərin görülməsi və s.) nəzərə alınmaqla, yerinə yetirilməlidir.

Ayxan RÜSTƏMZADƏ

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
“Dövlət və Konstitusiya hüququ” şöbəsinin müdiri, h.ü.e.d.

POZULMUŞ HÜQUQ VƏ AZADLIQLARIN MÜDAFİSİNDƏ VƏKİLLİK VƏ NÜMAYƏNDƏLİK İNSTİTUTUNUN FUNKSİYASI

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev üzdə bir hissəsi insan hüquq və azadlıqlarının təminatına, müdafiəsinə həsr edilmiş Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyanın banisidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyanın 12-ci maddəsində qeyd olunub ki, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. [1]

Bu ali məqsədin müəyyənəşdirilməsi, onun həyata keçirilmə mexanizmlərinin tapılması və reallaşdırılması, sözügedən sahədə hüquqi bazanın yaradılması isə məhz müstəqil dövlətimizin qurucusu, Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan xalqının xilaskarı Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdən sonra ölkədə hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində ardıcıl, sistemli və gələcəyə hesablanan islahatlara start verdi.

Azərbaycan Respublikası demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu yolu ilə hərəkət etdiyindən qeyd etməliyik ki, demokratik və hüquqi dövlətin əsas əlamətlərindən biri və başlıcası vətəndaşların hüquqlarının qorunması, onların müdafiə olunmasıdır.

Məlumdur ki, iqtisadi və digər sahələrin inkişafı cəmiyyətin, dövlətin sürətlə inkişaf etməsinə səbəb olduğu kimi, bir o qədər də insanlar arasında münasibətlərin pozulmasına səbəb olur. Həmçinin, cinayətkarlığın qarşısının alınması üçün zəruri tədbirlər görülsə də müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən cinayətlər törədilir. Bütün bunlar da ərizələrin, iddiaların, şikayətlərin, məhkəmələrə və digər aidiyyəti orqanlara müraciətlərin sayının xeyli artmasına zəmin yaradır.

Nəticədə isə hər bir insan özünün hüquqlarını müdafiə edəcək, hüquqları bilən insanlara ehtiyac duyur. Bütün dünya dövlətlərində olduğu kimi, insan hüquqlarına yüksək dəyər verən Azərbaycan Respublikasında da insan hüquqlarının müdafiəsi, ədalət mühakiməsinin düzgün həyata keçirilməsi üçün müəyyən orqanlar, institutlar mövcuddur. Bunlara məhkəmələri, notariat kontorlarını, ombudsman aparatını və.s nümunə göstərmək olar. Bu qeyd etdiyim institutlarla yanaşı iki institutu xüsusilə qeyd etmək lazımdır: vəkillik və nümayəndəlik institutu.

Hal-hazırkı dövrümüzdə ədalət mühakiməsini vəkillər olmadan təsəvvür etmək çox çətindir. Müasir dövrdə vəkillik institutuna demokratiyanın, insan hüquq və azadlıqlarının təminatçısı kimi qiymət verilir.

Nəzərinizə çatdırım ki, hələ qədim dövrdə vəkillik institutu cəmiyyətin hüquqa uyğun inkişafının əsas götürüclərindən hesab olunmaqla yanaşı həm də sosial, siyasi, mədəni və.s institut kimi qiymətləndirilmişdir.

Vəkillik sözü ilk olaraq "advocate" sözündən yaranıb, mənası "dara düşdüyündə çağrılan, kömək istənilən şəxs" deməkdir. Azərbaycan dilinin lügət tərkibində isə vəkil sözü "vəkalətnamə əsasında iş görən şəxs" mənasını verir.

Vəkilliyin banisi Saint İversdir. O, müasir vəkilliyin banisi olmaqla yanaşı, həmin elmin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. S.İvers "Vəkilin mükəmməl fikirləri" adlı əsəri ilə vəkilliyin vacibliyini Avropaya çatdırmış və bununla da vəkilliyin əsasını qoymuşdur. Bir çox ölkələrdə vəkilliyə müxtəlif anlayışlar verilir. Belə ki, vəkillik Almaniyada müstəqil ədalət mühakiməsi orqanı, Fransada yardımçı institut adlanır.

Vəkillik institutu ilə bağlı alimlər də, həmçinin, müxtəlif fikirdədirlər. M.Veber vəkilliklə bağlı qeyd edib ki, "hər hansı bir hüquqi işin həmin işdə maraqlı tərəflər üçün səmərəli surətdə həyata keçirilməsi vəkillik peşəsinin əsasını təşkil edir". L.E.Vladimirov hesab edir ki, "vəkil hüquqi əsgərdir". S.S.Yuriyevin fikrinə görə isə "vəkillik fəaliyyətinin başlıca məqsədi hər kəsin ixtisaslaşdırılmış hüquqi yardım almasına olan konstitusion hüququnun həyata keçirilməsinin təmin edilməsindən ibarət olan və xüsusi səlahiyyətlər həvalə olunan şəxslər, vəkil qurumları və özünü idarə etmə orqanları sistemi başa düşülür".

Bildiyimiz kimi, müdafiə olunmaq hüququ insanların ən vacib hüquqlarından biridir. Bu hüquq öz əksini Azərbaycan Respublikasının

Konstitusiyasında, dövlətimizin tərəfdar çıxdığı Beynəlxalq Konvensiyalarda və həmçinin digər normativ hüquqi aktlarda tapıb.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsində qeyd olunub ki, hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır.

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin R (2000) 21 sayılı tövsiyəsində vəkillik institutunun məhkəmə sisteminin ədalətli, müstəqil işləməsi, insan haqlarının müdafiəsində mühüm rolu xüsusi vurğulanıb. [2]

Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası qeyri-dövlət, müstəqil, özünüidarə edən və bütün vəkillərin daxil olduğu təşkilatdır, qeyri-kommersiya məqsədilə yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyası ilk dəfə Azərbaycan SSR-nin 13 noyabr 1980-ci il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan SSR vəkilliyi haqqında Əsasnamə" ilə fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra isə Kollegiyanın təşkili və fəaliyyəti "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və ona müvafiq olaraq qəbul edilmiş Vəkillər Kollegiyasının Nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

Ulu öndər Heydər Əliyev insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində vəkillik institutuna xüsusi qiymət verdiyindən bu institutun daha da formalaşması və inkişaf etməsi üçün zəruri tədbirlər görmüş, o cümlədən, vəkillik fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün 1999-cu il 28 dekabr tarixli "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul olunmasının başlıca təşəbbüskarı olmuşdur.

Həmin Qanun preambula, 26 maddə və keçid müddəalarından ibarət olmaqla vəkilin vəzifələri, fəaliyyətinin əsasları, təminatı, vəkil köməkçisi və.s barədə müddəaları özündə əks etdirib. [3]

Qanun Azərbaycan Respublikasında fiziki və hüquqi şəxslərə yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsi üzrə vəkillik fəaliyyətinin əsas prinsiplərini, vəkillərin hüquqi statusunu və onların özünüidarəsinin əsaslarını müəyyən edir.

Vəkilliyin (vəkillik fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin) başlıca məqsədi ehtiyacı olan hər kəsə hüquqi yardım göstərməkdən ibarətdir. Bu məqsədə müvafiq olaraq vəkilliyin humanist vəzifələrinə aşağıdakılar aiddir: əhaliyə hüquqi yardım göstərilməsi, təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsinin təmin edilməsi, digər proses iştirakçılarının maraqlarının təmsil olunması. Məsələyə kompleks yanaşdıqda isə vəkil-

liyin ən ümumi vəzifəsi yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım göstərməkdən ibarətdir.

Sözgedən Qanunun 8-ci maddəsində əks olunub ki, Ali hüquq təhsilli, hüquqşünas ixtisası üzrə üç ildən az olmayaraq iş stajı olan və ya elmi və pedaqoji təhsil müəssisələrində hüquq sahəsində üç ildən az olmayan müddətdə fəaliyyət göstərən şəxslər vəkil ola bilər.

Hüquqşünasların vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olması üçün zəruri olan şərtlərdən biri də Vəkillər Kollegiyasına üzv olmaqdır. Kollegiyaya üzv olmayan heç bir hüquqşünas vəkilliklə məşğul ola bilməz.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müdafiəçi funksiyasını həyata keçirən digər institut isə nümayəndəlik institutudur.

Nümayəndəlik - işdə iştirak edən tərəflərin, üçüncü şəxslərin və digər maraqlı şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı prosessual fəaliyyətdir.

Azərbaycan Respublikası Mülki-Prosessual Məcəllənin 69-cu maddəsində göstərilib ki, hər bir fiziki və ya hüquqi şəxs şəxsən, yaxud müvafiq qaydada səlahiyyəti müəyyən edilmiş nümayəndəsi vasitəsi ilə məhkəməyə iddia verə bilər. Şəxsin işdə iştirakı nümayəndənin də işdə iştirakına maneə yaratmır.

Nümayəndəlik çox geniş məzmunlu institutlardan biridir. Çünki, nümayəndəlik institutu iki hissəli münasibəti tənzimləyir: xarici və daxili. Daxili nümayəndə ilə ona səlahiyyəti verənin arasında olan münasibəti tənzimləyir, xarici nümayəndə ilə isə üçüncü şəxslərlə, o cümlədən məhkəmə ilə bağlı münasibəti tənzimləyir. Mülki-Prosessual qanunvericilik mülki prosesdə nümayəndəliyin xarici münasibətini tənzimləyir.

Nümayəndəliyə ehtiyac müxtəlif səbəblərdən yaranır. Bunlara tərəfin öz hüquqlarını lazımcə müdafiə edə bilməməsi, tərəfin müəyyən səbəblərə görə işdə iştirak edə bilməməsi, vəkil tutmağa maddi imkanının olmaması və.s bu kimi hallar aiddir. Bu səbəbdən də bəzi mütəxəssislər hesab edirlər ki, nümayəndəlik institutu olmasa idi cəmiyyətdə əksər vətəndaşların hüquq və azadlıqları müdafiə olunmamış qalardı.

Nümayəndə qismində hüquq fəaliyyət qabiliyyəti olan hər hansı bir şəxs çıxış edə bilər. Nümayəndə qismində çıxış etməyənlərin siyahısı qanunla müəyyən edilmişdir. Belə ki, fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar, qəyyumluq və himayəçilik altında olan şəxslər, prokurorlar, hakimlər, deputatlar, mənafeyi təmsil edilənin mənafeyinə zidd olan şəxslərə həmin iş üzrə hüquqi yardım göstərsə və ya əvvəllər belə yardım göstərmişsə, yaxud hakim, prokuror, ekspert, mütəxəssis, tərcüməçi,

şahid, hal şahidi və ya məhkəmə iclasının katibi qismində iştirak etmişsə, eləcə də o, işə baxılmasında iştirak edən vəzifəli şəxslə qohumdursa, nümayəndə ola bilməz.

Nümayəndənin səlahiyyəti qanuna uyğun olaraq verilmiş və rəsmiləşdirilmiş etibarnamədə əks etdirilməlidir. Fiziki şəxslər tərəfindən verilmiş etibarnamələr notariat qaydasında, yaxud etibar edənin oxuduğu və ya işlədiyi hüquqi şəxsin rəhbərliyi, etibar edənin yaşayış yeri üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən, əhalinin sosial müdafiəsi müəssisəsi tərəfindən, etibar edənin müalicə olunduğu xəstəxana və ya digər stasionar müalicə-profilaktika müəssisəsi tərəfindən, etibarnamə hərbi qulluqçulara, hərbi hissənin işçilərinə və ya onların ailə üzvlərinə verilsə, müvafiq hərbi hissənin komandiri tərəfindən təsdiq edilir.

Etibarnamə əsasında səlahiyyətlərin digər şəxsə verilməsi Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 777-ci maddəsində qeyd olunmuş Tapşırıq müqaviləsinə uyğundur.

Bu günki dövrümüzdə nümayəndəlik və vəkillik institutunun hər ikisi müdafiəçi qismində çıxış etməsinə baxmayaraq onlar arasında müəyyən fərqlər vardır. Danılmaz faktıdır ki, hal-hazırda nümayəndəlik institutu vəkillik institutuna nisbətən daha geniş yayılıb. Bunun da özünəməxsus müəyyən səbəbləri vardır.

Hər iki institut arasındakı fərqləri aşağıdakı kimi qeyd etmək mümkündür: vəkil qismində yuxarıda qeyd etdiyim kimi, "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Qanuna uyğun olaraq vəkillik statusu əldə edən şəxslər çıxış edir. Vəkil olmaq üçün ali hüquq təhsilin olması mütləqdir. Amma nümayəndəlikdə isə ali hüquq təhsili almaq vacib deyil. Əsas odur ki, hüquqları müdafiə etmək qabiliyyətinə malik olasan.

Vəkilliklə məşğul olmaq üçün hüquq sahəsində ən azı 3 illik stajə malik olmaq tələb edilsə nümayəndəlikdə staj tələbi yoxdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar Respublikamızda nümayəndəlik institutunun ləğv edilməsi üçün addımlar atılır. Səbəb isə onu göstərirlər ki, hüququ ali təhsilli hüquqşünas müdafiə edə bilər. Əslində nümayəndəlik institutunun ləğv edilməsi tələbi, iddiası həm beynəlxalq normalara, həm də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında insanların başlıca hüququ olan müdafiə hüququna tamamilə ziddir. Çünki, irəli sürülmüş məhdudiyət nəticəsində ali hüquq təhsilinə malik olan, lakin vəkil olmaq üçün 3 il stajı olmayan hüquqşünasın nümayəndəlik fəaliyyəti ilə məşğul olması, hansısa insanın hüquqlarını müdafiə etməsi məhdudlaşır. Vəkilliyə qəbul olmaq

üçün tələb olunan staj müddətinin çoxluğuna görə hüquq təhsili almış hüquqşünaslar işləmək üçün digər orqanlara müraciət edirlər. Nəticədə isə vəkilliklə məşğul olanların sayı yox dərəcəsinə enir. Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının üzvlərinin sayı 980 nəfərə yaxındır.

Əlbəttə, günü-gündən inkişaf edən, insan hüquqlarının müdafiəsini başlıca meyar kimi qəbul edən, hüquqların müdafiəsi sahəsində çoxsaylı hüquqi islahatlar aparan on milyondan yuxarı əhalisi olan Azərbaycan Respublikası üçün 1000 nəfərə yaxın vəkilin olması çox aşağı göstəricidir.

Azərbaycan Respublikasında vəkillik institunun fəaliyyət və inkişafına təsir edən obyektiv və subyektiv səbəblər mövcuddur. Həmin səbəblərdən başlıcası Azərbaycan Respublikasında vəkillərin sayının xarici ölkələrə nisbətə aşağı olmasıdır.

Xarici ölkələrin təcrübəsinə nəzər saldıqda görürük ki, 43 milyon əhalisi olan Ukraynada 40.000 min vəkil fəaliyyət göstərir, 4.5 milyon əhalisi olan Gürcüstanda vəkillərin sayı 3.500 nəfərdən çoxdur.

Məhkəmə sisteminin effektivliyi üzrə Avropa Komissiyasının hesabatına əsasən İsraildə hər 100 min nəfərə düşən vəkil sayı 636.9-dur. Lüksemburqda bu göstərici 384.8, Yunanıstanda 380.7, İtaliyada 379, Almaniyada 200.5, İsveçrədə 134.9, Fransada 85.7, İsveçdə 54.9, Rusiyada 47.6 təşkil edir.

Növbəti problemlərdən biri də Vəkillər Kollegiyası üzvlərinin sayına qoyulmuş süni məhdudiyyət məsələsidir. Belə ki, Vəkillik fəaliyyətini tənzimləyən mövcud normativ aktda nəzərdə tutulub ki, Vəkillər Kollegiyası üzvlərinin sayı 1.000 nəfəri keçərsə ikinci Kollegiya yaradıla bilər. İkinci Kollegiyanın yaradılmaması üçün isə vəkillər barədə intizam cəzaları kəskin şəkildə tətbiq olunur və ya şəxslər süni şəkildə imtahan-dan kəsilir.

Vəkillik İnstitutu ilə bağlı növbəti problemlərdən biri kimi, vəkilliyə üzv namizədlərdə yaş məhdudiyyətinin tətbiq olunmamasını qeyd etmək olar.

Fikrimi belə izah edə bilərəm ki, təcrübəyə nəzər saldıqda aydın olur ki, illərlə xüsusi dövlət qurumlarında, özəl və dövlət sektorlarında işləyən hüquqşünasların əksəriyyəti yaşlandıqdan, işdən çıxdıqdan sonra vəkilliklə məşğul olmağa meyl edirlər. Yaşlı və savadlı hüquqşünasların çoxluq təşkil etməsinə baxmayaraq real faktdır ki, bəzi yaşlı hüquqşünaslar vəkillik peşəsinin incəliklərini dərk etmədən, sırf məşğul olacaqları bir iş olsun deyə vəkilliyə üzv olmaq üçün namizədliklərini irəli sürürlər. Bu cür hallar isə öz növbəsində vəkillik peşəsinə mənfə

təsir göstərərək, bu sahədə problemlərin yaranmasına səbəb olur. Qeyd etmək vacibdir ki, "Məhkəmə və hakimlər haqqında" Qanunda hakimlərin yaş məsələsində müəyyən məhdudiyyətlər göstərilib, belə ki, birinci və apellyasiya məhkəmələrinin hakimləri üçün son yaş 66, Ali Məhkəmə hakimləri üçün isə 68 müəyyən edilib. Həmçinin, Prokurorluq və ədliyyə orqanlarında da xidmət üçün son yaş həddi 60 olaraq müəyyən edilib.

Hesab edirik ki, vəkillər barədə yaş məsələsində məhdudiyyətin olmaması ədalət prinsipini pozur.

Fikrimizcə, vəkillik peşəsinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün vəkilliyə qəbul zamanı test və müsahibə mərhələsi ilə yanaşı namizədlərin yaş məsələsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Həmçinin, onu da nəzərinizə çatdırım ki, Vəkillər Kollegiyasının rəsmi saytına girişin, vəkillər barədə məlumatların əldə olunmasının mümkünsüzlüyü diqqətimizi cəlb edən məsələlərdən biridir.

Məlumdur ki, "Elektron məhkəmə" informasiya sisteminin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 13 fevral 2014-cü il tarixli Sərəncamı məhkəmə islahatları sahəsində strateji prioritet istiqamətləri müəyyən edərək Azərbaycanın məhkəmə sistemində inqilabi təkamülün əsasını qoydu. Sərəncam müasir texnologiyaların məhkəmə sistemində tətbiqinə, məhkəməyə müraciətin asanlaşmasına, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə, süründürməçiliyin və özbaşınalığın aradan qaldırılmasına, məhkəmə qərarlarının icarasına nəzarət olunmasına xidmət edir.[4]

Ədliyyə naziri cənab Fikrət Məmmədov və onun müavini cənab Azər Cəfərov sözügedən Sərəncamın uğurla tətbiq olunması və səmərəli nəticələr verməsi üçün daima məhkəmə sistemində zəruri tədbirlər görürlər. Sərəncam nəticəsində artıq heç bir yerə getmədən internet vasitəsi ilə hakimlərin adı, onların anket məlumatlarının öyrənilməsi mümkündür. Həmçinin, məhkəmənin yeri, qərarların surəti, hətta hakimlərin şəkillərini belə görmək olur.

Lakin vəkillər barədə isə hər hansısa bir məlumatı əldə etmək mümkün deyil. Bu da vəkil kontoruna gedib özünü tərifləyən, bəlkə də göstərəcəyi xidmətin mahiyyətini belə anlamayan insanla müqavilə bağlanması ilə nəticələnə bilər.

Ümummilli lider Heydər Əliyev yolunun, irsinin davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev təbii ki, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində öz şəxsi iradəsini ortaya qoyaraq hüquq, müdafiə, ədalət sahəsində, bununla yanaşı, vəkil-

lik institutunun inkişafı istiqamətində zəruri tədbirlər görür. Bu sahədə hüquqşünas alimlər daim öz təkliflərini verməlidir.

Azərbaycan Respublikasında Vəkillər Kollegiyasının yetərinə inkişaf etməməsinin səbəblərindən biri vəkillərin xidmət haqlarının kifayət qədər aşağı olmasıdır. (Təxminən hər saata 2 manat). O cümlədən bildirmək zəruridir ki, vəkillərin normal fəaliyyət göstərməsi üçün onların iş yerləri təmirsiz və əlverişsizdir.

Vəkiliyin daha yaxşı inkişaf etməsi, ali hüquq müdafiəçisi olması, vəkilliklə məşğul olmaq istəyən hüquqşünasların sayının artması üçün vəkilliyə qəbul şərtlərində əsaslı dəyişikliklər edilməlidir. Savadlı, hüququ qanunauyğun tətbiq edə biləcək vəkillərin Vəkillər Kollegiyasına cəlb edilməsi üçün əslində hüquqi düşüncə dəyişməlidir.

Məlumdur ki, hakimlərin seçilməsi, onların intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi Məhkəmə-Hüquq Şurasının səlahiyyətlərinə aiddir. Hesab edirik ki, vəkillik fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, vəkillərin işə qəbulu, onlar barədə intizam tədbirlərinin tətbiq edilməsi ilə bağlı məsələlər Məhkəmə-Hüquq Şurasına həvalə edilsə daha məqsədmüvafiq olar. Bir çox dövlətlərdə, artıq bu təcrübədən istifadə olunur.

Nəticə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, Ölkə rəhbəri, cənab İlham Əliyev ədalət mühakiməsinin gücləndirilməsi, qanunsuzluğun aradan qaldırılması, dünya standartlarına nümunə olacaq müdafiə sisteminin yaradılması üçün bütün şəxsi iradəsini ortaya qoyub. Bu səbəbdən də hesab edirik ki, yalnız savadlı hüquqşünasların vəkillik peşəsinə cəlb edilməsi, onlar qarşısında qoyulmuş əsassız məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması nəticəsində Azərbaycan Respublikası öz ərazisində olan hüquq sistemi ilə, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində də inkişaf etmiş ölkələr sırasında durmaqla digər ölkələrə nümunə olacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı.2016
2. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası və Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin R(2000) 21 sayılı tövsiyəsi
3. "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu. 1999-cu il 28 dekabr
4. "Elektron məhkəmə" informasiya sisteminin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı. 13 fevral 2014-cü il

Dürdanə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Respublikası
Konstitusiyası Məhkəməsi Aparatının
Konstitusiyası hüququ şöbəsinin müdiri, h.ü.f.d.

KONSTITUSIYA HÜQUQ DÜŞÜNCƏSİ VƏ HÜQUQİ MƏDƏNİYYƏT

Cəmiyyətin effektiv hüquqi tənzim edilməsi dövlətin inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biridir və cəmiyyətdə mövcud olan sosial qarşılıqlı münasibətlər həmişə sabitlik tələb edir. Buna görə də hüquqi tənzimləmədə cəmiyyətdəki münasibətlərin nizamlanması və inkişafına yönəlmiş hüquqi vasitə və metodlara xüsusi yer ayrılır. Hüquqi tənzimləmənin həyata keçirilməsinin effektiv olması isə ilk növbədə, insanın özündən, yəni onun hüququ, həyatında baş verən zəruri hal kimi qəbul etməsi və bu hüququ həyata keçirmək istəyindən asılıdır. Bununla əlaqədar hüquqi tənzimləmənin tərkib hissəsi olan hüquq düşüncəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquqi tənzimləmədə şəxsiyyətin psixoloji vəziyyəti bir çox alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Belə ki, E.A. Lukaşova qeyd edir ki, "Dövlət tərəfindən hüquqi təminatların müəyyən edilməsi öz-özlüyündə insan hüquq və azadlıqlarının tam şəkildə təmin edilməsi və həyata keçirilməsi demək deyildir. Onların həyata keçirilməsi əsasən insanın hüquqi davranışının tənzimləyicilərindən biri kimi çıxış edən şəxsin psixoloji vəziyyətindən asılıdır" (2. səh. 72). Bununla yanaşı hüquqi tənzimləmənin belə yanaşmadan öyrənilməsi buraya hüquq düşüncəsi və hüquqi mədəniyyətin də aid edilməsini ehtiva edir.

Hüquq ədəbiyyatında hüquq düşüncəsi dedikdə müxtəlif formalarda təzahür edən mürəkkəb sosial hal başa düşülür. Bu formalardan biri də konstitusiyası hüquq düşüncəsidir.

Konstitusiyası hüquq düşüncəsi dövlət və cəmiyyətin həyatının mühüm sahələrinə aid olan əsas ideyaları, dəyərləri özündə əks etdirən hüquq düşüncəsinin özəyini təşkil edir. Konstitusiyası hüquq düşüncəsi, hüquq düşüncəsinin formalaşdığı prinsipləri əks etdirərək bütün sistemin və

hüquq düşüncəsinin cəmiyyətdə təzahür edən formalarının vahidliyini təmin edir.

Belə ki, Konstitusiya hüquq düşüncəsi vətəndaşların dövlətin Əsas Qanunu kimi Konstitusiyaya, habelə, ayrı-ayrı konstitusion hüquqi normalara və institutlara münasibətini bildirən ideya, nöqtəyi-nəzər, məqsəd və dəyərlər sistemini möhkəmləndirmək imkanı verir. Konstitusiya hüquq düşüncəsi hüquqi düşüncənin ali forması olaraq ilk növbədə, konstitusiya hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin mümkünlüyü ilə şərtlənir.

Konstitusiya hüquq düşüncəsinin anlayışına, konstitusion hüquq tənzimlənməsi mexanizmində onun rolunu xarakterizə etməyə imkan verən özünə xas xüsusiyyətlərinə, funksiyalarına, habelə, müasir cəmiyyətdə konstitusiya hüquq düşüncəsinin əsas istiqamətlərinə hüquq elmində böyük diqqət yetirilir. Bir çox alimlər konstitusiya hüquq düşüncəsinə, hüquq düşüncəsinin ayrı bir sahəsi kimi baxılmasının zəruriliyinin tərəfdarıdır. (E.E.Barinov, V.D.Luçin, V.V.Nikityayeva, U.A.Kravets).

İ.A. Kravetsin fikrinə görə konstitusiya hüquq düşüncəsi “şəxsiyyətin, sosial qrupun, bütünlükdə cəmiyyətin Konstitusiya, onun hüquqi tənzimləmədə rolu, insan hüquqları, ədalətli və demokratik idarəetmə üsulu haqqında təsəvvürləri əks olunan hüquq düşüncəsinin xüsusi növüdür” (3. səh. 328).

V.V. Nikityayeva konstitusiya hüquq düşüncəsində “konstitusion məlumat” və “konstitusion siyasət” kimi ünsürlərin olmasını diqqətə çatdırır. (4. səh. 150). Konstitusion məlumat ölkənin konstitusiya quruluşu, dövlətin hüquq sistemi, insan və vətəndaşların Konstitusiya ilə təmin olunan əsas hüquq və azadlıqlarının məcmusunu təşkil edir. Konstitusion siyasət isə insan hüquq və azadlıqlarının daha tam təmin olunması, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi məqsədlərinə nail olmaq üçün hüquqi tənzimləmənin effektiv mexanizminin yaradılmasında dövlətin fəaliyyəti kimi təqdim edilir.

E.E. Barinov Konstitusiya hüquq düşüncəsinin 3 növünü ayırır: 1. adi; 2. professional; 3. nəzəri (elmi) (5. səh. 12). Onun fikrinə görə professional konstitusiya hüquq düşüncəsinə malik olanlara təkcə müvafiq təhsili olan professional hüquqşünaslar aid edilməməlidir.

Hüquqşünas olmayan, lakin hüquqi və digər fəaliyyəti həyata keçirən bəzi şəxslər də konstitusion hüquqi biliklərə və onların həyata keçirilmə təcrübəsinə malik olmalıdırlar. (yüksək vəzifəli şəxslər, millət vəkilləri və s.)

Konstitusiya hüquq düşüncəsinin ətraflı öyrənilməsinin labüdlüyü müasir şəraitdə dövlətçiliyin konstitusion inkişafı ilə şərtlənir. Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası dövlət və cəmiyyətin inkişafının yeni hüquqi prinsipləri, vəzifələri və məqsədlərini ali normativ səviyyəyə qaldıraraq müasir konstitusionalizmin ümumdemokratik dəyərlərinin tanınması ilə əlamətdardır və bunun əsasında həm şəxsiyyətin hüquqi vəziyyəti, həm də dövlət hakimiyyətinin təşkili sistemi kimi konstitusion institutlara prinsipial dəyişikliklər etmişdir.

Bu da öz növbəsində Konstitusiya müddəaları və prinsiplərinin təsiri altında cəmiyyətin hüquqi və demokratik mədəniyyətinin inkişafının göstəricisi kimi konstitusiya hüquq düşüncəsinin formalaşması üçün əsas olmuşdur.

Konstitusiya hüquq düşüncəsinin əsasında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası durur. O, ali hüquqi qüvvəyə malik olaraq ölkədə bütün konstitusiya hüquqi münasibətlərin tənzimləyicisidir.

Konstitusiya hüquq düşüncəsi habelə pozitiv hüququn formalaşmasının əsasını təşkil edir. Konstitusion normalar və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin nəticələrində öz ifadəsini tapmaqdan əvvəl insanların maraqları, tələbatları bu normaları yaradanların fikirləri, baxışları əsasında formalaşır. Hüquq ədəbiyyatında qeyd edilir ki, pozitiv hüququn sisteminin özü hüquq düşüncəsinin yaradıcı reallaşmasının, məhz qanunvericinin hüquq ideologiyası ilə hüquqi psixologiyasının məhsuludur. Qanun layihələrinin müəlliflərinin şəxsi hüquq düşüncələrinin onların fəaliyyətləri nəticəsində özünü biruzə verməsini də nəzərə almamaq olmaz.

Hüquq düşüncəsinin ali forması kimi konstitusiya hüquq düşüncəsi ümumilikdə hüququn həyata keçirilməsi mexanizmində mühüm rol oynayır. İnsan bütün hüquqi qaydaları bilməyə bilər. lakin bu və ya digər normalar haqqında zəruri bilikləri olmadıqda belə şəxs onların təlimatlarına uyğun hərəkət edir. Qeyd etmək olar ki, şəxsin hüquq düşüncəsinin səviyyəsi təkcə hüququn konkret normalarını bilməsinin səviyyəsi ilə deyil, bu biliklərə malik olmanın keyfiyyəti, konstitusiya qanunvericiliyində, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmuş konstitusion prinsipləri, əsas müddəaları bilməsi ilə müəyyən edilir. Ona görə də Konstitusiya hüquq düşüncəsinin səviyyəsi insanın hüquqi əhəmiyyət kəsb edən şəraitdə davranışından asılıdır.

Beləliklə, Konstitusiya hüquq düşüncəsi - insan hüquq və azadlıqlarının ali dəyər qəbul edən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müddələrinin tələblərinin reallaşması təlabatına əsaslanan hüquq düşüncəsinin bir növüdür.

İnsan davranışı, yəni onun hüquq mədəniyyəti hüquq düşüncəsinin inkişafının səviyyəsindən asılıdır.

Hüquqi mədəniyyət termini dövlət və cəmiyyətin hüquqi vəziyyətinin "keyfiyyətinin" dəyərləndirilməsi deməkdir. Hüquq ədəbiyyatında hüquq mədəniyyətinə bir çox təriflər verilmişdir. Bir sıra müəlliflər bu anlayışa hüquq sisteminin inkişafının və qanunçuluğun vəziyyətinin səviyyəsini, cəmiyyətin hüququn, qanunun tələblərinə münasibətini aid edir. Digərləri bu anlayışda hüquq düşüncəsi, hüquq qaydaları, qanuna uyğun davranış və qanunçuluğu ehtiva edir. Bəziləri isə hüquq mədəniyyətini birbaşa hüquqi həyat şəraiti, hüquqi aktların səviyyəsi ilə əlaqədar fenomen kimi qəbul edir.

Hüquqi mədəniyyətin göstəriciləri sırasında hüquqi biliklərin inkişafı, hüquqların təmin edilməsi, hüquqi tətbiqedici fəaliyyətin, hüquqi təhsilin və tərbiyyənin səviyyəsi də qeyd olunur.

Hüquqi mədəniyyət hüquq düşüncəsi ilə sıx bağlıdır. P.V. Anisimovun qeyd etdiyi kimi hüquq mədəniyyəti bir tərəfdən hüquq institutlarının inkişafının səviyyəsi, digər tərəfdən isə həm hüquqsünasların, həm də əhalinin hüquq düşüncəsinin səviyyəsi ilə müəyyən edilir. (6. səh.16).

A.S. Qreçininin də fikrinə görə "hüquq mədəniyyəti" anlayışına aid olan üsürlərin sırasında onların hər birinin, yəni hüquq mədəniyyətinin mükəmməlliyini əvvəlcədən müəyyən edən hüquq düşüncəsinin xüsusi rolu vardır (7. səh. 22-23).

Hüquqi mədəniyyət bir neçə əsas üsürlərin məcmusundan ibarət olması ilə xarakterizə edilir. Buraya əqli məqam, insanların konstitusiya hüquqi normaların bilməsi, onları başa düşməsi və könüllü şəkildə əməl etməsi aiddir (8. səh. 216). Hüququ nəinki bilmək və başa düşmək, ona hörmət etmək, onun bütün tələblərinə əməl edilməsini öhdəyə götürmək zəruridir. Hüquqi mədəniyyətin səviyyəsi hüquq normalarına ciddi əməl edilməsinin zəruriliyinin insanların düşüncəsində nə dərəcədə yer almasından asılıdır.

Hüquqi mədəniyyət həmişə hüquqa yiyələnmək və onu başa düşülməsinin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, hüquqa olan inamın dərəcəsi, qanunçuluq hissənin inkişafı ilə əlaqələndirilir. Hüquqi mədəniyyətin əsas göstəricisi əhalinin hüquq düşüncəsinin səviyyəsi, ümumi hüquqi tərbiyyənin səmərəliliyidir.

Hüquqi mədəniyyətin xüsusiyyəti onun təkcə mənəvi-hüquqi dəyərlərin məcmusunu ifadə etməsində deyil. O həm də cəmiyyətdə davranış mədəniyyəti, cəmiyyətin, şəxsiyyətin və dövlətin qarşılıqlı münasibətlərinin ifadəsidir.

Konstitusiya hüquq düşüncəsi və hüquqi mədəniyyət qarşılıqlı münasibətdə bir-birini tamamlayır və şərtləndirir. Bir tərəfdən cəmiyyətin hüquqi mədəniyyət hüquq düşüncəsinin səviyyəsindən, yəni insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının tanınması və onlara hörmət edilməsi, konstitusiya hüquqlarının sosial, hüquqi və mədəni sahələrdə həyata keçirilməsi imkanından, əhalinin onun hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsindən nə dərəcədə məlumatlı olması, habelə onun qanunlara, dövlət hakimiyyəti və məhkəmə orqanlarına və s. olan münasibətindən asılıdır. Digər tərəfdən ümumi maraqların təmin edilməsi, onların cəmiyyətin təlabatı və sosial inkişafın meylləri ilə uyğunlaşdırılmasına obyektiv zərurət mövcuddur.

Təəssüflər olsun ki, vətəndaşların hamısının qüvvədə olan hüquqi normaların məzmunu və məqsədəuyğunluğu haqqında tam məlumatı yoxdur. Bəziləri hüquqi normaların mənası və təyinatı haqqında fikirləşmir. Lakin bu vətəndaşların heç də hamısı hüquq normalarını pozmur. Əksər halda öz hüquq və vəzifələrini bilməsi vətəndaşın hüquq normalarına ciddi əməl etməsi üçün kifayətdir. Məhz burada hüququn təmin edilməsi vasitəsi kimi hüquqi mədəniyyətin əhəmiyyəti dəqiq şəkildə özünü göstərir.

Beləliklə, Konstitusiya hüquq düşüncəsi və hüquqi mədəniyyətin cəmiyyətdəki yeri Konstitusiyanın özü, onun prinsipləri ilə müəyyən edilir. Hüquqi dövlətin inkişaf etməsi məqsədi ilə insanın hansı hüquqlardan istifadə etməsi, ona hansı real imkanların verilməsi və bu imkanların necə təmin edilməsini başa düşmək lazımdır.

Bu konstitusiya dəyərlərin mənasının və əhəmiyyətinin dərk edilməsi, onlara dövlətin və hər bir insan və vətəndaşın həyatının əsası kimi münasibət göstərilməsi məhz Konstitusiya hüquq düşüncəsinin və hüquqi mədəniyyətin özəyini təşkil edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2017;
2. Лукашова Е.А. Социалистическое право и личность – М. 1967. стр.72;

3. Кравец И.А. Формирование российского конституционализма (проблемы теории и практики) М-Новосибирск, 2002, стр. 328;

4. Никитяева В.В. Конституционное правосознание: вопросы теории и практики. Автореф. дисс., канд., наук, Волгоград. 2002. стр. 150;

5. Баринов Э.Э. Конституционное правосознание в Российской Федерации: Автореф. дисс., канд. юрид. наук, Ростова-на-Дону, 2001, стр. 12;

6. Анисимов П.В. Соблюдение прав человека - элемент правовой культуры сотрудников органов внутренних дел: Автореф. дис., канд. юрид. наук, Н.Новгород, 1993, стр. 16;

7. Гречин А.С. – Социология правового сознания, М., 2001. стр. 22-23;

8. Дробязко С.Г., Козлов В.С. Общая теория права: учебное пособие для вузов 2-е изд. Минск. 2007. стр. 216.

Habil QURBANOV

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
baş elmi işçisi, h.ü.e.d., professor

TERRORÇULUQ İNSAN TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ CİDDİ ZƏRBƏDİR

İnkişaf edən müasir dövrdə beynəlxalq sülhün, təhlükəsizliyin, insan hüquqlarının təminin, beynəlxalq aləmdə dövlətlər arasında yaranmış problemlərin, ilk növbədə beynəlxalq terrorizm, seperatizm, ekstremizm və bu kimi ciddi problemlərin müzakirə olunması və həmin problemlərin qarşısının alınması üçün mübarizənin gücləndirilməsi zəruriliyi qarşıya qoyulmuş ən vacib vəzifələrdən biridir. Bildiyimiz kimi, terrorizm artıq müasir cəmiyyətdə geniş vüsət alaraq, qarşının alınması çətin olan ən böyük təhlükələrdən biridir. Bu səbəbdən də bütün dünya birliyi terrorizmə qarşı mübarizə yolunu tutmuşdur.

Əslində bu vaxta qədər beynəlxalq sənədlərdə “beynəlxalq terrorçuluğa” tam və mükəmməl qaydada anlayış verilməyib. Bunun da başlıca səbəbi beynəlxalq miqyaslı hər hansı terrorun səbəbkarı olan şəxs və ya qrupların bir dövlətdə qəhrəman, digər dövlətdə isə terrorçu kimi qələmə verilməsidir.

“Terrorçuluğun qarşısının alınması” haqqında Avropa Şurası Konvensiyasının preambulasının müddəalarına əsasən beynəlxalq terrorçuluğun tərifini aşağıdakı kimi vermək olar: “Beynəlxalq terrorçuluq - siyasi, iqtisadi, sosial, dini, mənəvi, mədəni və s. sahələrdə maraqlarının təmin etmək məqsədilə hər hansı bir şəxs, qrup və yaxud müvafiq orqanların əməkdaşları vasitəsilə dövlət tərəfindən ictimai təhlükəsizliyin pozulması, əhalinin vahimədə saxlanması, dövlət hakimiyyət orqanlarının və beynəlxalq təşkilatların hərəkət və ya hərəkətsizlik göstərməyə məcbur edilməsi yolu ilə hər hansı bir ölkə və ya beynəlxalq təşkilatın fundamental siyasi, konstitusiya, iqtisadi və sosial məhvinə yönəlmiş hərəkətlərin bir neçə dövlətin ərazisində və ya bir neçə dövlətin maraqlarına zərər vura biləcək şəkildə törədilməsi, habelə bu cür hərəkətlərin törədiləcəyi ilə başa çatan hədələmədir”. [1]

Dünyanın ən böyük beynəlxalq təşkilatı olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı öz Nizamnaməsində terrorizmi beynəlxalq cinayətkarlığın ən qatı növlərindən biri kimi qeyd edərək beynəlxalq terrorizmə qarşı getdikcə daha da ciddi mübarizə aparılması üçün zəruri tədbirlər görür. BMT ilə yanaşı digər beynəlxalq və regional təşkilatlar- İnterpol, ATƏT, NATO, MDB, ADT, ƏDL və s. təşkilatlar da terrorizmə qarşı ciddi mübarizə aparırlar.

Beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizəni aktual edən ən əsas məsələ insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, insan hüquqlarının qorunması müxtəlif beynəlxalq konvensiyalarda - BMT Baş Məclisi tərəfindən 1948-ci il dekabrın 10-da qəbul edilmiş "İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamə", BMT Baş Məclisinin 1966-cı il dekabrın 16-da təsdiq etdiyi beynəlxalq paktlarda öz əksini tapmışdır. [2]

Lakin reallıq odur ki, terror aktını həyata keçirən insanlar, dövlətlər, təşkilatlar üçün insan hüquqlarının hansı konvensiyalarda əks olunmasının və necə qorunmasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

Məlumdur ki, terrorizmə qarşı mübarizə beynəlxalq və milli səviyyədə aparılır. Beynəlxalq terrorizm müasir beynəlxalq koordinatlar sisteminin mövcudluğu və inkişafı üçün ən qorxulu təhlükə mənbəyi kimi çıxış edir.

Ümumiyyətlə, terrorizm sivil dünyanı hədəf götürmüş qlobal cinayətkarlığın ən dəhşətli təzahürlərindən biridir. Lakin əvvəlki illərin terrorizminə nisbətə müasir terrorizmlər dağınıq və xaotik fəaliyyətləri ilə yox, daha planlı, məkrli, məskunlaşmış və transmilli məzmunu malik xarakteristikası ilə seçilir.

İndiki dövrdə terrorçuların söyləri yalnız stabilliyin pozulmasına və ya hansısa qısamüddətli planların həyata keçirilməsinə deyil, mahiyyət-cə daha ciddi və genişmiqyaslı siyasi məqsədlərə - siyasi hakimiyyətin ələ keçirilməsinə və yenidən bölüşdürülməsinə, suveren dövlətin ərazisinin zəbt olunmasına, yerli əhalinin oradan zorən çıxarılmasına, dini, irqi, etnik, sosial-siyasi konfrantasiyanın gücləndirilməsinə və s. yönəlib. Müasir terrorçu təşkilatlar həm də elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə edərək öz məkrli niyyətlərini daha uğurla həyata keçirirlər.

Fikrimizcə, ilk növbədə dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş səkkiz böyük dövlətinin - ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İtaliya, Yaponiya və Rusiyanın terrorizmə qarşı birgə mübarizəsi, beynəlxalq terrorizmin qarşısının alınmasında və ləğv edilməsində əhə-

miyyəti böyükdür. 20-21 iyul 1981-ci ildə Kanadanın paytaxtı Ottavada Böyük Yeddiyənin 7-ci görüşünün sonunda terrorizm haqqında mühüm bəyanat qəbul edilmişdir. Bəyanatda dövlət və hökumət başçıları son zamanlar beynəlxalq terrorizmə, terror təşkilatlarına maddi və hərbi dəstəyin artırılmasından, terrorçu qruplara sığınacaq verilməsindən, terrorçular üçün təlim düşərgələrinin yaradılmasından, həmçinin hava gömilərinin, diplomatik missiya və konsulluq əməkdaşlarının girov götürülməsindən dərin narahatçılıq keçirdiklərini bəyan etmişlər. Görüş iştirakçıları beynəlxalq təhlükə halına gəldiyinə görə terrorizmə qarşı mübarizədə əməkdaşlığın genişləndirilməsinin vacibliyini ön plana çəkərək bəyannaməni imzalayaraq öz üzərlərinə müəyyən öhdəliklər götürüblər.

Müharibə şəraitində yaşayan dövlət olaraq Azərbaycan Respublikası da öz növbəsində beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, terrorizmin aradan qaldırılması yönündə daima mühüm addımlar atmışdır

Azərbaycan Respublikası terrorizmlə mübarizədə beynəlxalq birliyin fəaliyyətini həmişə müdafiə etməklə siyasi, iqtisadi, dini və bu kimi digər motivlərdən asılı olmayaraq, terrorizmin bütün forma və təzahürlərinə qarşı barışmaz mövqə tutub. 11 sentyabr 2001-ci il hadisələrindən sonra bir çox dövlətlər gözləmə mövqeyi tutsa da Ümummilli lider, ulu öndər, dahi şəxsiyyət, mərhum Prezident Heydər Əliyev bu hadisəyə dərhal münasibət bildirərək, həmin terror aktlarını bütövlükdə bəşəriyyə-tə, insanlığa qarşı ən dəhşətli cinayət kimi pislədi, Azərbaycanın terrorla mübarizədə hər zaman fəal mövqə tutacağını bəyan etdi. Onu qeyd edim ki, Azərbaycan terrorizmə qarşı aparılan mübarizəni dəstəkləmək üçün öz hava məkanını və hava limanlarını açıq elan edib. Azərbaycan Respublikası qlobal və regional səviyyədə terrorçuluğa qarşı mübarizə aparılması məqsədi daşıyan beynəlxalq səviyyəli bütün konvensiyalara qoşulub. Fəxrlə demək lazımdır ki, bu cür uğurlu fəaliyyət strategiyasının banisi ulu öndər Heydər Əliyevdir.

1999-cu ildə ölkə rəhbəri Heydər Əliyev "Terrorizmlə mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununu imzaladı.[3] 2000-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 25-ci fəslində (İctimai təhlükəsizlik əleyhinə olan cinayətlər) terrorçuluq, terrorçuluğu maliyyələşdirmə, terrorçuluğa açıq çağırışlar və .s bu kimi qanunsuz əməllər cinayət hesab edilib.[4]

Azərbaycan Respublikası inkişafda olan dövlət olduğuna görə dövlətimizin uğurlarını həzm edə bilməyən qüvvələr daima Azərbaycana,

onun xalqına qarşı terror hadisələri törədib. Buna təcavüzkar Ermənistan dövlətinin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən 1994-cü ilin mart və iyul aylarında Bakı metropolitenində törədilən 2 partlayışı, Neft Akademiyasındakı terroru və bu kimi digər təxribatları nümunə göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikası terrorizmə qarşı 8 beynəlxalq müqavilənin iştirakçısıdır. Həmçinin, Azərbaycan Avropa Şurasının “Ekstardisiya haqqında” 1957-ci il tarixli Konvensiyana və onun iki əlavə protokolu-na, “Terrorizmlə mübarizə haqqında” 1977-ci il konvensiyasına, “Cinayət fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş gəlirlərin təmizə çıxarılması, aşkar edilməsi, alınması və müsadirə edilməsi haqqında” 1972-ci il konvensiyasına və digər bu kimi vacib konvensiyalara qoşulmuşdur.

2002-ci ildə Türkiyənin Trabzon şəhərində Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə arasında “Terrorçuluq, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər mühüm cinayətlərlə mübarizə üzrə müqavilə” imzalanıb.

Beynəlxalq hüququn öz müqəddəratını müəyyən etmək prinsipindən sui-istifadə yolu ilə milli, etnik, dini və s. pərdələr arxasında dövlətlərin beynəlxalq hüquqla təsbit edilmiş ərazilərini parçalamağa yönələn istənilən fəaliyyət növü də beynəlxalq terrorçuluq hesab edilir. Terrorçuluğun bu növünə təcavüzkar Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin işğalını nümunə göstərmək olar.

Göründüyü kimi, dünya birliyinə uğurla inteqrasiya edən Azərbaycan Respublikası beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə xüsusi əhəmiyyətli işlər görməsinə baxmayaraq ölkəmizin Ermənistan tərəfindən dövlət səviyyəsində terrora məruz qalmasına beynəlxalq aləm hələ də biganə qalır. Tam əminliklə deyə bilərik ki, necə ki, beynəlxalq səviyyəli problem olan terrorizmə qarşı mübarizə aparırıq, gün gələcək işğal altında olan torpaqlarımızı da təcavüzkar ermənilərdən azad edəcəyik. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin bəyan etdiyi kimi, “Azərbaycan xalqı Ermənistana Azərbaycan torpaqları hesabına 2-ci erməni dövləti yaratmağa heç vaxt imkan verməyəcək”.

Sonda onu qeyd edim ki, bütün dünyanın mübarizə apardığı beynəlxalq cinayətlərdən daha ağır hesab edilən terrorizmin aradan qaldırılması üçün aparılmış araşdırmalar göstərir ki, terrorizmə qarşı mübarizədə hüquqi sənədlərin qəbulu, terrorçunun fiziki cəhətdən məhv edilməsi, terrorçu təşkilatların aşkarlanması və ləğv edilməsi terrorizmin aradan qaldırılması üçün kifayət deyildir.

İlk öncə terroru doğuran şərait aradan qaldırılmalıdır. Bu cür şərait isə çoxsaylı faktorlarla, xüsusilə də yoxsulluqla, milli və dini ayrı-seçkiliklə, ərazi uğrunda mübarizə və s. ilə sıx bağlıdır. Yoxsulluq amili bu günki dövrdə inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan, inkişaf etməməsinə, terrorçu təşkilatların yaranmasına və fəaliyyətinin genişlənməsinə ciddi təsir göstərir.

Müasir dövrdə terrorizmin təhlükəli xarakteri artan xətlə getdiyi üçün bu problem ayrı-ayrı dövlətlərin gücü ilə yox, beynəlxalq əməkdaşlıq nəticəsində həll edilə bilər. Bunun üçün də terrorizmə və ümumiyyətlə beynəlxalq cinayətkarlığa qarşı bütün dövlətlər birləşərək birgə mübarizə aparmalıdır. Yalnız bu halda qarşısı alınmaz bəla olan terrorizm təhlükəsindən dövlətlər, cəmiyyət eləcə də gələcək nəsillər azad olacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. “Terrorçuluğun qarşısının alınması” haqqında Avropa Şurası Konvensiyası
2. BMT-nin “İnsan hüquqları haqqında ümumi bəyannamə” si. 1948-ci il 10 dekabr
3. Terrorizmlə mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. 1999-cu il
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. “Digesta”.2016

Səbinə BABAYEVA
Azərbaycan Respublikası
Konstitusiyaya Məhkəməsi Aparatının
Beynəlxalq hüquq və beynəlxalq
əməkdaşlıq şöbəsinin müdiri

DEMOKRATİK CƏMIYYƏTDƏ İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARIN MÜDAFİƏSİ (Normativ hüquqi aktların təhlili)

1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyası insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına yüksək dəyər kimi bəyan edərək bu haqların qorunmasını dövlətin ali məqsədi elan etdi.

Demokratik cəmiyyət quruculuğu yolu ilə inkişaf edən Azərbaycan Respublikasında da insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə böyük əhəmiyyət verilir, bu sahədə düşünülmüş, məqsədyönlü dövlət siyasəti həyata keçirilir.

Ölkəmiz insan hüquq və əsas azadlıqlarının qorunmasına təminat kimi demokratik idarəetmə və vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsini alternativsiz yol kimi seçmişdir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev xalqın tələbi ilə 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıtdıqdan dərhal sonra dövlətin siyasi kursunun dünyəvi dövlətin qurulması, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək və beləliklə də dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərinin ailəsinə inteqrasiya etmək istiqamətinin seçildiyini bəyan etdi və bu sahədə konkret addımlar atmağa başladı.

Qısa müddətdə Azərbaycan Respublikası bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq yaradaraq həmin təşkilatların tam hüquqlu üzvünə çevirildi.

1998-ci ilin fevralında "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında" fərman imzalanmışdır. İnsan hüquqlarının təmin olunması üçün "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında", "Dini etiqad azadlığı haqqında", "Ölkədən getmək və ölkəyə gəlmək haqqında" və b. Qanunlar qəbul edildi. Respublikada ölüm cəza-

sı ləğv edildi və insanın təbii hüququ olan yaşamaq hüququ cəmiyyət səviyyəsində təsdiq olundu.

Vətənimiz Şərqdə bu cəzanı ləğv edən ilk ölkə oldu. 1998-ci ildə Konstitusiyaya Məhkəməsi yaradıldı. Bütün bunlar Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında bu sahədə düşünülmüş dövlət siyasəti ilə həyata keçirildi.

Aparılmış köklü siyasət, iqtisadi və hüquqi islahatların məntiqi nəticəsi olaraq artıq Avropa ailəsinin üzvünə çevirilmiş Azərbaycan 2001-ci il yanvar ayının 25-də təşkilata tam hüquqlu üzv seçildi. Azərbaycan vətəndaşları İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək hüququnu eldə etmişdirlər.

Demokratik, hüquqi dövlətin qanunun aliliyi, insan hüquqları və sosial ədalət kimi fundamental əsaslarının möhkəmləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm cənab İlham Əliyevin daim diqqət mərkəzindədir. Bu istiqamətdə növbəti addımlardan biri də ölkə Prezidenti tərəfindən 2006 və 2011-ci illərdə "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramların qəbul olunmasıdır.

Azərbaycan Respublikasında 1995-ci ildə Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin müəllifi olduğu və insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsini dövlətin ali məqsədi kimi bəyan edən ilk milli Konstitusiyamızın qəbul olunması siyasi sistemin müasirləşdirilməsi və demokratik institutların formalaşdırılması üçün zəmin yaratmışdır. 2002-ci, 2009-cu və 2016-cı illərdə referendum yolu ilə Konstitusiyaya bir sıra mühüm əlavə və dəyişikliklərin edilməsi tam mütərəqqi xarakter daşımaqla insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının daha səmərəli qorunmasına, vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinə, demokratiyanın genişlənməsinə və inkişafına yönəlmişdir.

Beləliklə də əvvəlki dövrlərdə keçirilmiş referendumlardan sonra Azərbaycanın bütün sahələrdə dinamik inkişaf etməsi, dövlətin iqtisadi siyasətində sosial yönümlü məsələlərin prioritetə çevrilməsi, habelə insan hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli müdafiəsinə xidmət edən təkmil qanunvericilik bazasının formalaşması, təhlükəsizlik məsələlərinin yeni məzmun kəsb etməsi, dövlət idarəetmə strukturlarının yenilənməsi, yerli özünüidarəetmə orqanlarının məsuliyyətinin artırılması və digər mühüm proseslər mövcud ictimai münasibətlərin daha effektiv tənzimlənməsini təmin etmək məqsədilə Konstitusiyaya

zamanın tələbi ilə səsleşən bir sıra yeni dəyişikliklərin edilməsini zərurətə çevirmişdir.

Bildiyiniz kimi, 2017-ci il fevral ayının 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcrid etmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə" Sərəncam imzalayıb.

İmzalanan Sərəncam Prezident cənab İlham Əliyevin humanist siyasətinin növbəti təzahürü olmaqla, həyata keçirilən sistemli və genişmiqyaslı hüquqi islahatların tərkib hissəsidir. Bu sərəncam cinayət təqibi və cəzaların icrası sahələrində hüquqi islahatların yeni mərhələsidir.

Sərəncam cinayət-hüquq siyasətinin liberallaşdırılması, böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır cinayətlərə görə həbs və azadlıqdan məhrum etmə tədbirlərinin tətbiqinin məhdudlaşdırılması, cinayətlərin dekriminallaşdırılması, cinayət təqibi və cəzaların icrası sahəsində korupsiyaya şərait yaradan halların aradan qaldırılması və müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi üçün kompleks institusional, qanunverici və praktiki tədbirlərin görülməsini təmin edəcək. Qeyd edilən hər bir istiqamətdə növbəti islahatlar dalğasının həyata keçirilməsinə təkan verəcəkdir.

Qeyd etdiyimiz kimi Sərəncamın əsas məqsədlərindən biri də cinayət törətmiş şəxsləri cəmiyyətdən təcrid etmədən islah edilməsini təmin etmək üçün zəruri şəraitin yaradılmasıdır. Məhz bu məqsədə nail olmaq üçün ixtisaslaşmış yeni qurumun Ədliyyə Nazirliyinin Probasiya xidməti yaradılmışdır. Cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi məqsədilə iki istiqamət müəyyən olunub.

İlk növbədə, məhkəmələrə cəzanın sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi və yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısının alınması məqsədlərini rəhbər tutmaları, cəza təyin etmənin ümumi əsaslarına ciddi riayət etmələri tövsiyə olunub.

İkinci istiqamət isə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi yolu ilə cinayət-hüquq siyasətinin liberallaşdırılmasına nail olunmasıdır. Bu məqsədlə cinayətlərin, xüsusilə iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətlərin dekriminallaşdırılması, cinayətlərin sanksiyalarına azadlıqdan məhrum etməyə alternativ cəzaların əlavə olunması və alternativ cəzaların tətbiqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı qanun layihələrinin hazırlanması nəzərdə tutulub.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən insan hüquq və azadlıqların müdafiəsi sahəsində görülən işlər barəsində bir qədər məlumat vermək istərdim. Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən konstitusiyaya ədalət mühakiməsi ölkəmizdə məhkəmə hakimiyyətinin yeni fəaliyyət istiqaməti kimi nəzərdən keçirilir. Əsas yurisdiksiyası konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirmək olan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin məqsədləri Konstitusiyanın aliliyini təmin etməkdən, hər kəsin əsas hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməkdən ibarətdir. Məhz buna görə konstitusiyaya ədalət mühakiməsi hakimiyyət sisteminin demokratikləşdirilməsi, insan hüquqlarının müdafiəsi və hüququn aliliyinin təmin edilməsinin aparıcı mexanizmlərindən biri kimi qəbul olunur. Bu anlayış normativ-hüquqi aktlar sisteminə nəzarət, qanunvericiliyə uyğun olaraq bu sistemin Konstitusiyaya müvafiqliyinin yoxlanılması, Konstitusiyaya və qanun normalarının rəsmi və məcburi xarakter daşıyan şərhli vasitəsilə hüququn inkişafı, hüquq tətbiqi təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi və düzgün istiqamətləndirilməsi, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyətlər bölgüsü ilə bağlı yaranmış mübahisələrin həlli və sair kimi əhəmiyyətli səlahiyyətləri ehtiva edir.

Konstitusiyaya şikayəti institutu Konstitusiyanın aliliyinin təmin edilməsinin səmərəli formalarından biri kimi insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinin və Konstitusiyanın birbaşa qüvvədə olan normalar məcmusuna çevrilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətli imkanlar yaradır. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək istərdik ki, Konstitusiyanın aliliyinin reallaşdırılması, eyni zamanda, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi digər yeni demokratik rejimli dövlətlərdə müşahidə olunduğu kimi, bizim ölkəmizdə də bəzi qüsurlarla müşayiət olunur. Belə ki, bəzi hallarda hüquq realizə edən orqan Konstitusiyayı öz gündəlik fəaliyyətində kənar və əsasən təcrübədə əhəmiyyətə malik olmayan deklarativ sənəd kimi nəzərdən keçirir. Halbuki hüquqi dövlətin əsas prinsipi hüquq tətbiqedicinin bu cür yanaşmasının əsaslı olaraq dəyişməsinə tələb edir.

Vətəndaşların konstitusiyaya şikayəti institutundan səmərəli müdafiə vasitəsi kimi olduqca fəal istifadə etmələri Konstitusiyaya Məhkəməsinin fəaliyyətinin nəticəsi kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd edilməlidir ki, vətəndaşlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə birbaşa müraciət etmək hüququ əldə etdikdən sonra qərar və qərardadlarda ərizəçilərin pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpa olunması, hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi, o cümlədən

məhkəməyə müraciət etmək hüququ, əmək, mənzil, sosial-təminat, birləşmək hüququ və mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi kimi mühüm məsələlərə dair hüququn realizəsi prosesində hüquq sistemi üçün əhəmiyyətə malik hüquqi mövqelər formalaşdırılmışdır.

Konstitusiyaya Məhkəməsi ölkəmizdə demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesində fəal iştirak etməklə yanaşı, qəbul etdiyi qərarlarla hər kəsin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və digər normalara hörmət və ehtiramını, ədalət, azadlıq, humanizm və hüquqi müəyyənlik kimi prinsiplərin möhkəmləndirilməsinə, hüquq düşüncəsinin və mədəniyyətinin inkişafına, konstitusionalizm ideyalarının bərqərar olması işlərində öz dəyərli töhfəsini vermişdir. Təbiidir ki, bu cür fəaliyyət Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən təməli qoyulmuş və Azərbaycan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla davam etdirilən quruculuq, sürətli inkişaf və demokratikləşmə prosesləri sayəsində həyata keçirilir.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2017
2. "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı" 2006-2011-ci il
3. "Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə" 10 fevral 2017-cı il Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

Bəxtiyar ƏLİYEV

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
"Dövlət və Konstitusiyaya hüququ" şöbəsinin müdiri,
h.ü.f.d., dosent

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN KONSTITUSİON TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən nəzərə alınmalı əsas cəhət ondan ibarətdir ki, Konstitusiyanın heç bir müddəası insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə yönəldilmiş müddəa kimi təfsir edilə bilməz. Elə bu günki çıxışımın ana xəttini də cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının konstitusion təminatı məsələləri təşkil edəcəkdir.

Birincisi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 149 maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən yalnız dərc edilmiş qanunların tətbiqi və icrası bütün məhkəmə hakimiyyəti üçün məcburidir. Göstərilən Konstitusiyaya müddəasına müvafiq olaraq ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının pozulmasını (məhdudlaşdırılmasını) şərtləndirən dərc olunmamış normativ aktlara istinad edilə bilməz. Normativ hüquqi aktların dərc olunması qaydası "Normativ hüquqi aktlar haqqında" 21 dekabr 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununda öz əksini tapmışdır. Qanunun 82-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları rəsmi nəşrlər sayılan "Azərbaycan" qəzetində və "Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu"nda dərc olunur. Qanunun 83-cü maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanları və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, onların özündə başqa müddət nəzərdə tutulmamışdırsa, dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi prosesində tətbiq edilməli olan dövlət və ya başqa orqanın aktı qanuna uyğun deyilsə, onda həmin

hüquq münasibətini nizama salan qanuna müvafiq qərar qəbul olunmalıdır.

İkincisi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 45-ci maddəsinə əsasən hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Konstitusiyanın həmin müddəsinə müvafiq olaraq hər kəs məhkəmədə ana dilində çıxış etmək, ifadə və izahat vermək, vəsatət vermək hüququna malikdir. Məhkəmə hər kəs üçün ana dilindən istifadə etmək hüququnu təmin etməlidir.

Bu və ya digər şəxsin ədalət mühakiməsinin həyata keçirildiyi dili bilməməsi məsələsi təcrübədə bəzən çətinlik yaradır. Ona görə də işdə iştirak edən tərəflərdən hər hansı birinin vəsatəti olduqda onların ana dilində müraciət, ifadə və izahat vermək, vəsatət qaldırmaq və məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququ təmin edilməlidir.

Üçüncüsü, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında öz təsbitini tapmış hüquqlardan biri də şəxsi toxunulmazlıq hüququdur. Hər kəsin yazışma, telefon danışqları, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələri ilə ötürülən məlumatların sirlərini saxlamaq hüququna dövlət təminat verir. Bu hüquq qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada cinayətin qarşısını almaqdan və ya cinayət işinin istintaqı zamanı həqiqəti üzə çıxarmaqdan ötrü məhdudlaşdırıla bilər. Konstitusiyanın təminat verdiyi hüquqların məhdudlaşdırılmasının zəruriliyini təsdiq edən materiallar əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar tərəfindən məhkəməyə təqdim olunmalıdır.

Dördüncüsü, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi ilə bilavasitə bağlı olan müddəələrindən biri də məhkəmə aidiyyətinin dəyişdirilməsinə yol verilməməsidir. Belə ki, hər kəsin onun işinə qanunla müəyyən edilmiş məhkəmədə baxılması hüququ vardır. Şəxsin razılığı olmadan onun işinə başqa məhkəmədə baxılmasına yol verilmir. Aidiyyət ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə məhkəmələrin səlahiyyətlərinin fərqləndirilməsidir. Aidiyyət haqqında qaydaların qanunla müəyyən edilməsi BMT Baş Məclisi tərəfindən 16 dekabr 1966-cı ildə qəbul edilmiş "Mülki və siyasi hüquqlar haqqında" Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş "hər kəsin onun işinə səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz məhkəmədə baxılması hüququ"nun təmin edilməsi ilə əlaqədardır.

Beşincisi, Cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı Konstitusiyanın 63-cü maddəsində öz təsbitini tapmış təqsirsizlik prezumpsiyasına riayət edilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin maddədə göstərilir ki, hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası

hüququ vardır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır. Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu deyildir. Ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlardan istifadə oluna bilməz. Məhkəmənin hökmü olmasa kimsə cinayətdə təqsirli sayıla bilməz.

Ali Məhkəmə Plenumunun "Müttəhimin müdafiə edən qanunların məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında" 2 dekabr 1994-cü il tarixli qərarının 2-ci bəndində göstərilir ki, qanuna əsasən sübut etmə vəzifəsi ittihamçının üzərinə qoyulur. Təqsirləndirilən şəxsdən özünün təqsirsizliyini təsdiq edən sübutların tələb edilməsinə yol verilmir. Aradan qaldırılması mümkün olmayan bütün şübhələr onun xeyrinə təfsir olunmalıdır.

Sübutların toplanması və rəsmiləşdirilməsi zamanı Konstitusiyanın təminat verdiyi insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının və ya onların cinayət-prosessual qanunvericiliyi ilə toplanması və rəsmiləşdirilməsi qaydası pozulubsa, yaxud sübutların toplanması və rəsmiləşdirilməsi buna səlahiyyəti olmayan şəxs tərəfindən və ya prosesual normalarda nəzərdə tutulmayan fəaliyyət nəticəsində həyata keçirilmişsə qanunu pozmaqla əldə edilmiş hesab olunur.

Altıncısı, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı təmin edilməli olan Konstitusiyaya müddəələrindən biri də 61-ci maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqi yardım almaq hüququdur. Konstitusiyaya müvafiq olaraq hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır. Ona görə də, təqsirləndirilən şəxs müdafiəçinin hüquqi yardımından istifadə etmək arzusunda olduğunu bildirdikdə və ya bu qanunda məcburi qaydada nəzərdə tutulduğu hallarda məhkəmə təqsirləndirilən şəxsi müdafiəçi ilə təmin etməlidir.

Ali Məhkəmə Plenumunun "Müttəhimin müdafiə edən qanunların məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında" 2 dekabr 1994-cü il tarixli qərarına əsasən qanuna görə şübhə edilən şəxsin hansı cinayəti etməkdə ondan şübhələndiklərini, təqsirləndirilən şəxsin konkret olaraq nədə ittiham olunduğunu, hansı cinayəti törətmək üstündə təqsirli hesab edildiyini bilmək hüququ vardır.

Yeddincisi, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən hər kəsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərə-

findən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır. Göstərilən konstitusiya müddəası pozulmuş olduqda tutulan, həbs edilən və təqsirləndirilən şəxsin bütün ifadələri və onun iştirakı ilə keçirilmiş ibtidai araşdırma hərəkətləri qanunun pozulması ilə əldə edilmiş sübutlar kimi qiymətləndirilməlidir.

Ali Məhkəmə Plenumunun “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində məhkəmələrin fəaliyyəti haqqında” 10 mart 2000-ci il tarixli qərarında qeyd olunur ki, müdafiəçi işdə iştirak etməyə buraxıldığı vaxtdan etibarən şübhə edilən şəxs və ya təqsirləndirilən şəxs onunla təklikdə qeyri-məhdud miqdarda və müddətdə görüşə bilər.

Səkkizinci, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 66-cı maddəsinə müvafiq olaraq heç kəs özünə, arvadına (ərinə), övladlarına, valideynlərinə, qardaşına, bacısına qarşı ifadə verməyə məcbur edilə bilməz. Məhkəmə baxışında təqsirləndirilən şəxsə ittiham və həmin ittihamın hərtərəfli, tam və obyektiv baxılması üçün əhəmiyyətli olan digər hallar barədə ifadə verməyi təklif etməmişdən əvvəl, ona məhkəməyədək icraat zamanı təqsirini boynuna alması və ya almaması ilə bağlı olmadığını, məhkəmə iclasında verilmiş suallara cavab verməyə borclu olmadığını, suala cavab verməkdən imtina etməsinin onun ziyanına şərh edilməyəcəyini, özünün hər hansı cavabını əsaslandırmaq hüququna malik olmasını izah etməlidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının göstərilən müddəası təqsirləndirilən şəxsin yaxın qohumlarına da izah olunmalıdır. Əgər şübhəli şəxsə, təqsirləndirilən şəxsə, onun arvadına (ərinə) və yaxın qohumlarına ibtidai araşdırma zamanı həmin müddəa izah olunmamışdırsa, onda həmin şəxslərin ifadəsi qanunun pozulması yolu ilə əldə edilmiş sübut kimi qiymətləndirilməli və təqsirləndirilən şəxsin ittihamını təsdiq edən sübutların cəmindən çıxılmalıdır. Ali Məhkəmə Plenumunun “Məhkəmə hökmü haqqında” 27 dekabr 1996-cı il tarixli 4 sayılı qərarına əsasən həmin şəxslər məhkəmə iclasında ifadə verməkdən imtina etdikdə onların təhqiqat və ibtidai istintaq dövründə şahid qismində verdikləri ifadələrə o vaxt istinad etmək olar ki, təhqiqat və ibtidai istintaq dövründə dindirilərək, Konstitusiyanın həmin maddəsinin mahiyyəti onlara izah edilmiş olsun.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi yolu ilə əldə edilmiş məlumatlar o vaxt sübut kimi istifadə oluna bilər ki, onlar qanuna müvafiq olaraq məhkəmənin ra-

zılığı ilə prosesual qanunvericiliyə müvafiq qaydada əldə edilmiş olsun.

Məhkəmə işdə olan sübutların mümkünlüyü məsələsini yoxlamalıdır. Hadisə yerinin baxışı zamanı hal şahidlərinin iştirak etməməsi, ekspertiza təyin edilməsi ilə bağlı qanunun müddəalarının pozulması və s. sübutların mümkünlüyünü istisna edən hal kimi qiymətləndirilə bilər.

Göstərilənlər cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı prosesual qanunvericilik normalarının tətbiq edilməsi ilə yanaşı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və beynəlxalq hüquq normalarına istinad edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızda hüquq tətbiq etmə təcrübəsinin məhz bu istiqamətdə inkişafı qanunun tələbidir.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, “Qanun”, 2010.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsi. Bakı, “Qanun”, 2014.
3. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi Plenumunun “Məhkəmə hökmü haqqında” 27 dekabr 1996-cı il tarixli 4 sayılı Qərarı.
4. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəmə Plenumunun “Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində məhkəmələrin fəaliyyəti haqqında” 10 mart 2000-ci il tarixli qərarı.
5. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəmə Plenumunun “Müttəhimi müdafiə edən qanunların məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında” 2 dekabr 1994-cü il tarixli qərarı.
6. Azərbaycan Respublikasının “Normativ hüquqi aktlar haqqında” 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiya Qanunu.

Simran HƏSƏNOV

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları
İnstitutunun doktorantı, h.ü.f.d.,
Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Aparat rəhbəri

DİVİDENDLƏRİN ELAN EDİLMƏSİ VƏ ÖDƏNİLMƏSİ SƏHMDAR CƏMİYYƏTİNİN HÜQUQU YOXSA VƏZİFƏSİDİR

Ölkəmizdə kütləvi özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi və bazar iqtisadiyyatının təşəkkül tapması əlverişli investisiya mühitinin yaranmasına təkan vermişdir. Bu isə öz növbəsində fiziki və hüquqi şəxslərin nisbətən kiçik həcmli yatırımlarını birgə layihələrə yönəltməyə stimül yaratmışdır. Bütövlükdə bu prosesin nə dərəcədə uğurlu getməsi bir çox faktorlardan asılıdır və hüquqi tənzimləmə burada heç də axırncı yeri tutmur.

Təbiidir ki, bu cür qoyuluşların əsas hədəflərindən biri son nəticədə gəlir əldə etməkdən ibarətdir. Xırda qoyuluşlarla dayanıqlı gəlir əldə etməyin əsas üsullarından biri isə bu vəsaitlərin mənfəətlə işləyən səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin əldə edilməsinə yönəldilməsindən ibarətdir. “Bu prosesin nəticəsi səhmdarlar tərəfindən izafi dəyərin mənimlənməsi kimi ortaya çıxır ki, bu da onlara iqtisadi mənada kapitalın mülkiyyətçisi qismində baxmağa imkan verir” (1, s.2). Uğurlu fəaliyyət göstərən şirkətin səhmdarının həm mülkiyyətində olan səhmlərinin bazar qiyməti, həm də həmin qiymətli kağızlara görə xalis mənfəətdən ödəmələrin məbləği durmadan artır. Bu məqalədə sonuncuların, yəni xalis mənfəətdən səhmdarlara ödəmələrin-dividendlərin milli qanunvericiliyimizə uyğun olaraq hüquqi təbiəti ilə bağlı bəzi problemlər araşdırılır.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin (bundan sonra MM) 65.1.3-cü maddəsinə görə istər adi, istərsə də imtiyazlı səhmin öz mülkiyyətçisinə verdiyi əsas əmlak hüquqlarından biri mənfəət bölgüsündə iştirak etməkdən ibarətdir (2). Məhz bu hüququ həyata keçirən səhmdar “cəmiyyətin xalis mənfəətinin, yəni vergilər və məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra” qalan vəsaiti “qanunvericiliklə və cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilən məqsədlərə” yönəldir. Bu cür “yö-

nəltmə”lərdən birinin istiqaməti də dividend ola bilər. Göründüyü kimi, dividend almaq hüququ “mənfəətin bölgüsündə iştirak etmək hüququ”-na münasibətdə törəmə xarakter daşıyır.

Dividend latınca “dividendus” sözündən götürülüb, “bölünməli olan”, “pay”, “hissə” deməkdir. Dividend hüququ deyildikdə səhmdar, yaxud digər səlahiyyətli şəxsin (məsələn, nominal saxlayıcının) səhmdar cəmiyyətinin müəyyən dövr üçün fəaliyyətinin yekunlarına görə bölüşdürülən mənfəətdən pay almasının qanunla müəyyən edilmiş imkanı başa düşülməlidir (3). P.A.Rudnevin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi dividend hüququ səhmdarın ən qədim və əhəmiyyətli hüququdur (4, s.17). MM-də dividend anlayışı tək-cə səhmdarlara deyil, həm də kooperativlərin üzvlərinə həyata keçirilən ödənişləri əhatə edir. Lakin, bu ödənişlər mahiyyət-cə fərqlənirlər. Belə ki, MM-nin 109.9-cu maddəsinə uyğun olaraq dividend (əlavə kooperativ ödənişləri) yalnız səs hüququna malik üzvlərə onların əlavə əmlak pay haqlarına və kooperativin ortaq (assosiativ) üzvlərinin mütləq əmlak pay haqlarına mütənasib surətdə ödənilən kooperativ mənfəətinin bir hissəsidir. Göründüyü kimi kooperativlərin dividendi, birincisi, əsas deyil, əlavə ödəniş növü hesab edilir, ikincisi isə onun yaranması əsasları səhmdara ödənilən dividendlərin əsaslarından xeyli fərqlənir. (Bir normativ-hüquqi aktda eyni anlayışın iki müxtəlif məzmununda işlədilməsini hüquq texnikası baxımından uğurlu hal hesab etmək olmaz).

Dividend anlayışından vergi qanunvericiliyində də həmin qanunvericiliyin məqsədləri üçün istifadə edilir. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 13.2-15-ci maddəsinə görə dividend hüquqi şəxsin öz təsisçilərinin (payçıların) və yaxud səhmdarlarının xeyrinə xalis mənfəətinin (sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi və xərclər çıxıldıqdan sonra gəlirin) bölüşdürülməsi ilə bağlı pul və ya digər ödəmələr şəklində etdiyi ödəniş hesab edilir. MM-nin müvafiq normaları ilə qarşılıqlı təhlil göstərir ki, Vergi Məcəlləsi MM-də olduğu kimi tək-cə səhmdar cəmiyyətləri və kooperativlərin deyil, bütün digər hüquqi şəxslərin də xalis mənfəətdən öz təsisçilərinə (payçılara, səhmdarlarına) verdikləri ödənişləri dividend hesab edir (Bax: 5, s.66). Digər tərəfdən imtiyazlı səhmlər üzrə xalis mənfəət hesabına deyil, digər mənbələr hesabına ödənilən dividendlər Vergi Məcəlləsinin adı çəkilən maddəsinə uyğun olaraq, formal baxımdan dividend hesab edilməməlidir ki, bu da fikrimizcə qanunvericinin qarşısına qoyduğu məqsədlə uyğunsuzluq təşkil edir.

Hüquq ədəbiyyatında səhmdarlara ödənilən dividendlərin müxtəlif əsaslarla, o cümlədən ödəmə forması, miqdarın müəyyən edilməsi üsuluna görə təsnifatlaşdırılması hallarına rast gəlinir (6). Milli qanunvericiliyimiz üçün dividendlərin əsas iki növü xarakterikdir: emitentin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsindən asılı olmayaraq, imtiyazlı səhm sahibinə, bir qayda olaraq, səhmin nominal dəyərinin sabit faizi şəklində ödənilən dividendlər və adi səhm sahiblərinə cəmiyyətin xalis mənfəətindən ödənilən dividendlər (MM-in 106-3.4-cü və 106-3.3-cü maddələri). Hüquq ədəbiyyatında sabit dividend adlandırılan birinci ödənişin cəmiyyətin təsərrüfat fəaliyyətindən asılı olmaması onun həm üstünlüyü, həm də qüsurdur. Belə ki, sabit dividend cəmiyyətin xalis mənfəəti az olduqda və yaxud heç olmadıqda imtiyazlı səhm sahiblərini digər səhmdarlarla müqayisədə daha əlverişli vəziyyətə, xalis mənfəət çox olduqda isə əksinə, daha əlverişsiz vəziyyətə salır. Belə dividendləri əldə edən səhmdarların cəmiyyətin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrində marağı nisbətən az olur.

Mülki hüquq nəzəriyyəsində paylı dividend adlandırılan ikinci ödənişlərin üstünlüyü ondadır ki, onlar səhmdarların səhmdar cəmiyyətlərinin təsərrüfat fəaliyyətinin yekunlarına maraqlarını artırır. Cəmiyyətin və səhmdarların mənafeələri tələb etdikdə bu dividendlərin məbləği artırılıb-azaldıla bilər, bəzən hətta tamamilə hesablanmaya və ödənilməyə də bilər. Bu da öz növbəsində mürəkkəb bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabətə tab gətirmək üçün manevr imkanlarını artırır.

Adi səhmlərə MM-nin "Qiymətli kağızlar" fəslinin 1077.5-ci maddəsində verilən anlayışı həmin səhmlərə görə dividendin 106-3.3-cü maddəsində əksini tapmış anlayış arasında da müəyyən uyğunsuzluq var. Belə ki, 1077.5-ci maddədə səhmdarların cəmiyyətin mənfəətindən dividend almaq hüququ əksini tapdığı halda 106-3.3-cü maddədə dividendin xalis mənfəətdən hesablandığı göstərilir (MM-nin 106-1.3.7-ci maddəsində də səhmdarların cəmiyyətin məhz xalis mənfəətindən dividend almaq hüququ təsbit edilir). Halbuki, cəmiyyətin mənfəəti və xalis mənfəəti fərqli kateqoriyalardır. MM-nin 106-3.1-ci maddəsi xalis mənfəəti vergilər və digər məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra yarandığını müəyyən etdiyi halda, mənfəət məhsulların (işlərin, xidmətlərin) və malların satışından (vergilər və digər məcburi ödənişlər nəzərə alınmadan) əldə edilən gəlirlə onların istehsalına və satışına çəkilən xərclər arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Azərbaycanda yenicə formalaşan korporativ hüquq təcrübəsi, o cümlədən məhkəmə praktikası göstərir ki, bu sahədə ortaya çıxan mübahisə-

lərin əhəmiyyətli hissəsi dividendlərin, elan edilməsi, hesablanması və ödənilməsi ilə bağlıdır. Qabaqcıl korporativ mədəniyyət bir yana qalsın, qanunvericilik normalarına yaxından bələd olmayan idarəetmə orqanları və səhmdarlar bu ödəmələrlə bağlı bir-birilərini qarşılıqlı şəkildə, bir çox hallarda isə əsassız olaraq qanun pozuntusunda ittiham edirlər. Bununla bağlı qeyd edilməlidir ki, adi (sadə) səhm sahiblərinə dividend hesablanması səhmdar cəmiyyətinin (ümumi yığıncağın) vəzifəsi deyil, hüququdur. Bunun üçün hər şeydən əvvəl cəmiyyətin xalis mənfəəti olmalıdır. Lakin bu da hələ dividend ödənilməsinə məcburi etmir. Xalis mənfəət vergilər və digər məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra yaranır və o, qanunvericiliklə, habelə cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilən məqsədlərə yönəldilə bilər. Bir qayda olaraq bu mənfəətin bir hissəsi müxtəlif fondların (ehtiyat, sabitləşdirmə, həvəsləndirmə və s.) formalaşdırılmasına yönəldilir. Xalis mənfəətin yerdə qalan hissəsindən səhmdarların ümumi yığıncağının qərarı ilə adi səhmlərə dividend ödənilə bilər. Hətta bu halda da dividendin elan edilməsi və ödənilməsi ən azı aşağıdakı qaydalara riayət edilməsi tələbi ilə şərtləndirilir:

- a) Dividendlər və onların ödənilməsi qaydası haqqında qərar ümumi yığıncaq tərəfindən o halda qəbul edilir ki, bu məsələ nizamnamə ilə müəyyən edilməmiş olsun. Başqa sözlə nizamnamə ilə fərqli qayda müəyyən edilmişdirsə ümumi yığıncaq ona riayət etməyə, yaxud əvvəlcədən bu qaydanı müəyyən edilmiş qaydada dəyişdirməyə borcludur.
- b) Ümumi yığıncaq öz təşəbbüsü ilə bu barədə qərar qəbul edə bilər. Bunun üçün cəmiyyətin direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) və ya həmin orqanlar formalaşdırılmadıqda cəmiyyətin icra orqanının təklifi olmalıdır.
- c) Səhmdar cəmiyyəti adi səhmlər üzrə dividendlərin hesablanmasını (bölüşdürülməsini) imtiyazlı səhmlərin bütün növləri üzrə dividendlərin hesablanmasından (bölüşdürülməsindən) sonra həyata keçirir.
- ç) Əgər səhmdar cəmiyyətinin xalis aktivlərinin dəyəri onun nizamnamə kapitalının miqdarından azdırsa və ya dividendlərin ödənilməsi nəticəsində az olacaqsa, səhmdar cəmiyyəti dividendləri elan edə və ödəyə bilməz. (Sonuncu normaın ümumi xarakteri imtiyazlı səhmlər üzrə ödəmələri də istisna edir. Lakin belə məhdudiyət imtiyazlı səhmlərin hüquqi təbiətinə ziddir. Belə ki, bu cür səhmlər üzrə dividend ödənilməsi xalis aktivlərin dəyəri ilə bağlı olmayıb, cəmiyyətin yaratdığı xüsusi fondlar hesabına həyata keçirilir).

Yuxarıda göstərilən şərtlərə riayət etməklə dividendlərin ödənilməsi barədə qərarın qəbul edildiyi gündən səhmdar cəmiyyətinin həmin dividendləri ödəmək öhdəliyi, səhmdarın isə bunu tələb etmək hüququ yaranır. Hətta səhmdar cəmiyyətinin fəaliyyəti müddətində həmin dividendləri ödəmək mümkün olmazsa, onun fəaliyyətinə xitam verildikdə bu dividendlər ləğv etmə dəyəri səhmdarlara verilməmişdən qabaq ödənilir. Başqa sözlə bu cür ödəmələr öz hüquqi statusuna görə kreditor borclarına bərabər tutulur. Bu, səhmdar - səhmdar cəmiyyəti arasındakı bu münasibətlərin öhdəlik hüququ əsasında təşəkkül tapmasından irəli gəlir. Münasibətlərin belə xarakteri səhmdara imkan verir ki, dividendin ödənilməsi gecikdirildikdə MM-nin 445-ci maddəsinə uyğun olaraq, səhmdar cəmiyyətindən vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb etsin. Bu halda baş vermiş icra mümkünsüzlüyünün nəticələri üçün də səhmdar cəmiyyəti məsuliyyət daşıyır. Səhmdar cəmiyyəti dividendi pulla ödəməlidirsə, həmin məbləğ gecikdirildikdə, səhmdar digər əsaslardan çıxış edərək daha böyük məbləğ tələb edə bilmirsə, gecikdirilmiş vaxt üçün illik beş faiz ödənilməsinə tələb edə bilər.

Dividendlərin ödənilməsi dövriliyi də cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir. MM-nin 106-3.2-ci maddəsinə görə dividendlə aralıq (rüblük, yarımillik) və illik ola bilər. Bütün hallarda səhmdar cəmiyyəti adi səhmlər üzrə dividendlərin hesablanması (bölüşdürülməsini) imtiyazlı səhmlərin bütün növləri üzrə dividendlərin hesablanmasından (bölüşdürülməsindən) sonra həyata keçirilir (MM-nin 106-3.6-cı maddəsi). Bu imperativ norma olduğu üçün nizamnamə ilə və ya ümumi yığıncağın qərarı ilə başqa qayda müəyyən edilə bilməz. İmtiyazlı səhmlərə görə dividendin hesablanmasında (bölüşdürülməsində) növbəlilik isə həmin səhmlərin müəyyən etdiyi hüquqlar əsasında həll edilir.

Hesabat dövründə, yaxud dividend elan edilənədək səhmlərini özgəninkiləşdirən şəxslərə dividendin ödənilib-ödənilməməsi məsələsi qanunvericiliklə müəyyən edilməmişdir. Buna görə də bu məsələləri nizamnamə, yaxud ümumi yığıncağın ayrıca qərarı əsasında həll etmək zəruridir. Beynəlxalq təcrübəyə gəldikdə isə qeyd olunmalıdır ki, səhmdarın tam, yaxud natamam maliyyə ili ərzində səhmə malik olub-olmamasından asılı olmayaraq ona eyni növ səhm sahibləri ilə bərabər miqdarda dividend ödənilməsi halları daha geniş yayılmışdır (7).

MM ilə yalnız dövriyyədə olan səhmlər üzrə dividend ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Səhmdar cəmiyyəti tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada geri alınmış səhmlər üzrə dividendlər hesablanmır.

Bir sıra xarici ölkələrin qanunvericilik aktlarından fərqli olaraq MM dividendin ödəniş formasını müəyyən etmir. Bu, nə onun pul, yaxud pul olmayan əmlak, habelə xidmətlər göstərilməsi şəklində ödəmək imkanı verir. Qeyri-pul şəklində ödənilən dividendləri hüquq ədəbiyyatında əmtəə dividendləri də adlandırılır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi səhmlərin birja kursuna həmin səhmlərə görə ödənilən dividendlərin miqdarı birbaşa təsir göstərir. Bu, hüquq ədəbiyyatında obyektiv əmil hesab edilən göstəricilərə daxil olan təsirdir (8, s.8-9). Bununla belə bu cür təsirin şərti olduğunu, yaxud heç olmadığını iddia edən nəzəriyyələrə də rast gəlmək olar. Məsələn, N.A. Milçakovanın fikrincə səhmlərin kursunun artım sürəti dividendlərin artım sürətindən əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur. Çünki dividendlər cəmiyyətin mənfəətindən kəskin şəkildə asılıdır. Mənfəət isə sürətlə arta bilməz (9, s.8). Modilyani-Miller nəzəriyyəsinə görə isə rəqabət iqtisadiyyatı şəraitində səhmlərin kursu ilə ödənilən dividendlərin səviyyəsi arasında heç bir asılılıq ola bilməz. Səhmdarlarla səhmdar cəmiyyətinin ümumi əmlak mənafeyi olduğu üçün cəmiyyətin yüksək dividendlər ödəməsinin mənası yoxdur (10, s.163).

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, dividend ödəmək cəmiyyətin heç də son və əsas məqsədinə çevrilməməlidir. Bütün xalis mənfəətin dividend şəklində səhmdarlara ödənilməsi cəmiyyətin inkişaf perspektivlərinə, kreditorların və digər üçüncü şəxslərin qanuni mənafeələrinin təmin edilməsinə mane ola bilər. Buna görə də ümumi yığıncaq dividendlə bağlı balanslaşdırılmış siyasət yürütməli, bütün tərəflərin əsaslı maraqlarını gözləməlidir. Səhmdarların və səhmdar cəmiyyətinin mənafeələri bunu açıq-aşkar tələb etdikdə ümumi yığıncaq dividend ödənilməsindən imtina edə bilər. Məsələn, ədəbiyyatda belə qərar üçün əsas ola biləcək tipik nümunə kimi cəmiyyətin səhmlərinin bazar dəyərinin artmasına səbəb ola biləcək real biznes-planın mövcudluğu göstərilir (11). Bu baxımdan ümumi hüquq ölkələrində presedent əsasında formalaşmış aşağıdakı məhdudiyətlər də maraqlıdır:

- nizamnamə kapitalının azalması hesabına dividend ödənilməsinə yol verilmir;

- dövriyyə vəsaiti hesabına yalnız o halda dividend ödənilə bilər ki, mənfəət olmasın və bu halda kreditorların hüquqları pozulmasın;

- cəmiyyətin balansında olan əmlakın könüllü yenidən qiymətləndirilməsi nəticəsində əldə edilən mənfəət bütün hallarda dividend mənbəyi hesab edilə bilər, bu şərtlə ki, o cəmiyyətin öhdəliklərindən çox olsun;

- dividendlər hesabat dövrü ilə məhdudlaşdırılmalıdır. Müəyyən dövr üçün dividend hesablanmadıqda səhmdarlar növbəti hesabat dövründə, bir qayda olaraq onu tələb edə bilməzlər (12, s.111).

Əlavə edək ki, adi səhmlərə görə dividend hesablamaq barədə qərar qəbul etmək hüququ səhmdar cəmiyyətinin daxili işidir və qanunvericiliklə bu məsələnin həllində hər cür müdaxilə yolverilməz hesab edilməlidir. Belə qərarın qəbul edilməsinin və ya edilməməsinin məqsədəuyğunluğu predmeti ilə məhkəməyə müraciət də müəyyən edilmiş qayda da rədd edilməlidir.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı:

- 1.Корпоративное право: актуальные проблемы. Под ред. Д.В.Ломакина, Москва 2015, с.2, 242 с.
- 2.Азərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi- 28.12.1999-cu il tarixli Qanunla təsdiq edilmişdir. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, 2015.
- 3.Ломакин Д.В. Право акционера на дивиденд. Понятие, порядок осуществления // Законодательство, 1998, №8, с. 17-23.
4. Руднев П.А. Анализ прав и обязанностей акционеров М., Издание автора, 1927.
5. Simran Həsənov. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin Kommentariyası (ümumi hissə), Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2005, s.66, 448 s..
6. Ломакин Д.В. Понятие и признаки акционерного общества // Вестник МГУ, серия 11, Право, М., 2002, №2, с. 63-67.
7. Еремеева Т.А. Имущественные и неимущественные права акционеров / Актуальные проблемы гражданского права. Выпуск девятый. М., 2005, с. 107-113.
8. Лебедев В.В. Формирование курсовой стоимости ценных бумаг на фондовых рынках: Автореф. дис.... канд. экон. наук. СПб., 1994, 25 .
9. Мильчакова Н.А. Влияние дивидендной политики на рыночную стоимость акций. М., Юридическая литература, 1993, 221 с..
- 10.Miller M., Modigliani F. Dividend Policy, growth and valuation of shares. J. of Business V. 34. 1961, 260 p..
11. Семенов А.С. Право на дивиденды // Акционерное общество: вопросы корпоративного управления, 2004, №2, с. 27-34.
12. Gower C. Modern. Company Law London, 1954, 162 p.

Simran HƏSƏNOV

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları

İnstitutunun doktorantı, h.ü.f.d.,

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Aparat rəhbəri

Xülasə

Məqalə Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə görə dividendlərin hesablanması və ödənilməsi ilə bağlı bəzi hüquqi problemlərin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Dividendin leqal və doktrinal anlayışını təqdim edən müəllif bu anlayışın Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində özündə və vergi qanunvericiliyində bir neçə müxtəlif məzmununda tətbiq edilməsinə diqqəti yönəldir və bunun qanunvericilik texnikası baxımından uğurlu hal olunmadığını qeyd edir. İmtiyazlı və adi səhmlərə görə dividendlərin hesablanması və ödənilməsi qaydaları və onların tətbiqi prosesi ilə bağlı problemlər ətraflı təhlil edilir. Qeyd olunur ki, adi səhmlər üzrə dividendin hesablanması səhmdar cəmiyyətinin vəzifəsi deyil, hüquqdur və bu hüququn həyata keçirilməsi bir çox amillərlə bağlıdır. Lakin hesablanan dividendin ödənilməsi artıq həmin cəmiyyətin öhdəliyi hesab olunur və bunun üçün o, məsuliyyət daşıyır. Məqalədə dividendin ödənilməsinin dövriliyinin və məbləğinin səhmlərin bazar qiymətinə təsiri ilə bağlı müxtəlif elmi-nəzəri yanaşmalar da təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: *dividend, adi səhm, imtiyazlı səhm, dividendin elan edilməsi, dividendin ödənilməsi, xalis mənfəət*

Гасанов Симран Сейфаддин оглы

Доктор философии по праву.

Докторант Института права и прав человека НАНА,

Руководитель аппарата Управления Мусульман Кавказа

Объявление и выплата дивидендов: право или обязанность акционерного общества

Резюме

Статья посвящена изучению некоторых правовых проблем связанных с объявлением и выплатой дивидендов в соответствии с гражданским законодательством Азербайджанской Республики. Комментируя легальное и доктринальное понятия дивиденда, автор

концентрирует внимание на различные содержания данных понятий в Гражданском и Налоговом Кодексах Азербайджанской Республики, что, по его мнению, не соответствует принципам законодательной техники. Подробно анализируются правила объявления и выплаты дивидендов по привилегированным и обыкновенным акциям, и проблемы связанные с процессом их применения. Отмечается, что объявление дивидендов по обыкновенным акциям является правом акционерного общества, а не обязанностью и осуществление этого права зависит от многих факторов. Тем не менее, выплата объявленных дивидендов является уже обязательством компании за своевременное и надлежащее исполнение которой она несет ответственность. Проанализированы так же различные научные и теоретические взгляды о влиянии периодичности и размера дивидендов на рыночную цену акции.

Ключевые слова: дивиденд, простая акция, привилегированная акция, объявления дивиденда, выплата дивиденда, чистая прибыль

Hasanov Simran Seyfaddin

PhD in Law,

doctoral candidate of the Institute
of Law and Human Rights ANAS,

head of the administration Caucasus Muslim Board

Announcement and payment of dividends by a joint-stock company: the right or the obligation

Summary

The article is devoted to the study of some legal problems related to the announcement and payment of dividends in accordance with the civil legislation of the Republic of Azerbaijan. Commenting on the legal and doctrinal concept of the dividend, the author concentrates on various contents of these concepts in the Civil and Tax Code of the Republic of Azerbaijan, which, in his opinion, does not correspond to the principles of legislative technology. The rules of announcement and payment of the dividends on preferred and ordinary shares, and problems associated with the process of their application are analyzed in details. It is noticed that the announcement of dividends on ordinary shares is a right of the joint-stock company, and not the obligation and the implementation of

this right depends on many factors. Nevertheless, the payment of the announced dividends becomes an obligation of the company which is responsible for its execution at proper manner and in a proper time. Various scientific and theoretical views on the effect of periodicity and the size of dividends on the market price of the share were also analyzed in the article.

Keywords: dividend, simple share, preferred) share, dividend announcement, dividend payment, net profit

Araz QƏDİMƏLİYEV

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları
Institutunun dissertantı, h.ü.f.d.

MÜASİR DÖVRDƏ İCRA HAKİMİYYƏTİNİN FƏALİYYƏTİNİN OPTİMALLAŞDIRILMASININ BƏZİ XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dövlət idarəçiliyi dövlətin öz hakimiyyət gücünə əsaslanaraq insanların ictimai həyat fəaliyyətini nizamlamaq, qoruyub saxlamaq, dəyişdirmək məqsədi ilə həyata keçirdiyi praktiki, təşkilədi, tənzimləyici təsirdir. Dövlət idarəetməsi siyasi və inzibati idarəetməni əhatə edir. Azərbaycanda dövlət idarəetmə islahatlarının həyata keçirilməsi tədricən elə rəşional dövlət idarəetmə mexanizmlərinin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur ki, bunlar dövlət hakimiyyətinin reallaşdırılmasının əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılmasına, onun yerli özünüidarəetmə ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin dərinləşdirilməsinə imkan vermişdir.

İcra hakimiyyəti müəyyən dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin icraedici-sərəncamverici fəaliyyətlərini təşkil edən və həyata keçirən dövlət hakimiyyətinin qollarından biridir. İcra hakimiyyətinin əsas məqsədlərinə vətəndaşların, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı, vətəndaşların, cəmiyyətin və dövlətin rifahının yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılması, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, insan və vətəndaşların mənəvi, sosial, iqtisadi və siyasi hüquq və azadlıqlarının realizəsi, idarə, müəssisə və təşkilatların normal fəaliyyəti üçün şəraitin yaradılması aiddir.

İcra hakimiyyətinin mahiyyətini izah etmək üçün ilk növbədə, onun idarəetmə anlayışı ilə qarşılıqlı əlaqəsini və idarəetmə sistemində yerini müəyyənləşdirmək zəruridir. İdarəetmə latın mənşəli "administratio" sözündən götürülüb, mənası müəyyən fəaliyyət növünü xarakterizə edən universal vasitədir, yəni ictimai əhəmiyyət kəsb edən məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirilən hərəkətlər məcmusudur.

Hüquq ədəbiyyatında icra hakimiyyəti orqanlarına müxtəlif anlayışlar verilir. Q.V.Atamançuk icra hakimiyyəti orqanını fəaliyyətinin özünəməxsus forma və metodu olan, özünün strukturu olan, dövlətin adından icraedici və sərəncamverici səlahiyyət alan icra hakimiyyəti sahəsində fəaliyyət göstərən icra hakimiyyəti sisteminin tərkib hissəsi kimi xarakterizə edir. İcra hakimiyyəti orqanları cəmiyyətin ictimai-siyasi və sosial-mədəni, iqtisadi sahələrinin idarə olunması sahəsində qanunların icrası məqsədi ilə hakimiyyətin bölünməsi sisteminin gündəlik fəaliyyət göstərməsi üçün dövlət-idarəetmə mexanizminin struktur bölməsidir.

İcra hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin digər qollarından aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir:

· İcra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının vahid dövlət hakimiyyətinin nisbətən müstəqil qolu olub, dövlət hakimiyyətinin digər müstəqil qolları olan qanunverici və məhkəmə hakimiyyəti ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir.

· İcra hakimiyyəti yalnız funksional səlahiyyət mənasında müstəqildir.

· İcra hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında qurulmuş dövlət hakimiyyət mexanizminin vacib atributudur.

· İcra hakimiyyəti hakimiyyət səlahiyyətlərinin istənilən digər təzahürü kimi, başqalarının fəaliyyətinə və davranışına müəyyənədi təsirlər göstərmək bacarığına və imkanına, başqalarının iradəsinə öz iradəsinə tabe etmək hüququna və imkanına malikdir.

· İcra hakimiyyəti vahid dövlət hakimiyyətinin qolu olub, dövlət fəaliyyətinin növü olan icra fəaliyyəti ilə eyniləşdirilə bilməz.

· İcra hakimiyyəti dövlət fəaliyyətinin xüsusi növü kimi ifadə olunur və öz mahiyyətinə görə hüquqtəbqiədi fəaliyyət növü kimi xarakterizə olunur.

· İcra hakimiyyəti müəyyən subyektli ifadəyə malikdir.

· İcra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətləri konstitusiya və digər qanunvericilik aktlarının vasitəsilə dəqiqliyi ilə müəyyən edilmişdir.

· İcra hakimiyyəti inzibati hakimiyyətlə eyniləşdirilə bilməz.

· İcra hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin bütün vacib atributlarının bilavasitə onun sərəncamında olması ilə xarakterizə olunur.

İcra hakimiyyətinin həyata keçirilməsi imkanları və səlahiyyətləri Nazirlər Kabinetinə, nazirliklərə, dövlət komitələrinə və digər icra hakimiyyəti orqanlarına, onların ərazi orqanlarına və bir sıra vəzifəli şəxslərə həvalə edilmişdir. İcra hakimiyyəti orqanı iqtisadi, sosial-mədəni və inzibati-siyasi sahələrdə icraedici-sərəncamverici fəaliyyəti həyata

keçirən və qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılmış dövlət qulluqçularının qurumudur. İcra hakimiyyəti orqanlarında - mərkəzi orqanlardan başlayaraq, aşağı təbəqəli orqanlar kimi xidməti heyətindən başqa müxtəlif səlahiyyətləri həcminə malik olmalarına baxmayaraq, eyni növ əməklə məşğuldurlar, onların hamısı idarəçiliyin müxtəlif funksiyalarını həyata keçirirlər. Onların işi idarəçilik fəaliyyətinin növlərindən biridir. Müəssisədə bu işlər isə başqa formadadır. Burada əmək kollektivini təşkil edən şəxslər müxtəlif xarakterli fəaliyyətlə məşğuldurlar.

“Yerli İcra Hakimiyyəti haqqında” 16 iyun 1999-cu il tarixli əsasnaməyə uyğun olaraq kollektivin bir hissəsi istehsal prosesində məşğuldur, maddi nemətlər istehsal edir, digər hissəsi isə idarəçilik, hakimiyyət-təşkilati fəaliyyəti həyata keçirirlər. İcra hakimiyyəti orqanlarının inzibati-hüquqi statusu 3 qrup normalardan ibarətdir:

1. Məqsədli normalar qrupu

2. Təşkilati-struktur

3. Tabeçilik və hakimiyyət səlahiyyətlərinin məcmusu kimi orqanın səlahiyyətlərini müəyyən edən normalar qrupu.

İcra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikasında bir neçə strukturlardan ibarət olaraq özündə aşağıdakı səlahiyyətli təşkilatları birləşdirir. Buraya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Respublikanın Nazirlər kabineti, digər nazirliklər, komitələr və digərlər daxildir. İcra hakimiyyəti orqanının strukturu rəhbərlik, sahəvi bölmələr, funksional bölmələr, köməkçi və xidmətedici bölmələr elementlərindən ibarətdir. Hər bir icra hakimiyyəti orqanı rəsmi qaydada müəyyən edilmiş ştat cədvəli üzrə özünün ştatına malikdir. İcra hakimiyyətinin orqanının ştat cədvəlində struktur bölmələrinin sayı, struktur bölmələrinin adları, vəzifələrin adı və sayı, vəzifə maaşları və s. kimi elementlər öz əksini tapmalıdır. İcra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətlərinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- proqnozlaşdırma - yəni elmi məlumatlara və nailiyyətlərə əsasən hər hansı bir hadisə və ya proseslərin inkişafında gedən dəyişikliklərin qabaqcadan görünməsi, təsviri və s.;

- planlaşdırma - yəni bu və ya digər fəaliyyətin istiqamətinin, məqsədinin, vəzifələrini və nəticələrinin müəyyən edilməsi;

- təşkil etmə - yəni idarə edən və idarə olunan sisteminin təşkil edilməsi;

- nizamə salma - yəni hər hansı bir fəaliyyət rejiminin müəyyən edilməsi;

- ümumi rəhbərlik və operativ sərəncam vermə - yəni ümumi rəhbərliyə əsasən operativ surətdə sərəncam vermənin həyata keçirilməsi;

- koordinasiya - yəni eyni bir vəzifənin yerinə yetirilməsi zamanı müxtəlif idarəetmə orqanlarının və təşkilatlarının, fəaliyyətlərinin, hərəkətlərinin razılaşdırılması;

- yoxlama və nəzarət - yəni aşkar edilmiş çatışmazlıqların, nöqsanların aradan qaldırılması, bərpa edilməsi məqsədilə işin faktiki vəziyyətinin yoxlanılması;

- uçot - yəni görülən, yerinə yetirilən işlərin, onun nəticələrinin uçotunun, qeydiyyatının aparılması və s.

Deməli, icra hakimiyyəti vətəndaş cəmiyyətinin və onun ayrı-ayrı üzvlərinin mənafələrini müdafiə və təmin etmək alətidir.

Hüquq ədəbiyyatında icra hakimiyyəti orqanları dövlət idarəetmə orqanları kimi də xarakterizə edilir. Dövlət idarəetməsinə geniş və qısa mənada aşağıdakı kimi anlayış verilə bilər:

· Dövlət idarəetməsi geniş mənada dövlətin cəmiyyətdə təşkilati-nizamlayıcı və xidməti funksiyalarının həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətidir, yəni dövlətin qanunverici, icra, məhkəmə və digər hakimiyyət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsidir.

· Dövlət idarəetməsi qısa mənada icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsi üzrə icra hakimiyyəti orqanlarının icraedici-sərəncamverici fəaliyyətidir, yəni inzibati fəaliyyətdir.

Dövlət idarəetmə orqanları cəmiyyətin və ya onun hissələrinin maraqları naminə ictimai proseslərin dövlət idarəetməsi üzrə gündəlik operativ iş aparıcı icraedici-sərəncamverici orqanlardır. Yəni icra hakimiyyəti orqanları sistemi müxtəlif dövlətlərdə icraedici-sərəncamverici fəaliyyəti həyata keçirir. Dövlət idarəetmə orqanlarının icra fəaliyyəti onda təzahür edir ki, onlar dövlət hakimiyyəti və yuxarı dövlət idarəetmə orqanlarının aktlarında öz əksini tapan tələblərin bilavasitə icraçıları kimi çıxış edirlər. Həmin orqanların sərəncam fəaliyyəti onda təzahür edir ki, onlar dövlət hakimiyyəti və yuxarı dövlət idarəetmə orqanlarının aktlarında öz əksini tapan tələblərin bilavasitə icraçıları kimi çıxış edirlər. Həmin orqanların sərəncam fəaliyyəti onda təzahür edir ki, onlar bu tələblərin onlara tabe olan orqan və təşkilatlar tərəfindən yerinə yetirilməsi üçün tədbirlər görür və bunu öz aktları ilə təmin edirlər. Dövlət idarəetmə orqanları özlərinin bütün fəaliyyətini qanun əsasında və qanunların icrası üçün həyata keçirməlidirlər.

Dövlət idarəetmə orqanlarının təyinatı ilk növbədə, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən qəbul edilən normativ aktları icra etməkdən

ibarətdir. Qanunların icrası ilə bağlı onlara fəal hərəkətlər etmək, habelə qanun qüvvəli normativ aktlar qəbul etmək hüququ verilmişdir. “Güc” orqanları icra hakimiyyətinin bir hissəsi olmaqla dövlətin məcburetə qüvvəsini təcəssüm etdirirlər və buna görə də azadlığın hədsiz dərəcədə məhdudlaşdırılmasının qarşısını almağa çalışan siyasi qüvvələrin və cəmiyyətin daimi diqqəti altında olurlar. İqtisadi orqanlar azad iqtisadiyyata rifah halının yüksəlməsinə köməklik göstərirlər. Lakin onlar xüsusi mülkiyyət hüququnu və sahibkarlıq azadlığını məhdudlaşdırmamalıdırlar. Sosial-mədəni sahədə sosial ədalət və mədəniyyətə dövlət dəstəyi prinsiplərinin praktiki reallaşdırılması icra hakimiyyəti orqanlarından asılıdır.

Öz səlahiyyətləri daxilində dövlət idarəetmə orqanlarına onların normal fəaliyyəti üçün zəruri olan operativ müstəqillik verilir. Onlara cəmiyyətin və dövlətin müxtəlif fəaliyyət sahələrinin hüquqi tənzimlənməsi və idarə olunması üzrə ciddi və məsuliyyətli vəzifələr həvalə olunur. Həmin vəzifələr, habelə idarəetmə orqanlarının dövlət mexanizmində rolu və yeri konstitusiya qanunlarında öz təsbitini tapır. Məsələn, İspaniya Konstitusiyasına görə hökumət ölkənin daxili və xarici siyasətinə, mülki və hərbi idarəçiliyinə və müdafiəsinə rəhbərlik edir. O, konstitusiya və qanunlara uyğun olaraq icra hakimiyyətini həyata keçirir.

Səlahiyyətlərinin xarakterindən, həcmindən və məzmunundan asılı olaraq dövlət idarəetmə orqanları ümumi, sahəvi və xüsusi səlahiyyətli orqanlara bölünürlər. Ümumi səlahiyyətli orqanlar dövlət idarəetməsinin demək olar ki, bütün sahələrinə rəhbərlik edir. Sahəvi və xüsusi səlahiyyətli orqanlar isə dövlət idarəetməsinin yalnız ayrı-ayrı sahələrinin idarəçiliyini həyata keçirir.

Dövlət idarəetmə orqanları vəzifələrin mürəkkəbliyindən və ərazi faktorundan asılı olaraq mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarına bölünürlər. Mərkəzi idarəetmə orqanlarına fəaliyyəti bütün ölkə ərazisinə şamil olunan dövlət orqanları aiddir. Buraya Nazirlər Kabineti, nazirliklər, dövlət komitələri və s. daxildir. Yerli dövlət idarəetmə orqanlarına isə fəaliyyəti bir və ya bir neçə inzibati ərazi vahidinin hədləri ilə məhdudlaşan dövlət orqanları, məsələn, yerli icra hakimiyyəti orqanları, onların komissiyaları və s. aiddir.

Ümumiyyətlə, icra hakimiyyətinin öz sistemi vardır və bu sistemə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və onun Administrasiyası, yuxarı icra hakimiyyəti orqanları, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları (nazirliklər, dövlət komitələri və s.), yerli icra hakimiyyəti orqanları daxildir.

Azərbaycan Respublikasında bütün icra hakimiyyəti orqanları sistemi eyni zamanda həm hökumət başçısı, həm də icra hakimiyyətinin başçısı olan Prezidentin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Ölkənin idarəetmə formasından asılı olaraq dövlət idarəetmə orqanlarının başçısı kimi monarx, prezident və ya hökumət başçısı çıxış edə bilər.

Dövlət hakimiyyəti üç qola bölünə bilər və vahid və suverendir. Onun mənbəyi vahiddir, o ölkənin bütün əhalisinin ən ümdə maraqlarını ifadə edir. Buna görə də qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının müstəqilliyi mütləq deyil, nisbi xarakter daşıyır. Dövlət başçısı xalqın vahid hakimiyyət iradəsi naminə və ümumdövlət məqsədlərinə nail olmaq üçün həmin orqanların uzlaşmış fəaliyyətini təmin etmək funksiyasını daşıyır.

İ.M.Cəfərov qeyd edir ki, konstitusiyada göstərməsindən və göstərməməsindən asılı olmayaraq, ölkənin daxilində və onun həddlərindən kənarında dövləti təmsil edən ali vəzifəli şəxs, bir qayda olaraq, dövlət başçısı adlanır. Dövlət konstitusiya qaydalarını, hakimiyyət mexanizminin sabitliyini və varisliyini təmin edə bilən, habelə beynəlxalq münasibətlərdə yüksək səviyyədə onu təmsil edə bilən, bir vəzifəyə ehtiyac duyulur. Məhz dövlət başçısı vəzifəsi belə tələblərə cavab verir. Dövlət başçısı dövlət hakimiyyətini möhkəmlətmək, konstitusiya yolu ilə dövlət hakimiyyətinin müxəlif qolları arasında meydana çıxan münaqişələri həll etmək imkanlarına malikdir.

Bu təhlillərin yekunu olaraq icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin optimallaşdırılması ilə bağlı zəruri olan tədbirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər.

1. İcra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi;

2. Modern və çevik idarəetmənin təmin edilməsi, dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya şərait yaranan halların aradan qaldırılması üçün elektron xidmətlərin təmin edilməsi;

3. İcra hakimiyyətinin fəaliyyətini tənzimləyən yeni qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi;

4. İcra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətində qanunçuluq, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi şəffaflıq, humanizm prinsiplərinin rəhbər tutulması;

5. Səmərəli idarəetmənin təmin edilməsi;

Müasir dövrdə Azərbaycanın dayanıqlı və davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, dövlət idarəçiliyinin müasir prinsiplər əsasında həyata keçirilməsi məqsədilə bir çox islahatlar həyata keçirilməkdə

dir. Həmin tədbirlərin nəticəsi olaraq bu gün icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti daha operativ və səmərəli formada realizə olunur. Bu da vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin daha keyfiyyətli və səmərəli olmasını təmin edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı.

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, "Hüquq ədəbiyyatı", 2017.
2. Abdullayev A.M. Nağıyev F.T. İnzibati hüquq. Dərslik. Bakı: Qanun, 2008, 800 səh.
3. Агаманчук Г.В. Сущность государственной службы. Москва: РАГС, 2008.
4. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərh. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2010.
5. Dövlət qulluğuna dair normativ hüquqi aktlar. Bakı, 2017.
6. Ronald Y., Azadov E. "Dövlət idarəetməsində islahatlar: nailiyyətlər, problemlər, perspektivlər". Bakı: 2005.
7. Ronald Y., Gilmor A., Quliyeva G. "Azərbaycanda kadrların idarə edilməsinə müasir yanaşma". Bakı: 2005.
8. İsmayılov S. "Azərbaycanda dövlət qulluğu və yeni əsrin tələbləri", Bakı: 2004.
9. Nağıyev F.T. Konstitusiya hüququ. Mühazirə mətnləri. Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 2014.
10. "Yerli icra hakimiyyətləri haqqında" 16 iyun 1999-cu il tarixli əsasnamə. Bakı, Qanun, 2012.

Намуз АЛИЕВ,

доктор юридических наук, профессор,

Гасан АЛИЕВ,

докторант Академии государственного управления
при Президенте Азербайджанской Республики

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ НАГОРНО-КАРАБАХСКОМ КОНФЛИКТЕ

Актуальность исследования обеспечения прав человека, носящих естественный и неотчуждаемый характер, к которым, прежде всего, относятся такие универсальные для всего человечества права, как право на жизнь, свободу, собственность, безопасное проживание, достоинство, личную неприкосновенность, неприкосновенность жилища, частной жизни, право на благоприятную окружающую среду, обусловлена наличием между Азербайджаном и Арменией межгосударственного этно-территориального конфликта.

Армяно-азербайджанский нагорно-карабахский конфликт, явившийся следствием спланированной многолетней вооруженной агрессии Республики Армения против Азербайджана, принес многочисленные нарушения прав и свобод жителей региона. Только на первом этапе конфликта в 1988-1991 гг. были убиты мирные жители, разрушены, разграблены и сожжены населенные пункты. Республика Армения подвергла геноциду и насилию 50 тысяч азербайджанцев Нагорно-Карабахского региона Азербайджана, изгнав их из мест постоянного проживания. В этот период в Нагорном Карабахе были зарегистрированы совершенные армянами 2559 столкновений, 315 вооруженных нападений, 1388 обстрелов, в результате чего погибли 514 и получили ранение 1318 человек [1, с. 88-89].

Одновременно в этот период в результате этнической чистки в 185 азербайджанских селах Республики Армения подверглись агрессии и были насильственно изгнаны из мест постоянного, исторического проживания 250 тысяч азербайджанцев. Сотни азербай-

джанцев были зверски убиты, тысячи женщин, детей и стариков получили увечья, разграблено имущество десятков тысяч семей [2, с.80].

Активная фаза армяно-азербайджанского, нагорно-карабахского конфликта началась в феврале 1988 года. Из Республики Армения стали доноситься призывы о передаче НКАО в ее состав. Вскоре после выдвижения Арменией своих притязаний на Даглыг Гарабаг (Нагорный Карабах) в конце 1980-х годов, по поручению и, с благословения армянских властей, остававшиеся в стране более 250 000 азербайджанцев были насильно депортированы из Республики Армении. Этот процесс сопровождался убийствами, пытками, насильственными исчезновениями, уничтожением имущества и грабежом на всей территории Республики Армении. Эти акты совершались на повсеместной и систематической основе. В общей сложности в 1987-1989 годах в Армении было убито 216 азербайджанцев, включая детей, женщин и стариков. Тогда же подстрекаемые Республикой Армения сепаратистские силы в Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской Республики начали митинги, забастовки и другие акты неповиновения под лозунгом выхода из состава Азербайджанской Республики и присоединения к Республике Армения.

20 февраля 1988 года сессия областного Совета народных депутатов НКАО принимает решение "О ходатайстве депутатов Нагорно-Карабахской автономной области о передаче НКАО из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР" [3, с. 81-82]. Начались этнические чистки азербайджанцев из Республики Армения и с территории Нагорного Карабаха, создание моноэтнических армянских зон [4].

В феврале 1992 года, как известно, был захвачен город Ходжалы в азербайджанской области Нагорного Карабаха и совершены беспрецедентные по своим масштабам расправы над проживавшим в нем гражданским населением и его защитниками, квалифицируемые как геноцид. В ходе нападения на этот город и его захвата были жестоко убиты сотни азербайджанцев. Армянские солдаты, зверствуя, снимали скальпы, отсекали головы, кололи штыками беременных женщин и глумились над телами погибших. Не щадили даже детей. Факты подтверждают, что жители и защитники Ходжалы подверглись целенаправленному массовому истреблению только за то, что они были азербайджанцами. В связи с этим следует

особо отметить, что события в Ходжалы произошли в то время, когда нынешний президент Республики Армения возглавлял "Комитет сил самообороны" незаконного сепаратистского режима и, соответственно, был одним из лиц, ответственных за насильственный захват этого города. Кроме того, сам Серж Саргсян (по началу, для заметания следов сменивший фамилию "Саркисян" на фамилию "Саргсян") и другие непосредственные участники этого преступления, почувствовав безнаказанность, без зазрения совести во всеуслышание признали свою ответственность за истребление жителей и защитников Ходжалы.

24 февраля 2012 года ведущий эксперт Международного фонда Карнеги Томас де Ваал, автор знаменитой книги "Черный сад" [8] на сайте фонда опубликовал статью "Президент, Интервью и Трагическая Годовщина" ("A President, an Interview, and a Tragic Anniversary"), где привел полный текст интервью с министром обороны Армении Сержем Саркисяном (нынешним президентом Республики Армения) от 15 декабря 2000 года на русском языке, где тот дословно признался: "До Ходжалу азербайджанцы подумывали, что они просто с нами шутят. Азербайджанцы подумывали, что армяне - люди, которые не смогут поднять руку на мирное население. Нужно было все это переломить. Так и получилось" [5]. Кто теперь сможет отрицать, что Серж Саргсян - военный преступник и подлежит уголовной ответственности за военные преступления. Но это уже тема отдельной беседы.

Только благодаря принципиальной позиции Общенационального лидера Азербайджанского народа, Президента (1993-2003 гг.) Гейдара Алиева геноцид в Ходжалы был расследован и получил политическую оценку. Сегодня во многих странах этот факт признан, и мы надеемся, что он получит и правовую оценку всего мирового сообщества.

К середине 1994 года вооруженные силы Республики Армения, при поддержке незаконных вооруженных армянских формирований Нагорного Карабаха, оккупировали приграничные с Республикой Армения районы Азербайджанской Республики, собственно территорию бывшей НКАО, а также другие прилегающие к ней районы Азербайджанской Республики, что в общей сложности составило около 20% всей территории Азербайджанской Республики. С этих территорий было изгнано все азербайджанское население, представители других наций, проживавших на данных терри-

ториях, имелись десятки тысяч убитых, сотни тысяч раненных. Не будем подробно говорить о разрушениях, отметим лишь, что в настоящее время территории, находящиеся под армянской оккупацией, но где не проживает армянское население, представляют собой пустыню - все стерто с лица земли. Это, кстати, весной 2006 года выявила миссия ОБСЕ по установлению фактов.

В итоге, в настоящее время более 20% территории (17 тыс кв.км плодородных земель) Азербайджанской Республики находится под оккупацией вооруженных сил Республики Армения. В результате оккупации были разрушены, разграблены и сожжены около 900 населенных пунктов, 700 объектов образования, 665 объектов здравоохранения, 7 тыс. промышленных и аграрных объектов, 23 тыс. км водных и 15 тыс. км электрических линий, 22 музея и 4 художественные галереи, 6 государственных театров и концертных студий, 9 дворцов исторического значения, 44 храма и 9 мечетей. Кроме того, было уничтожено 4,6 миллиона книг и ценных исторических рукописей, хранившихся в 927 библиотеках [См.: 6, с. 157-158; 1, с. 147]. На оккупированных территориях полностью выведены из строя сельскохозяйственные угодья, водохозяйственные и гидротехнические сооружения, все виды транспорта и коммуникаций. Арменией были осуществлены 373 террористических акта (в пассажирских автобусах, пассажирских и товарных поездах, Бакинском метрополитене, на воздушном транспорте, в перевозившем пассажиров морском пароме, населенных пунктах, на гражданских и государственных объектах), в результате которых погибло 1200 и было ранено 1705 человек [7, с. 158-159]. В результате военной агрессии со стороны Республики Армения в 1988-1993 гг. погибло более 20 000 азербайджанцев и граждан других национальностей, ранено свыше 100 000 человек, а 50 000 получили увечья разной степени и стали инвалидами. В период конфликта пропали без вести 4853 человека, из которых 1357 были освобождены, а 783 все еще находятся в плену в Армении. По информации Международного Комитета Красного Креста, 439 человек были убиты в плену [6, с. 157].

Почти 30 лет беженцы из Республики Армения и вынужденные переселенцы из оккупированных Республикой Армения территорий, а их на момент прекращения огня в 1994 году было более 1 млн человек, не могут вернуться на свои земли, в свои дома.

Вышеприведенный эмпирический материал свидетельствует о тяжелых последствиях армяно-азербайджанского конфликта. По нему не трудно увидеть какие предусмотренные международным и конституционным правом права и свободы человека нарушены.

Что же мы наблюдаем, например, в так называемой "НКР" Армянская община численностью 120 тысяч человек из 180-ти тысячного населения НКАО (находящейся в составе Азербайджанской Республики) отказывается подчиняться законам признанного мировым сообществом государства - Азербайджанской Республики; при поддержке вторгшихся на территорию Азербайджанской Республики вооруженных сил Республики Армения изгоняет с территории НКАО азербайджанскую общину численностью в 60 тысяч человек; захватывает прилегающие к Нагорному Карабаху другие территории, изгоняет с них сотни тысяч азербайджанцев, а затем принимается строить "демократическое" государство с "демократической правовой и избирательной системой"! Какова же суть этой правовой системы, распространяющейся на территории, с которых изгнана большая часть коренного населения. Кстати, размер этой большей части коренного населения шестикратно превышает оставшуюся там армянскую общину.

На наш взгляд, государства должны нести международно-правовую ответственность за обеспечение социальных и других прав беженцев из этих государств, а также вынужденных переселенцев из территорий, оккупированных этими государствами. Необходимо создание соответствующих международно-правовых механизмов, разработка и принятие соответствующих международных конвенций.

Мы затронули лишь некоторые аспекты поднятой темы. Проблема обеспечения прав человека в международных конфликтах требует своего дальнейшего исследования. Именно права человека являются "ключом" к политико-правовой оценке конфликтов, столь важной для их объективного, справедливого разрешения.

Библиография:

1. Əhmədov, E. Ermənistanın Azərbaycanla təcavüzü: təhlili xronika (1987-2011-ci illər). – Bakı: Letterpres, 2012. – 912 s.
2. Həsənov, Ə.M. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırım siyasətinin mərhələləri. – Bakı: Zərdabi LTD, 2017. - 400 s.

3. Нагорный Карабах: разум победит. Документы и материалы. – Баку: Азернешр, 1989

4. The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference. Resolution 1416 (2005) of Parliamentary Assembly of Council of Europe. – <http://assembly.coe.int>

5. Де Ваал, Томас. Президент, интервью и трагическая годовщина. – <http://carnegieendowment.org/2012/02/24/president-interview-and-tragic-anniversary/9vpa> 24 февраля 2012

6. Насиуев, N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. – Bakı: Gənclik, 2005. – 192 s.

7. Егмәни синауәтләри. Cild 1. – Bakı, 2003, с. 158-159. – 324 s.

8. Де Ваал, Томас. Черный сад. - Москва: Текст, 2005. – 413 с.

Xəyyam İSMAYILOV

Bakı Dövlət Universitetinin
Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi
kafedrasının professoru, h.ü.e.d.

CƏMIYYƏTİN STRUKTURUNDA HÜQUQ VƏ SİYASƏTİN YERİ VƏ ROLU

Cəmiyyətin tarixində hüquq və siyasətin üzə çıxması ictimai həyatın təşkilində köklü struktur dəyişiklikləri ilə bağlıdır. Bu bağlılıq məhz “üfqü” münasibətlərdən “şaquli” münasibətlərə, yəni cəmiyyətin həyatında iyerarxik strukturlara keçidi ifadə edir ki, burada da ictimai münasibətlər “yuxarı - aşağı”, hökmranlıq və tabelik, “yuxarıda və aşağıda oturanlar”, zənginlik və kasıblıq prinsipi üzrə qurulmağa başlayır. Cəmiyyətin belə strukturunun dövlət, hakimiyyət, məcburet, insanın məcburi davranış normaları, həmçinin onların siyasi-hüquqi tənzimləyiciləri olmadan mövcudluğu mümkün deyildir.

İctimai həyatın müstəqil təzahürlərinin - hüquq və siyasətin münasibətlər dinamikasına diqqət yetirmədən öyrənilmə predmetlərində müxtəlifliyin aşkar olunduğu və eyni zamanda siyasi və sosial həyatda sıx bağlılığa, qarşılıqlı asılılığa malik bu iki fenomenin tam mahiyyətini dərk etmək mümkün deyildir. Hüquq cəmiyyətdəki münasibətləri, insanların hərəkət və davranışını, ictimai birliklərin, siyasi və sosial institutların fəaliyyətini tənzimləyən normativ sistemlərdən biri, siyasət isə cəmiyyətin requlyativ-nəzarət və təşkilati sferası kimi ictimai-siyasi sferada onların formalaşdırılması, inkişafı və fəaliyyəti ilə şərtlənən xüsusiyətlərə malikdirlər. Digər tərəfdən isə onlar sosial həyatın fəal nizamlayıcıları qismində çıxış edirlər, bir sıra faktorlarla - iqtisadi, siyasi, mədəni-mədəni, sosail amillərlə şərtləndirilirlər.

Siyasət hüquqdan sosial sferanın cəmiyyət həcminə və onların qiymətləndirmə dinamikasına görə fərqlənir. Bəzən siyasi münasibətlər məntiqlə qiymətləndirilməsi mümkün olmayan kateqoriyalarla (simpatiya, antipatiya, avtoritet, xarizma, vətənpərvərlik, inam, ədalət və s.) insanların intuitiv qavrama dərəcəsinə toxunur. Öz növbəsində, hüquq - sosial mentallığın strukturuna möhkəm şəkildə daxil olmuş sabit qiy-

mətləndirici kateqoriyaların uzunmüddətli mövcudluğunun nəticəsidir. Başqa sözlə, ictimai münasibətlərin elə sferaları vardır ki, onlar intuitiv və duyğu səviyyəsində aydın və qəbuledilən olsalar da, hüquqi tənzimləmənin obyektini kimi çıxış edə bilmir. Lakin eyni münasibətlər siyasi münasibətlərin obyektini kimi çıxış edə bilirlər (5, s.174).

Dövlətdə və cəmiyyətdə cəmləşdirici qismində siyasi institutların, proseslərin, cəmiyyətin siyasi təşkilinin prinsiplərinin bütöv və nizamlayıcı məcmusu kimi siyasi sistem çıxış edir. Cəmiyyətin siyasi təşkili siyasi, sosial, hüquqi, ideoloji, mədəni normalar kodeksinə, dövlətin siyasi rejiminə və tarixi ənənələrə tabedir.

Konkret cəmiyyətin siyasi sistemi və ona uyğun olan hüquq sistemi özünün təşəkkülü və inkişafında insanlığın mənəvi və fiziki qüvvələrinin gərginlikləri, axtarışları, söyləri, mübarizələri prosesini əks etdirir. "Hüquq" anlayışı adətən iki mənada işlədilir. Obyektiv mənada hüquq dövlət tərəfindən tətbiq edilən hüquq prinsiplərinin məcmusu, həyatın qanuni nizamıdır. Subyektiv mənada isə hüquq şəxsiyyətin konkret səlahiyyətlərində mücərrəd qaydanın konkret təcəssümüdür. Həm bu, həm də digər mənada olan hüquq ictimai sistemdə realizə prosesində əksər hallarda çoxsaylı maneələri dəf etmək məcburiyyətində qalır. Lakin bu, hüququn özünün mahiyyətini mübarizə təşkil etməsi anlamına gəlmir. Bununla belə, dövlət tərəfindən hüquqi qaydanın mühafizə edilməsinin qanunsuzluq əleyhinə fasiləsiz mübarizə olması heç bir şübhə doğura bilməz.

Cəmiyyətin və onun subyektlərinin həyatında hüququn spesifikasi və rolu dövlətlə sıx əlaqə ilə şərtləndirilir. Hüquq tarixən şərtləndirilən sosial təzahürdür. İdealdə cəmiyyətin inkişafı prosesini stimullaşdıran və nizamda saxlayan dövlət siyasətinin realizə forması olmaq etibarilə hüquq siyasətin heç də səssiz xidmətçisi deyildir. Hüquq - cəmiyyətin aparıcı sosial dəyərlərinin daşıyıcıdır. O, əsas əxlaqi dəyərləri təsbit edir, onların hüquqi müdafiəsini həyata keçirir və dövlət hakimiyyətinin siyasi qərarları, bütövlükdə siyasət üçün orientir qismində çıxış edir. Dövlət siyasətinin vacib forması kimi, sivil cəmiyyətdə isə onun əsas forması (qanun, onun icrası vasitəsi ilə və qanun əsasında siyasət) kimi çıxış edərək hüquq eyni zamanda siyasətin hüquqi təminatlılığının forması, onun mühafizəsi və realizəsinin aləti sayılır. Demokratik hüquqi dövlətin siyasəti və hüququ (onun həqiqi mənasında) insana, onun rifahına siyasi məqsədlərin həyata keçirilməsinin vasitəsi kimi deyil, məqsədi kimi nəzər yetirir.

Hər bir cəmiyyət özünün inkişafında bu və ya digər ideallara istiqamətlənir. Kütülvə şüurda və şəxsiyyətin daxili aləmində ideallar həmin inkişafın məqsədlərinin reallaşdırılmasına yönəlik ictimai potensialın fəallaşdırılma vasitəsi kimi canlanır. İdeallar, dəyərlər sistemləri, bir qayda olaraq, siyasi dəyişikliklərin məqsədləri, axtarışların əsası qismində çıxış edirlər. Siyasətin hər bir subyektini, o cümlədən də şəxsiyyətə sosial birliyin, bütövlükdə cəmiyyətin ənənələrinə, onun mentalitetinə yönəlik daha yaxın, aydın dərk edilə bilən dəyərlərə və ideallara oriyentir götürür. Həm autentik dəyərlər, həm də ümumbəşəri dəyərlər, yəni demokratiya, hümanizm, həmrəylik, suverenlik, azadlıq, ədalətlik, ləyaqət, bərabərlik hüquqla sıx bağlıdırlar.

Hüquq azadlığın ifadəsi, norması və ideyası, məntiqə uyğun ictimai qaydanın müəyyənləşdirilməsidir. Dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin fəaliyyətlərinin qanunla tənzimləndiyi halda onların arasında harmoniyaya nail olunur. Bir sıra nəzəriyyələr formal, pozitiv hüququn meydana çıxmasını diktatın, insanların bu və ya digər şəkildə əsaslandırıldıqları dəlillərin hakimiyyət strukturları tərəfindən hesaba alınmamasının təzahürü kimi nəzərdən keçirirlər. Tarixin təsdiq etdiyi faktıdır ki, hüquq xalqların nəsillərinin müdrikliyi ilə təqdis edilir. Hüququ dövlətin zərurətlərinin əksi kimi diqqətdən keçirmək olar. Sistem kimi hüququn komponentləri həyatı məsələlərin effektiv həlli vasitələrinin formallaşdırılmış təcəssümü kimi ehtiva edilir. Məlum olduğu kimi ideallar tarixiliklə bağlıdır. Siyasi hakimiyyət, hər şeydən əvvəl, hakimiyyətin idealıdır, o, lazımi təşkil və müvafiq idarəetmə haqqında təsəvvürləri özündə əks etdirir. Xalqın gerçək varlığı, onun inkişafının təbii-coğrafi, konkret-tarixi spesifikasi, mentaliteti onun ideallarına xüsusi görünüş verir. Bəşəriyyət idealsız yaşaya bilmədiyini kimi, siyasi sistem də müvafiq ideologiya olmadan normal fəaliyyət göstərə bilməz.

Müasir hüquq heç də həmişə sağlam hüquqi hissiyatın qanuni tələblərini tam təmin etmir. Doğrudur, onda sağlam düşüncəli niyyət öz ifadəsini tapır, lakin onun mərkəzində çox vaxt maddi dəyər durur. Azərbaycanı demokratik dəyişikliklər eyni bir vaxtda qanunla müəyyən edilən ədalətliyin prioritetini, hüququn və rifahın olmasını tələb edir. Siyasi prosesin bu iki tərəfi sıx bağlıdır. Vətəndaş sülhünə, etnopolitik sabitliyə nail olunmanı insanlar əksər hallarda hüquqla, hüquqi dövlətə, ədalət mühakiməsi ilə əlaqələndirirlər.

Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafının müasir dövründə formalaşan hüquq sistemi həyatı vacib məsələlərin effektiv həllinin mühüm vasitələrindən biri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Eyni zamanda siyasi prosesin

ziddiyyətliyi, keçid dövründə ümummilli dəyərlər sisteminin formalaşdırılması ilə bağlı problemin həll edilməməsi müəyyən mənada Azərbaycanda müasir hüquq sisteminin effektiv şəkildə təşəkkül tapmasına da əngəllik yaradır. Hüquq sahəsində, dildə olduğu kimi, daxildən gələn qeyri-iradi inkişaf da az rol oynamır. Belə inkişafa insan cəmiyyətində müstəqil şəkildə hüquqi əhdlərin bağlanması sayəsində tədricən təxirə salınmış bütün hüquq müddəaları, həmçinin elmin mövcud hüquqdan təhlili yolla əldə etdiyi bütün mücərrədliklər və qaydalar məruz qalmalıdır. Lakin bu amillərin - elmin və ictimai həyatın qüvvəsi məhduddur, çünki onlar da yeni hüququn birləşməsi normaları kimi fəaliyyətini təmin etmək iqtidarında deyillər. Bunu yalnız qanun edə bilərlər. Məlum olduğu kimi, qanunvericilik siyasi sistemin əsas institutu kimi dövlətin müstəsna səlahiyyətindədir. Hüququn mövcudluğu dövlətin əlamətlərindən biridir. O, norma və münasibətlərin müəyyən dövlət sistemini təsbit edir. ona görə də hüquq siyasətlə sıx və dialektik olaraq əlaqəlidir. Normativ sistem kimi hüquq yalnız sosiomədəni şəraitlərdə münasibətləri tənzimləmir, həm də dövlət, yəni siyasi orqanların fəaliyyətini təmin edir və bu zaman siyasi sistemin əsas dəyərlərini özündə cəmləşdirir.

Onu da qeyd etmək ki, siyasət və hüquq kütləvilik və demokratiklik xassəsinə malikdirlər. Bu, ilk olaraq nəzərə çarpan və həmin təzahürlərin daha çox ifadə olunan əlamətidir. Bəzən isə hüququn və siyasətin əks cəhətinə, yəni onların totalitarlığına, daha dəqiq ifadə edilsə, dövlət totalitarlığına da diqqət çəkilir. Totalitarizmin elementləri xüsusi mülkiyyət ideyasının özündə gizlənilir, çünki məhz ona universallıq və hər şeyə üstün gəlmə xarakteri verilir. Xüsusi mülkiyyətin özünə isə demokratizmin iqtisadi əsası, simvolu və məşəli kimi baxılır ki, belə yanaşmanın özü də bir qədər mübahisəlidir. Çünki istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyət əsas etibarilə siyasi-hüquqi həyatın iqtisadi əsasıdır. Əgər o, iqtisadi münasibətlərdə hökməndirsə, o zaman sosial münasibətlərdə siyasi-hüquqi normalar üstqurum sahəsində bu hökmranlığın adekvat ifadəsidir.

Bu məqamda klassiklərdən birinin söylədiyi sentensiyanı - "Siyasət iqtisadiyyatın cəmləşdirilmiş ifadəsidir" fikrini yada salmaq yerinə düşərdi. Bu fikir özü-özlüyündə global iqtisadi maraqların siyasi maraqlara çevrilməsi, bütün siyasəti və onun məzmununu müəyyən etdiyi anlamına gəlməyə əsas verir. Belə olduğu halda, cəmiyyətin iqtisadi və siyasi quruluşunun sabitliyi şəraitində onların bir-birinə adekvat olduğu qənaətinə gəlmək olar.

Cəmiyyətin həyatının əsasını iqtisadiyyatın təşkil etməsi fikri doğrudursa, o zaman belə cəmiyyətdə hüquq sistemi də iqtisadi sistemin "cəmləşdirilmiş ifadəsi"dir, yəni hər şeydən əvvəl bu iqtisadi sistemin əsaslandığı mövcud mülkiyyət formalarını təsbitləyir və mühafizə edir. Başqa sözlə deyilsə, hüquq da siyasət kimi iqtisadiyyatın cəmləşdirilmiş ifadəsi kimi, özü də maraqlısı budur ki, təxminən elə həmin mənada adlandırıla bilər. Formalaşmış, hökmran mülkiyyət formalarını qanunlaşdıraraq, legitimləşdirərək hüquq sadəcə hüquqi vəzifədən daha çox siyasi vəzifəni yerinə yetirir. İnsanların müxtəlif xüsusi hüquq sistemləri tərəfindən fiksasiya edilən davranış normaları və qaydalarından irəli gələn "sırf hüquqi" vəzifələr adlandırmaq olar. Bu və ya digər hüquqi qaydaların mənbəyi və "sifarişçisi" qismində siyasət, daha dəqiq desək, qalib gələn siyasi doktrina çıxış edir. İcraçı isə hüquqi qanunvericilikdir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, bütün məsələlər iqtisadiyyata əsaslanarsa da, ona tam olaraq münasib deyil bilməz. Çünki burada mədəni-tarixi, dini-ideoloji və sosial-psixoloji xassəli faktorların verdiyi töhfə də az rol oynamır.

Cəmiyyətin həyatının aparıcı tərəfləri kimi hüquq və siyasət haqqında danışarkən prinsipal olaraq nəzərə alınmalı məqamlardan biri də onların ictimai həyatın digər tərəfləri ilə nisbəti məsələsidir. Hər şeydən əvvəl burada söhbət daxili və zahirə ideoloji münasibətlərdən gedir. Siyasi və hüquqi ideyaların özləri ictimai şüurun ideoloji formaları sayılırlar və həm də cəmiyyətin özünüdərkində sisteməyaradıcı rol oynayırlar. Bu isə siyasi-hüquqi sistemdə ideologiyamın digər tərkib hissələrinin bu və ya digər dərəcədə, bu və ya digər mənada tabeli statusa malik olmalarını ifadə edir. Bunun niyə məhz belə olduğunu aydınlaşdırmaq naminə qeyd edilməlidir ki, ideologiya kimi mürəkkəb və spesifik təzahür cəmiyyətin özünüdərkini və ya onun özü haqqında təfəkkürü-nəzəri təsəvvürləri kimi ifadə olunur.

İctimai özünüdərkini digər formaları arasında hüquq və siyasət, qeyd olunduğu kimi, aparıcı yeri tuturlar. Bu cəmiyyətin siyasi, yəni dövləti baxımdan təşkili üçün düzgün hesab edilir. Lakin cəmiyyətin təşkilinin siyasi formasına alternativ olan formaların da olması mümkündür və realıqda onlar mövcuddur ki, burada siyasi-hüquqi sfera, məsələn, Avropa sivilizasiyasında olduğu kimi o qədər də xüsusilə mühüm rolə malik deyildir. Həmin formalara insanların qeyri-dövləti və ya dövlətə qədərki həyatının elementlərini və onların arasında buna uyğun münasibətlərin mövcudluğunu aid etmək olar. Burada cəmiyyət üzvlərinin mentaliteti, təfəkkür tərzini, mədəniyyəti, eləcə də onların mülki həyat təcrübəsi

bələrinin səviyyəsi mühüm rol oynayır. Göstərilən formaların mövcudluğu siyasət və hüququn ideologiyasının digər formaları ilə, ilk növbədə isə mənəviyyatla qırılmaz bağlılığını bir daha isbatlayır.

Bir çox hallarda müasir siyasi-hüquqi proseslərdə mənəviyyat amili özünün geniş anlamında yardımçı və müşayiətçi statusunu adlayaraq tədrici şəkildə və nəzərə çarpmadan bu proseslərdə əsas və müəyyənədiçi məqama çevrilir. Bu, özünü ayrı-ayrı cəmiyyətlərin və dövlətlərin siyasi-hüquqi sinizmində (qeyri-əxlaqi davranışlarında) biruzə verir. Müasir beynəlxalq təcrübəyə nəzər salsaq, soxçaylı belə halların mövcudluğunu görmək olar. Belə ki, mütəmadi olaraq beynəlxalq həyatda siyasi-hüquqi dəyərləri təbliğ edən və bununla bağlı müxtəlif bəyanatlar səsləndirən beynəlxalq həyatın subyektləri tərəfindən siyasət və hüquq normaları onların maraqlarına uyğun olaraq hər dəfə müxtəlif cür izah edilir və tətbiqə məruz qalır. Burada söhbət ikili standartlardan, ikili yanaşmalardan gedir, yəni eyni hüquq normalarının tətbiqiliyi birbaşa olaraq siyasi situasiyadan asılı vəziyyətə qoyulur.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın yaxın tarixində - ötən əsrin 80-ci illərinin sonunda insanın qarşılıqlı münasibətlərinin bütün aspektlərinin hüquq normalarına müncər edilməsinə cəhdlər edilmiş və "qanunla qadağan edilməyən hər şey yolveriləndir" prinsipi bəyan edilmişdi. Bunu hüquqi dövlətin əlaməti kimi qələmə verənlər insanların həyatının əxlaqi-mənəvi aspektlərinə etinasızlığa yol açan belə qaydanı irəli sürməklə, əslində, ümumiyyətlə hüquqi dövlətin mahiyyətindən xəbərsiz olduqlarını açıb göstərmişdilər. Çünki hüquqi qaydaların özləri də əxlaqi-mənəvi postulatlarla söykənirlər. Əsas əxlaqi prinsip olan ədalət prinsipini irəlicədən nəzərə almadan hüquqi qanunvericilik öz mahiyyətindən tamamilə uzaqlaşmış olur.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirməklə, belə qənaətə gəlmək olar ki, hüquq və siyasətin nisbətinin və onların cəmiyyətin digər təhtəl sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin elmi-nəzəri aspektlərinin araşdırılmasına və öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. Hüququn və ya siyasətin elmi əsasının formalaşdırılmasının vacib şərti, mövcud reallığın yaxud situasiyanın spesifik qanunuyğunluqları, əlaqə və xarakteristikasının açılması, daha sonra hüquq və ya siyasi institutların yeni modellərinin təhlili və qurulması, yaxud mövcud olanların korreksiyası üçün zəruri olan informasiyanın toplanmasıdır (6, s.14-15).

Siyasi-hüquqi kompleks vahiddir və bölünməzdir. Nə siyasət, nə də ki, hüquq ayrılıqda mövcud ola bilməz. Onların arasında qarşılıqlı asılılıq vardır. Bu qarşılıqlı asılılıq çərçivəsində hüquq instrumental səciyyə

daşıyır, yəni qarşıya qoyulmuş siyasi məqsədlərə və onunla bağlı nəticələrə nail olunmanın mühüm vasitəsi qismində çıxış edir.

Nəhayət qeyd etmək istərdik ki, siyasi və hüquqi sistemlər son məqsəd olaraq, yəni cəmiyyətin və dövlətin mövcudluğunun bilavasitə məqsədi qismində şəxsiyyətə doğru istiqamət götürməlidirlər. Ölkəmizin siyasi-hüquqi quruculuğunun başlıca oriyentiri də məhz budur.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: hüquq ədəbiyyatı, 2009, 94 s.
2. Aristotel. Rolitika. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1997, 280 s.
3. Бойко Ю.П. Право и политика государств в современном мире. М., 2009, 337 с.
4. İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi: Dərslik. Bakı: Nurlan, 2006, 720 s.
5. İsmayılov X.C. Hüquq və siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında // Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 20 illiyinə həsr edilmiş «Hüquq elminin müasir problemləri: Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin yeni tendensiyaları» mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları» (7-8 may). Bakı: «Təknur», 2015, s.174-178.
6. İsmayılov X.C. Siyasi-hüquqi sistemin formalaşmasının bəzi nəzəri aspektləri haqqında // Bakı Universitetinin Xəbərləri, sosial-siyasi elmlər seriyası, Bakı, 2016, №1, s. 5-16.
7. Керимов Д.А. Методология права: Предмет, функции, проблемы философии права. М.: Изд-во СГУ, 2011, 521 с.
8. Məlikova M.F. Hüququn sistemi və sistemliliyi / Qloballaşan cəmiyyətdə hüquq elminin aktual problemləri» mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. 09.04.2008, Bakı, 2008, s.3-5.
9. Марченко М.Н. Государство и право в условиях глобализации. Москва: Проспект, 2011, 400 с.
10. Право Кавказской цивилизации: Научно-исследовательский проект / Шапсугов Д.Ю., Исмаилов Х.Дж. и др. Ростов на-Дону-Нальчик: Каб.Балк.ун-т, 2014, 315 с.
11. Раянов Ф.М. Проблемы теории государства и права (юриспруденции). М.: Право и государство, 2003, 304 с.
12. Хёффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. Перевод с немецкого В.С.Малахова. М.: Гнозис, 1994. 319с.

Elbay NƏBİYEV

Bakı Dövlət Universitetinin
Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi
kafedrasının dosenti

QƏDİM DÖVRDƏ VƏ ORTA ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Bütün tarixi dövrlərdə olduğu kimi, qədim dövrdə və orta əsrlərdə də əməliyyat-axtarış fəaliyyəti (bundan sonra ƏAF - E.N.), bu fəaliyyəti həyata keçirən orqanlar, həmin sahəni tənzimləyən qanunvericilik cinayətkarlıqla mübarizədə, eləcə də bu spesifik fəaliyyət növünün digər əsas istiqamətləri üzrə mühüm rol oynamışdır. Hər bir rəsmi, aşkar, gözə görünən fəaliyyət növünün arxasında gözə görünməz, pərdəarxası, nəticə etibarlı ilə dövlət və sosial əhəmiyyətli məsələnin həllinə böyük, hətta bəzən həlledici təsir göstərən qeyri rəsmi, qeyri aşkar fəaliyyəti sezmək olar. Bu fəaliyyət növü, ilk növbədə, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlıdır. Belə fəaliyyət səlahiyyətli dövlət qurumları (hüquq mühafizə və xüsusi xidmət orqanları) tərəfindən spesifik, özünəməxsus metodlarla həyata keçirilir ki, bu da ƏAF-də ifadə olunur.

Daxili və xarici təhlükəsizliyin təmin olunmasında, ədalətin bərqərar olunmasında mühüm rol oynayan ƏAF elə fəaliyyət növüdür ki, ona istər müharibə, istərsə də dinc şəraitdə, istər cinayətkarlıqla mübarizədə, istərsə də ictimai həyatın mühüm sferalarında (siyasi, iqtisadi, hərbi sferada) daim ehtiyac duyulur. Bu da bu fəaliyyət növünün əhəmiyyətini, genişliyini və spesifikliyini göstərir.

ƏAF-ın özünün bir neçə növü mövcuddur və onların hər biri müəyyən istiqamətlər üzrə həyata keçirilir. Bunlar cinayət axtarışı, siyasi axtarış, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyatdır. Əgər müasir dövrdə dövlət siyasətinin əsasında milli maraqlar durursa qədim dövrdə və orta əsrlərdə dövlət hakimiyyətinin, hakim dairələrin maraqları əsas rol oynamışdır. Həmin zamanlarda hakim dairələr dövlətin, cəmiyyətin, ilk növbədə isə öz hakimiyyətinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün həm aşkar, həm də qeyri-aşkar fəaliyyət növündən geniş istifadə etmişlər ki, bu da ƏAF-lə əhatə olunur. Bu-

nunla belə, həmin zamanlarda da qanunverici, hökmdar ədalətli olmağa və bu mövqedən çıxış edərək imkan daxilində bütün təbəqələrin də (ilk növbədə yuxarı təbəqələrin) maraqlarını nəzərə almağa çalışırdı.

Dövlət idarəçiliyində bütün fəaliyyət növləri, o cümlədən ƏAF qanunvericilik, təlimat, qədim və orta əsrlərdə isə hökmdarların göstərişləri, vəzifəli şəxslərin tapşırıqları (bu, həm yazılı, həm də şifahi formada ola bilərdi) çərçivəsində, müəyyən prinsiplər əsasında, müəyyən sistem üzrə həyata keçirilir. Qədim və orta əsrlərdə qanunvericiliklə yanaşı istiqamətverici xarakterli göstərişlər mühüm rol oynamışdır. Həmin dövrlərdə bütün mühüm proseslərə dinin son dərəcə böyük təsirini nəzərə almaq lazımdır. Bu dövrlərdə hüquq düşüncəsi dini düşüncənin təsiri altında olmuşdur ki, bu da bir çox proseslərə, o cümlədən ƏAF-lə bağlı məsələlərə ciddi təsir göstərmişdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ərazisində qədim dövrdə və orta əsrlərdə Azərbaycan dövləti heç də həmişə vahid dövlət halında olmamışdır. Bu böyük zaman kəsiyində Azərbaycan ərazisi dəfələrlə yadellilərin işğallarına məruz qalmışdır. Nəticədə isə ölkəmiz müəyyən tarixi dövrlərdə digər dövlətlərdən asılı vəziyyətdə olmuşdur. Bu cəhət dövlət idarəçiliyinin bütün sahələrinə, o cümlədən ƏAF sferasına da nüfuz etmişdir. Dövlətin və cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə olunurdu. Digər tərəfdən, yadellilərin ƏAF sahəsinə gətirdiyi yeniliklər, onların bu sahədəki təcrübəsi də bu fəaliyyət növünün inkişafına öz təsirini göstərmişdir.

Eyni zamanda istər qədim dövrdə, istərsə də orta əsrlərdə, xüsusilə də rus işğalı dövrünə qədər Azərbaycanda ƏAF-lə bağlı məsələlər araşdırılarkən həmin zamanlarda mənbələrin, tarixi məlumatların qıtlığı, onların müəyyən hissəsinin bizə qədər gəlib çatmaması nəzərə alınmalıdır. Bununla belə bizə məlum olan mənbələrdən maksimum dərəcədə istifadə edib o zamankı real vəziyyət haqqında təsəvvür yaratmağa çalışmaq lazımdır.

Baxılan dövrlərdə Azərbaycanda gedən sosial-iqtisadi, siyasi və digər proseslər və bu dövrlərdəki hadisələr ƏAF-ın, onun ayrı-ayrı növlərinin olduğunu göstərir. Tarixi araşdırmalar bu dövrdə ƏAF üçün əhəmiyyətli faktları üzə çıxarır. ƏAF dövrün, quruluşun, hakimiyyətin, siyasi rejimin dəyişməsindən asılı olmayaraq həmişə mövcud olmuşdur. Eyni ilə bunu ƏAF-ı şərtləndirən məsələlərə aid etmək lazımdır. Məsələn, ƏAF üçün zəruri olan məlumatlar. Məhz məlumatlar əldə etməklə ƏAF qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə nail olur. ƏAF-ın başlaması üçün məlumatın daxil olması vacib şərtlərdən biridir. ƏAF-ın hüquqi təbiəti ondan ibarətdir ki, başlandığı andan sona qədər aşkar və qeyri-aşkar üsullarla, müx-

təlif və mümkün mənbələrdən istifadə etməklə məlumatlar toplanılır, yoxlanılır, təhlil olunur və bununla da qarşıya qoyulmuş məqsədlərə və vəzifələrə nail olunur.

İnsan cəmiyyəti meydana gəldikdən sonra ictimai təhlükəli əməllərin törədilməsi, onları törədənəri aşkar etmək, axtarış tapmaq zərurəti, qonşu ərazilərə hərbi yürüşlərin təşkili zamanı, öz ərazisini özgə tayfaların hücumlarından qorumaq, müdafiə olunmaq zərurəti qeyri-aşkar, o cümlədən kəşfiyyat xarakterli fəaliyyətə ehtiyac yaratmışdır ki, bu da ƏAF-ın qanunauyğun hal olduğunu göstərir. Sonrakı dövrlərdə isə bütün sahələr kimi ƏAF getdikcə təkmilləşmişdir. Bununla belə dövrün, zamanın xüsusiyyətləri, milli-mənəvi dəyərlər, adət və ənənələr, sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni, ideoloji və digər proseslər və məsələlər ƏAF-ə öz təsirini göstərmişdir.

Baxılan dövrdə ƏAF-lə bağlı məsələləri araşdırarkən bəzi mühüm amillərə nəzər salmaq məqsədə müvafiqdir. Belə amillərdən biri icmadır. Məlum olduğu kimi, icma mühüm sosial institut olaraq hələ ibtidai icma quruluşu dövründə meydana gəlmiş və ibtidai cəmiyyətin idarə olunmasında əsas rol oynamışdır. Zaman keçdikcə qəbilə icmasını ərazi icması əvəz etmişdir. İcma başçısının əsas vəzifələrindən biri icmanı mühafizə etmək, onun təhlükəsizliyini təmin etmək idi. İcmanı mühafizə etmək vəzifəsi əslində icma ərazisini, icma mülkiyyətini qorumaq vəzifəsindən irəli gəlirdi. İcma mülkiyyətinin qorunması isə icma üzvlərinin təhlükəsizliyinin qorunması məsələsi ilə bağlı olan bir məsələdir. Məhkəmə-inzibati funksiyaya malik olan dövlət meydana gələnə qədər hüquqpozma törətmiş şəxslər öz kollektivi tərəfindən cəzalandırılırdı. Burada ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində kollektiv başçısı (qəbilə və ya tayfa başçısı - E.N.) mühüm rol oynayırdı (6, 252).

Dövlətin meydana gəlməsi və inkişafı icmanın funksiyalarının məhdudlaşmasına, eyni zamanda onun funksiyalarının dövlətə keçməsinə gətirib çıxardı. Bunu onunla izah etmək olar ki, vaxtı ilə icma ərazisində törədilmiş cinayət yalnız icma daxilində ictimai təhlükə kəsb edirdi, lakin dövlət formalaşdıqca müəyyən mənada icmanın sərhədləri açılır və artıq baş vermiş cinayət həm də dövlət və geniş mənada cəmiyyət üçün ictimai təhlükə kəsb etməyə başlamışdır. Yeni şəraitdə icma başçısına yerlərdə dövlətin mühüm funksiyalarından biri olan inzibati funksiyanın həyata keçirilməsi həvalə olundu.

Orta əsrlərdə də icma öz mövcudiyətini qoruyub saxlamışdı. Artıq kənd icmasının xarakteri və funksiyaları dəyişmiş, kənd başçısı dövləti təmsil edən vəzifəli şəxsə çevrilmiş, dövlətin icma üzərində nəzarəti güclənmişdir. Əvvəllər Azərbaycan ərazisində kəndə-hadaya böyük ailə icmasının başçısı olduğu halda, "sonralar o kənd başçısına çevrilmiş, yalnız ic-

ma nümayəndəsi deyil, həm də dövlətin inzibati idarəsinin nümayəndəsi olmuşdur". (3, 41) Bu isə o deməkdir ki, əgər vaxtı ilə icma başçısı inzibati funksiyaları icmanı təmsil edərək onun adından həyata keçirirdisə, sonralar inzibati funksiyalara malik olan kəndə-hadaya dövlət tərəfindən cinayət-karlıqla mübarizəyə cəlb olunur.

Məlum olduğu kimi, ibtidai icma quruluşu dövründə cəmiyyətdə əhəmiyyətli ictimai münasibətləri tənzimləyən yeganə vasitə adət və ənənələr olmuşdur. Dövlət formalaşan zamanlarda isə onları qanunvericilik əvəz etmişdir. Qeyd olunduğu kimi, ibtidai icma quruluşu dövründə icma kollektivinin idarə olunmasında həlledici rol oynayırdı. O zamankı adətlərə görə icma onun üzvlərinin hər hansı mənfi hərəkətlərinə görə kollektiv məsuliyyət daşıyırdı. Təsadüfi deyil ki, qədim dövrdə məhkəmə-inzibati funksiyaya icmaya məxsus idi və cinayət təqibi zərərçəkmiş və ya maraqlı şəxsin məlumatı əsasında başlayırdı. İcma cələcəkdə təhqiqat adlanan tədbirlərdən istifadə edərək cinayətkarın kim olduğunu müəyyən etməli, onu axtarış tapmalı və məhkəməyə verməli idi. İcmadan qovma ən ağır cəzalardan biri idi. Bu cəza növünə hələ Avestada rast gəlinir. Lakin Avestada həm də ağır cinayət törətmiş şəxsin ölüm cəzasının icmadan qovma cəzası ilə əvəz olunması diqqəti çəkir. Qədim dövrün hüququ üçün səciyyəvi hal - fiziki ölümün mülki ölümə, yeni icmada yerinin və hüquqlarının itirilməsi ilə əvəzlənməsi tendensiyası Avestada qeyd olunur (6,259).

Cinayət törətmiş şəxsin müəyyən olunmasında və axtarış tapılmasında bütün icma üzvləri iştirak edə bilirdi. Şəxs tapılmadıqda isə icma üzvləri kollektiv məsuliyyət daşıyırdı. Yalnız müstəsna hallarda dövlətin maraqlarına toxunulduqda o bu məsələyə müdaxilə edirdi. Belə vəziyyət müəyyən qədər erkən orta əsrlərdə də davam etdi. Lakin dövlət formalaşdıqdan sonra onun funksiyaları genişlənir. Cinayətkarı axtarış tapmaq vəzifəsi tədricən dövlətə keçir.

Hələ qədim zamanlarda cinayət törətmiş şəxsi digər şəxslərdən ayırmaq, onun cinayətə meylli olması barədə məlumatlı olmaq, neçə dəfə cinayət törətdiyini bilmək üçün törətdiyi cinayətlərin sayına görə damğalanırdı. Bunu Avestadan və Sasani Qanunnaməsindən görmək olar. Sasani Qanunnaməsinə görə oğurluq və ya ona bərabər tutulan delikt törədən şəxs damğalanırdı. Damğanı o ömrü boyu gəzdirdirdi. Yeni cinayət törətdikdə isə yenidən damğalanırdı. Dörd dəfə damğalandıqdan sonra yeni cinayət törətdikdə həbsxanadan buraxılmamalı idi. (6,257) Şəxsin cinayətə meylli olması, onun məhkumluğunun sayı barədə məlumatlar ƏAF-ə birbaşa aidiyyəti olan məsələlərdir.

Məlum olduğu kimi, istər qədim dövrdə, istərsə də orta əsrlərdə bütün dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da cinayət və cəza məsələləri.

ümumiyyətlə cinayətkarlıqla mübarizə məsələləri dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Cinayət olan yerdə isə onunla mübarizənin aparılması əsas şərtidir. Əgər cinayət varsa onun qarşısının alınmasına, aşkar edilməsinə, açılmasına, törədənlərin, şahidlərin müəyyən edilib, axtarılıb tapılmasına və cinayətin tam açılmasına aid bütün tədbirlərə ehtiyac yaranır. Bunu orta əsr dövrünə aid hüquq abidələrindən (“Matikan”dan, İşoboxt Qanunnaməsindən, “Tənsar məktubu”ndan, Aquen kanonlarından və digər mənbələrdən) sezmək olar.

Hələ qədim dövrdə etiraf əsas sübut növlərindən biri sayılırdı. Bu sübut növünü əldə etmək üçün işgəncədən geniş istifadə olunurdu. Bunu o zamanlı qanunvericilərdən sezmək olar. Lakin etiraf hələ hökm çıxarmağa əsas vermirdi. Məhkəmə bu etirafın həqiqiliyini yoxlayırdı. Bu cür yoxlama isə həm aşkar, həm gizli yollarla baş verə bilərdi. Sasani dövründə İşoboxt Qanunnaməsi məhkəmə prosesində sənədlərin iki qrupunu fərqləndirirdi: hakimlərin və ya vəzifəli şəxslərin rəsmi möhürü ilə təsdiq edilmiş “etibarlı sənədlər” və şahidlərin möhürü ilə təsdiqlənmiş “yoxlamağa ehtiyacı olan sənədlər.” Prosesin sənədlərlə və ya şahidlərlə təmin olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Tərəflərin verdiyi ifadələr tam dəyərli sənədlərlə və ya üç şahidlə təsdiq olunduqda hakimlər tərəfindən qəbul olunurdu. Hətta qatil törətdiyi cinayəti etiraf etdikdə belə şahid olmalı idi, əks təqdirdə məhkəmə ona ölüm hökmü çıxara bilməzdi. Bu da şahidlərin axtarılıb tapılmasını tələb edirdi. Göründüyü kimi ikinci qrup sənədlərin etibarlı olması üçün onlar yoxlanılmalı (araşdırılmalı) idi ki, bu da ƏAF-1 şərtləndirirdi.

Aquen kanonlarının 15-ci maddəsinə müvafiq olaraq, yerli dini xidmətçinin hər hansı hüquq pozuntusuna yol verdiyi aşkar edilərsə, həmin şəxsin öz təqsirini boynuna alması yepiskopun onu öz günahını tövbə etməklə yumaq üçün çöllüyə göndərməsi, təqsirini etiraf etməməsi isə onun mühakimə edilməsi və kənddən qovulması ilə nəticələnirdi. Qanunverici bu müddədə hüquq pozuntusunun aşkar edilməsinin vacibliyini göstərir. Hüquq pozuntusunun aşkar edilməsi isə ƏAF-ə aid olan məsələdir. Təqsirin etiraf edilməsinin göstərilməsi həmin zamanlarda xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Təsadüfi deyil ki, şəxsin cinayəti etiraf etməsi üçün işgəncələrin tətbiqi geniş yayılmışdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, orta əsrlərdə bir çox ölkələrdə “etiraf sübutların şahıdır” prinsipi hökm sürürdü. Etiraf əsas sübut növü sayılırdı. Çünki etiraf məmurların işini asanlaşdırır və xüsusi səy göstərilmədən “cinayətin açılmasına” xidmət edirdi. Bundan əlavə, sübutlar qismində şahid ifadəsi çıxış edirdi. Şahidi tapmaq isə ƏAF-ə aid məsələdir.

Həm Avestada, həm də Sasani Qanunnaməsində ordaliyaya (sınağa) rast gəlinir. “Belə sınaq, xüsusilə din əleyhinə cinayətlər üzrə (cadugərlik və “gizli günahların” edilməsi hallarında) məhkəmə proseslərində tətbiq edilirdi” (3, 36). Şübhəsiz ki, gizli günahların aşkar edilməsi üçün ƏAF-dən istifadə olunurdu. Sasani Qanunnaməsindən isə görmək olar ki, adi məhkəmə prosesi dalana dirəndikdə hakimlər ordaliyadan istifadə barədə qərar verə bilərdi. Ancaq ordaliyaya məruz qalmaq və and içməklə ifadə vermək hüququ yalnız azadlara verilmirdi. Belə mühakimə üsulunun məqsədi və xüsusiyyəti dini mahiyyətli aktdan istifadə etməklə ilahi qüvvənin köməyi ilə həqiqəti müəyyən etmək idi. And içmə ordaliyanın tərkib hissəsi, onun formalarından biri idi (6, 290-293). Yalan and içmə, yalan ifadə vermə hüquqazidd əməl sayılırdı. Bu da onu göstərir ki, müəyyən mənada ordaliya və and içmə ƏAF-1 əvəz edirdi.

Orta əsrlərdə cinayət prosesində əsaslı şübhələrin olması ittiham irəli sürülməsi üçün əsas idi. Bu da təqsirlilik prezumpsiyasının olduğunu göstərir, yəni şəxs öz təqsirsizliyini özü sübut etməli idi. Bu məsələdə ordaliya mühüm rol oynayırdı. Sınaq vasitəsi ilə şəxsin cinayət törədib-törətmədiyi aşkar olunurdu. Bununla yanaşı and içməyə də xüsusi önəm verilmirdi. Təsadüfi deyil ki, yalan and içmə ağır cinayət hesab olunurdu.

Məlum olduğu kimi, həmin zamanlarda qan intiqamı adəti yayılmışdı. Bu adətə görə məsuliyyət təkcə qatilin üzərinə qoyulmur, məsuliyyət həm də həmin nəslin üzərinə düşürdü. Bu da kollektiv məsuliyyətin (ellik zamanətin) meydana gəldiyini göstərirdi. Slavyanlarla əlaqədar bu məsələyə toxunan L. Niderle yazır ki, cinayətə görə bütün qəbilə, icma və hətta daha geniş ittifaqlar, məsələn, bütöv insan məskənləri məsuliyyət daşıyır və bütöv bir ittifaq cinayətkarı təqib etməli idi, əgər o saxlanılmazdısa, izlər isə hansısa bir icmaya aparılırdısa o zaman bütün icma cinayətkarı təhvil verməli və ya vurulmuş zərəri ödəməli idi (4, 338).

Həm qədim dövrdə, həm də orta əsrlərdə dövlətdə və cəmiyyətdə gedən prosesləri düzgün istiqamətə yönəltmək, daha əhəmiyyətli münasibətlərə xüsusi diqqət vermək, təhlükəsizliyi və sabitliyi təmin etmək, cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq və bu qəbildən olan münasibətləri tənzimləmək məqsədilə qanunvericilik aktları (fərmanlar, Siyasətnamələr) qəbul olunmuşdu. Bunu müxtəlif tarixi dövrlərdə ayrı-ayrı dövlətlərin təmsilində sezmək olar.

Cinayətkarların axtarılıb tapılmasına və cəzalandırılmasına diqqəti yöndəndən göstərişlərə misal olaraq çar Vaçaqanın şərdə doğulmuş sehrbazların uşaqları üçün məktəblər açılması, murdar barmaqkəsənlərin ifşa olunub məhv edilməsi yönündə fəaliyyətini göstərmək olar. Çar əmr etdi ki, “cadugər, sehrbaz, bütperəst kahinlərin, barmaqkəsənlərin və ağı verənlə-

rin uşaqlarını yığıb məktəblərə versinlər və orada ilahi imana və xaçpərəst həyat tərzinə öyrədib, onları müqəddəs Üç Uqnuma etiqad etdirib dinsizləri Allaha sitayiş yoluna yönəltsinlər... Bundan sonra Vaçaqan bələli barmaqəsənlər və ağı verənlər təriqətinə mənsub olanları axtardı, ifşa və istintaq etməyə başladı, çünki həmin təriqətlər insanları həlak edirdi.... Çar Vaçaqan eşitmişdi ki, bu bələ Albaniya ölkəsində çoxdan kök salmışdır. Ondan qabaqkı Alban çarları onları ya tuta bilmirdilər, ya da ki, ümumiyyətlə, onları saymırdılar. Lənətə gəmiş və kinli İran mərzbanları, onlardan bəzilərinə tez-tez yaxalayırdılar, lakin rüşvət alıb azad edirdilər” (1,58). Çarın bu məsələyə münasibətindən o zamanki bir sıra məsələləri sezmək olar. Burada barmaqəsənlərin cəmiyyət üçün ciddi təhlükə kəsb etdiyi, onların axtarılıb tapılmasının və cəzalandırılmasının zəruriliyi, çarın bu məsələdən məlumatlı olması, əvvəlki çarların bu məsələyə qeyri ciddi yanaşmaları, İran mərzbanlarının rüşvət almaları görünür.

Azərbaycan ərəblərin hakimiyyəti altına keçdikdən sonra din amili xüsusilə özünü biruzə verdi: dini və dünyəvi qanunlar arasında ayrılmaz bir əlaqə yarandı. Bunu o zamanki tarixi mənbələrdən sezmək olar. X.İsmayılov qeyd edir ki, “o dövrün idarəetmə qaydalarından bəhs edən “Siyasətnamə” kitabında dövlət başçısının dünyəvi qanunlarla yanaşı, əksər şəriət qanunlarını və Qurana dair təfsirləri bilməsinin vacib olduğu vurğulanır” (3,150). Siyasətnamə tövsiyyəedicilik xarakter daşısa da burada göstərilən məsələlər dövlətin və cəmiyyətin idarə edilməsində mühüm istiqamətləri müəyyən edir və bu baxımdan xüsusi önəm kəsb edirdi. Məsələn, o zamanki görkəmli dövlət və ictimai-siyasi xadim Əbu Əli Həsən ibn Xacə Nizamülmülkün “Siyasətnaməsində” dövlət işlərinin idarə edilməsində sabitlik önə çəkilir, cinayət və cəza məsələlərindən, “dövlət idarəetmə qaydalarından bəhs edilir, dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi baxımından ölkənin ədalət prinsipləri əsasında idarə edilməsi önə çəkilir, bu məqsədlə dövlət başçısına dövlət vəzifələrinə siyasi bilik və bacarıqlı, gözütox, təbiətçə sadə və xalqla davranmaq qabiliyyəti olan şəxslərin təyin edilməsi məsləhət görülürdü.” (3, 151)

O zamanki tarixi mənbələrdə dövlətin və cəmiyyətin təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xüsusi diqqət verilir. Belə mənbələrdən biri də tarixi abidə “Kitabi-Dədə Qorqud”dur. Eposda əhalinin təhlükəsiz həyat şəraitinin təmin edilməsi, cinayət və cəza məsələləri, məsuliyyətin labüdlüyü digər məsələlər sırasında önə çəkilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün tarixi dövrlərdə dövlət başçıları dövlətdə və cəmiyyətdə gedən bütün əhəmiyyətli prosesləri nəzarətdə saxlamağa çalışır, bunun üçün onlar müxtəlif (həm aşkar, həm də qeyri aşkar) mənbələrdən məlumatlar alırdılar. Sonda sözün geniş mənasında təhlükəsizli-

yin təmin olunmasına yönəlmiş belə məlumatlar dövlət idarəçiliyinin mühüm sferalarını əhatə edirdi.

Mərkəzi orqanların xüsusi nəzarətdə saxladığı məsələlərdən biri də yerli hakimlərin fəaliyyəti idi. Bu da təsadüfi deyildi, çünki müstəqilliyə və xəzinənin hesabına varlanmağa çalışan yerli hakimlər az deyildi. Belə ki, Azərbaycan ərazisi ərəblərin nəzarəti altında olduğu dövrdə mərkəzi hakimiyyət yerli hakimlərin müqavimətini qırmaq, xəzinəyə daxil olmalı olan vergilərin onlar tərəfindən mənimsənilməsinin qarşısını almaq üçün rabitə orqanlarını gücləndirir və onlardan kəşfiyyat orqanları kimi istifadə edirdi. Bu məqsədlə VIII əsrin ikinci yarısında bərid (divan əl-bərid) adlanan xüsusi bir idarə yaradılmışdır. Nəzarət orqanı olan bu qurum (ölkənin siyasi və təsərrüfat həyatı barədə məlumatlar toplayaraq baş vəzirə və ya bilavasitə xəlifəyə çardırırdı) imperiyanın bütün ərazisində çoxsaylı poçt stansiyalarına malik olmaqla yanaşı müəyyən dərəcədə polis funksiyalarını da həyata keçirirdi. O həm də cinayət axtarışı - təhqiqat idarəsi kimi də fəaliyyət göstərirdi. Yerli idarəçilik üzərində mərkəzi hakimiyyətin nəzarəti digər tarixi dövrlərdə də müşahidə olunur. Göründüyü kimi, orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində olan dövlətlərdə mərkəzin yerli idarəçilik üzərində ciddi nəzarəti diqqəti çəkir. Bu nəzarət müəyyən orqanlar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Nəzarət bir halda açıq (rəsmi) olurdu, digər hallarda isə məxfi xarakter daşıyırdı.

Orta əsrlərdə əməliyyat-axtarış hüquq münasibətlərinin birbaşa və dolayı yolla tənzimlənməsinə müxtəlif qanunvericilik aktlarında da rast gəlmək olar. Bu sırada 1184-cü il Mxitar Qoş Qanunnaməsini göstərmək olar. Burada yalandan andıçmə, yalançı şahidlik cinayətlər sırasında qeyd olunur. Belə əməllər cinayətlərin qarşısının alınmasına, açılmasına, cinayətkarın ifşa olunmasına mənfi təsir göstərən cinayətlərdir.

Məlum olduğu kimi, 1239-cu ildə Azərbaycan ərazisinin monqol qoşunları tərəfindən işğal başa çatmışdır. Bunun nəticəsi olaraq Azərbaycan ərazisində beşinci monqol ulusu - Hülakülər dövləti yarandı. Bu işğal ölkəmizin dövlət quruluşuna və idarəçilik sistemə öz təsirini göstərdi. Onların özləri ilə gətirdiyi adət-ənənələr, qayda-qanunlar Azərbaycanda yayılmış və təbiiq olunmuşdu.

Tarixi faktlara nəzər saldıqda mərkəzi hakimiyyətin nəzarəti zəif olduğu hallarda məmur özbaşınalığının olduğunu görmək olar. Buna Hülakülər (Elxanilər) dövründə rast gəlmək olar. X.İsmayılov qeyd edir ki, “mərkəzi hakimiyyət tərəfindən nəzarətin olmaması memurları öz hüquqlarından sui-istifadəyə sövq edirdi və onlar tamqa vergisini müəyyən edilmiş məbləğdən daha artıq və müxtəlif bəhanələrlə yığırdılar” (3, 170-171). Bu da onu göstərir ki, belə sui-istifadə hallarının olmaması üçün mərkəzin mə-

murlar üzərində nəzarətin həm aşkar, həm də qeyri-aşkar formalarına ehtiyac duyulur. Lakin Elxanilər dövlətinin inzibati orqanları sistemində nəzarətedici orqanlar haqqında bir o qədər də geniş məlumat yoxdur.

Bununla belə, monqollar dövründə və sonrakı dövrlərdə rast gəldiyimiz elə sahəvi orqanlar və vəzifələr var idi ki, onların məzmununa, səlahiyyətlərinə diqqət yetirdikdə bu və ya digər dərəcədə ƏAF-ə aidiyyəti olduğunu sezmək olar. Belə mərkəzi sahəvi orqanlardan biri artıq bizə ərəblər dövründən məlum olan Bərid (rabitə) divanı idi. Sahəvi divanlar mərkəzi divanlara tabe idi.

Belə vəzifələrdən biri naib əs-səltənə idi. Belə ki, o, bütün dövlət işləri ilə maraqlanırdı, ölkənin daxili və xarici vəziyyətini araşdırırdı, daxili əmin-amanlığın gözlənilməsinə və s. üzərində nəzarəti həyata keçirirdi. Onun nəzarətedici funksiyası həm mülki, həm də hərbi sahədəki vəziyyəti izləməyə əsas verirdi. Bütün məsələlərlə əlaqədar Elxanın özünə məlumat verirdi. ƏAF baxımından yüksək vəzifə sahibi vəzir idi. Əksər vaxtlarda dövlət idarəsində iki vəzir birgə fəaliyyət göstərmişdir. “Vəzirlərin paralelliyyəti elxanilərin özlərinə də lazım idi; onlar vəzirin birindən istifadə edərək digərinin işini nəzarət altında saxlaya bilirdilər” (5, 332). Onların mühüm vəzifələrindən biri dövlətin daxili əmin-amanlığının və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına çalışmaq idi.

Baxılan dövrdə təhlükəsizliyin təmin olunması ilə birbaşa bağlı olan məsələlərdən biri dövlət sirləri idi. Hülakülər dövlətində xüsusi orqanın - “İnşa divanı”nın yaradılması bu sahəyə xüsusi diqqətin verilməsindən irəli gəlirdi. Bu divana rəhbərlik edən dövlətin baş münşisi - münşi əl-məmalik dövlət sirlərinin mühafizəsinə görə cavabdehlik daşıyırdı. Onun həm də xarici işlər naziri vəzifəsi daşması heç də təsadüfi deyildi. Belə ki, o, müxtəlif dövlət başçılarının söhbətlərində iştirak etməklə bütün məsələlər, o cümlədən məxfi məsələlər barədə məlumatlı olurdu. Dövlət sirlərini məktuba yazmaq mümkün olmadıqda münşi əl-məmalik onu şifahi şəkildə bildirir, məktubda isə sadəcə əsas məsələnin elçidən öyrənilməsinə göstərirdi. Münşi əl-məmalik hökmdarın “gözü, qulağı, dili” hesab olunurdu (5, 336).

Dövlət idarəçiliyində mühüm vəzifələrdən biri də inzibati-polis funksiyasını yerinə yetirən isfəhsalar vəzifəsi idi. O, dövlət təhlükəsizliyini təmin etməli, daxili nizam-intizamı qorumaq idi. Onun nümayəndələri bütün şəhərlərdə fəaliyyət göstərirdi, şəhərlərin mühafizəsinə və daxili əmin-amanlığın təmin olunmasına görə cavabdehlik daşıyırdı.

Ulus başçıları xaqanlıq qarşısında hesabat verir, öz yaxın adamlarından xaqanlıqda girov qoyur və digər vəzifələr daşıyırdı. Bu da onların vassal asılılığının olduğunu göstərir. Hökmdarın xüsusi fərmanı ilə təyin olunan

və dövlətin bütün hərbi işlərinə cavabdehlik daşıyan ulus əmirinin əsas vəzifəsi ölkənin daxili və xarici əmin-amanlığını təmin etmək idi. Yerlərdə hər bir əyalətin əmirinin səlahiyyətləri sırasında sərhədlərin xarici düşmənlərdən mühafizəsi, monqol ağalığına qarşı xalq kütlələrinin çıxışlarının yatırılmasının göstərilməsi onların ƏAF-ə aid səlahiyyətlərə malik olduğunu göstərir. Belə vəzifələrdən biri yasavul vəzifəsi idi. O, “hərbi yürüşlər dövründə və döyüş anlarında bütün hərbi birləşmələr və hissələr üçün döyüş yerlərini müəyyənləşdirir, əmirləri və döyüşçüləri həmin yerə gətirir, onların öz mövqelərini tərk etməmələrinə nəzarət edirdilər. Yasavullar qurultay, böyük toy məclisləri və şənliklər keçirilən vaxtlarda da əmin-amanlığı qoruyurdular” (5,324).

ƏAF baxımından mühüm vəzifələrdən biri “şahnə” və ya “şihnə” adlı şəhər rəisi vəzifəsi idi. Bu vəzifə sahibinin şəhərdə məmurlarla təbəələr arasında vasitəçi kimi çıxış etməsi, polis funksiyasını yerinə yetirməsi, təhlükəsizlik və qayda-qanun üçün məsuliyyət daşması və vəziyyətin sabitliyinə nəzarət etməsi belə qənaətə gəlməyə əsas verir. Təsadüfi deyil ki, şəhər və mahalda təhlükəsizlik və sabitlik üçün məsuliyyət daşıyan axtarış rəisi şihnəyə tabe idi. Diqqəti çəkən məsələlərdən biri də odur ki, hər bir iri şəhər və ya yaşayış məntəqəsində mövcud olan Məhkəmə Evində fəaliyyət göstərən hakimlər daxil olan şikayətlər üzrə təhqiqat apararaq işləri həll edirdilər. Təhqiqat səlahiyyətləri çərçivəsində ƏAF-ın da olduğunu nəzərə alsaq o zaman hakimlərin də müəyyən qədər ƏAF-ı həyata keçirməsi qənaətinə gəlmək olar.

Ticarət yollarında karvanlara edilən basqınlar yolların təhlükəsizliyinin mühafizəsinə şərtləndirir, bu sahəyə xüsusi diqqət verilməsini tələb edirdi. Ticarət yollarının mühafizəsi tutqavula və rahdara həvalə olunmuşdu. Bu iki vəzifəni bir şəxs həyata keçirirdi. “Rahdar ərazinin coğrafi şəraitini dəqiq bilməli, təhlükəli yerləri nəzarət altında saxlamalı və öz ərazisində karvanların təhlükəsizliyini təmin etməli idi” (5,342). Ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün karvansaraların başçılığı altında xüsusi mühafizə dəstələri yaradılmışdı.

Ticarət obyektlərinin (bazarların, ticarət mərkəzlərinin) qorunması xüsusi orqana “imarət-i əsəs”ə həvalə olunmuşdu. “Əsasən gecələr fəaliyyət göstərən bu dəstələr şübhəli şəxsləri tutmalı, şəxsiyyətini müəyyənləşdirməli və lazımı tədbirlər görməli idi” (5, 343).

Yerlərdə (vilayətlərdə) mərkəzi orqanların müvafiq funksiyalarını yerinə yetirən vəzifələr (vəzir, isfəhsalar, vali (mütəsərrif), şəhnə və s.) mövcud idi. Vilayətlər hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Onlar digər vəzifələr daşımaqla yanaşı, həm də sərhədləri xarici həmlələrdən qorumaq, daxili nizam-intizama nəzarət etməli, xalq hərəkətinin qarşısını almaq üçün

tədbirlər görməli idi. Vilayət mütəsərrifinin vəzifələri sırasında dini işlərə nəzarət etmək, daxili əmin-amanlığa diqqət yetirmək, maliyyə işlərinin dəqiqliyini izləmək vəzifələrinin göstərilməsi də ƏAF-lə müəyyən qədər əlaqəli olduğunu göstərir. Vilayətin bütün məmurları vəziyyət barədə ona məlumat verməli idilər (5,345). Yerlərdə mərkəzi divan tərəfindən təyin olunmuş müğənnələr vilayətlərdə torpaq mülklərinin dəqiqləşdirilməsi və onlardan əldə olunacaq gəlirlərin müəyyənləşdirilməsi çərçivəsində həyata keçirilən səlahiyyətlər sırasında vilayətin bütün maliyyə işlərinin yoxlanılmasının, istifadə olunmayan və ya gizlədilmiş ərazilərin aşkara çıxarılmasının göstərilməsi bu vəzifənin ƏAF-lə bağlı olduğunu göstərir.

Beləliklə, baxılan dövrlərdə də Azərbaycanda ƏAF-ə aid məsələlərə, bu fəaliyyət növünün əlamətlərinə, onu həyata keçirən orqanlara və bu sahədə səciyyəvi cəhətlərə rast gəlmək olar. Uzun müddət icma cinayətkarların axtarış tapılmasında əsas rol oynadığı halda dövlət, onun ayrı-ayrı institutları formalaşdıqca icma üzərində dövlət nəzarəti güclənir, təhlükəsizliyin təmin olunması üçün dövlət orqanları yaradılır, onların funksiya və səlahiyyətləri müəyyən olunur. Dövlət başçıları cinayətkarlıqla mübarizəni, onların qarşısının alınması, cinayətkarların müəyyən olunması və cəzalandırılması məsələlərini daim diqqətdə saxlayır, bu yönümdə zəruri göstərişlər verirdilər. Belə məsələlərə həm də o dövrün müxtəlif tarixi mənbələrinə rast gəlmək olar.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı:

1. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Alban salnaməsi. Mxitar Qoş. Bakı "Avrasiya press", 2006. 296 s.
2. Ашурбейли. С. Государство Ширваншахов. (VI-XVI вв) Баку-«Элм»- 1983. 344 s.
3. İsmayılov X. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı. "Nurlan" 2006. 720 s.
4. Нидерле Л. Славянские древности. М.: Алетея. 2000. 592 с.
5. Piriyeu V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı "Nurlan - 2003 458 s.
6. Периханян А.Г. Общество и право Ирана в Парфянский и Сасанидский периоды. М.1983 382 с.

Nəsim ŞÜKÜROV

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
"Dövlət və Konstitusiya hüququ" şöbəsinin
baş elmi işçisi

KONSTITUSIYA İCRAATININ ANLAYIŞI, PREDMETİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüquq ədəbiyyatında "konstitusiya icraatı" anlayışı ilə yanaşı çox zaman ona sinonim olan "konstitusiya ədalət mühakiməsi", "konstitusiya prosesi" kimi anlayışlardan da istifadə olunur.

S.S.Alekseyev bütövlükdə hüquqi prosesi müstəsna şəkildə yalnız dövlətin yurisdiksiya fəaliyyətinə aid olan kateqoriya kimi nəzərdən keçirir(3, s. 122). V.M.Qorşenev geniş mənada hüquqi prosesin dörd əsas növünü - təsisedici proses, hüquq yaradıcılığı prosesi, hüquq tətbiqedicisi proses və nəzarət prosesini fərqləndirir(10, s. 65-71). Müəllif hesab edir ki, hüquq tətbiqi prosesi hüquqi əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif fərdi işlərə baxılması və həll edilməsi üzrə səlahiyyətli dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların, vəzifəli şəxslərin spesifik fəaliyyətidir. O, subyektlərdən biri üçün səlahiyyət, digəri üçün isə hüquqi öhdəliyin müəyyən edilməsi, hüquqi mübahisənin həlli, hüquq pozuntusu ilə bağlı işin araşdırılması və müvafiq olaraq hüquqi məsuliyyətə cəlb etmə ilə xarakterizə olunur (10, s. 68).

Hüquqi proseslə bağlı geniş yanaşmanın tərəfdarları onu dövlət orqanları və vəzifəli şəxslərə münasibətdə "prosedura" anlayışı ilə eyniləşdirirlər(11, s. 9). Çünki bu halda onların hər ikisi dövlət hakimiyyəti subyektinin fəaliyyətinin həyata keçirilməsini ifadə edir.

V.Y.Qorşenev "proses" və "prosedura" anlayışlarını fərqləndirərək göstərir ki, hüquqi proses səlahiyyətli dövlət orqanlarının, vəzifəli şəxslərin, habelə müxtəlif hüquqi işlərin həllində maraqlı olan digər subyektlərin fəaliyyətinin hüquqi formalarının ümumi sistemidir. Həmin hüquqi formalar:

- müəyyən hüquqi işlərin həlli ilə əlaqədar hüquq normaları ilə əməliyyatların aparılmasında ifadə olunurlar;

- səlahiyyətli dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən hüququn maraqlı subyektlərinin xeyrinə həyata keçirirlər;
 - müvafiq hüquqi aktlarda - rəsmi sənədlərdə təsbit olunurlar;
 - prosessual-prosedur normalarla tənzimlənilir;
 - müvafiq hüquqi-texniki vasitələrlə və üsullarla təmin edilirlər.
- V.İ.Qarşenev proseduranı səlahiyyətli dövlət orqanının hər hansı məsələnin həlli üzrə fəaliyyət qaydası kimi müəyyən edir (10, s. 8).

Hüquqi prosesin əsas elementlərindən biri kimi "prosessual rejim" çıxış edir. Prosesual rejim prosessual sahədə fəaliyyət göstərən prinsiplərdən, onların həyata keçirilməsinin üsul və vasitələrindən ibarət olan, məcmu halında dövlət orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi formalarının keyfiyyət xarakteristikasını müəyyən edən mürəkkəb sintetik xarakterli konstruksiyadır (10, s. 153), yəni o, prosesin məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsini təmin edən tələblərin məcmusunu ifadə edir.

"Prosessual forma" hüquq normalarının tətbiqi üzrə istənilən fəaliyyət üçün xarakterik olmaqla özündə hüquqi prosesi əks etdirir və onun strukturunun (tərkib elementlərinin) xarakteristikasını ifadə edir (9, s. 65). Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, prosessual forma yalnız hüquq normalarının tətbiqinin hüquq mühafizə sferasında deyil, həm də hüquq normalarının ictimai həyatın subyektlərinin müsbət hərəkətlərini tənzim etdiyi digər sferalarda təzahür edir. Hər bir maddi hüquq sahəsi özünün müvafiq prosessual normalarının yaranmasına səbəb olur (11, s. 12).

Hazırda ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin artırıldığı və məhkəmə sisteminin təkmilləşdirildiyi bir dövrdə artıq konstitusiya məhkəmə icraatı kimi müstəqil prosessual sahə formalaşmışdır.

Hüquq ədəbiyyatında mülki, inzibati və cinayət prosesləri ilə yanaşı konstitusiya prosesi də fərqləndirilir. V.A.Lazarev konstitusiya prosesinin hüquqi prosesin müstəqil sahəsi olduğunu konstitusiya məhkəməsi haqqında qanunvericilikdə konstitusiya məhkəmə icraatında mülki-prosessual, cinayət-prosessual və ya inzibati qanunvericilik normalarının tətbiqinin mümkünlüyü nəzərdə tutulmaması ilə əsaslandırır (8, s. 11).

Bütün hüquqi proseslər kimi konstitusiya prosesi də öz daxili strukturuna malikdir. Konstitusiya prosesinin strukturuna konstitusiya prosesual hüquq münasibətləri, konstitusiya prosesində sübutetmə və prosesual sənədlər kimi tərkib hissələri daxildir.

Prosessual icraat dedikdə, müvafiq dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin müəyyən nəticənin əldə edilməsinə yönəlmiş fəaliyyətinin qaydasını, forma və üsullarını tənzim edən eynicinsli prosessual normalar sistemi başa düşülür. Konkret fərdi işin araşdırılmasının xarakterin-

dən asılı olmayaraq prosessual icraat özündə üzvi şəkildə bir-biri ilə əlaqədar olan üç komponenti birləşdirir: prosessual hüquq münasibətləri, prosessual sübutetmə, prosessual aktlar - sənədlər (10, s. 78).

Hüquq ədəbiyyatında konstitusiya icraatının tətbiqi ilə tənzim olunması məsələsinə münasibət birmənalı deyildir. Məsələn, Y.L.Şuljenko qeyd edir ki, belə tənzimləmə Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir (6, s. 10). Digər müəlliflərə görə bu hal məhkəmənin proseduru pozmaqda ittiham olunması üçün geniş imkanlar açır. Onların fikrincə, bəzən elə vəziyyət yarana bilər ki, onun prosessual tənzimlənməsi qanunvericilikdə nəzərdə tutulmasın və qanunvericilik bu halı əvvəlcədən görə bilməsin, belə hallarda məhkəmə öz mülahizəsinə görə hərəkət etmək hüququna malik olmalıdır (4, s. 35).

D.O.Yakubovskiy konstitusiya mühakimə icraatını bir sıra mərhələlərdən, yəni son məqsədə nail olunmasına yönəlmiş prosessual hərəkətlərin məcmusundan ibarət hissələrdən təşkil olunmuş ardıcıl, inkişaf edən proses kimi müəyyən edir (12, s. 95).

A.X.Rüstəmzadənin fikrincə, "Konstitusiya Məhkəməsində icraat" anlayışı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətinə aid edilən işlərin baxılması və həll edilməsi qaydasını ifadə edir. Konstitusiya prosesində icraat işin Konstitusiya Məhkəməsində baxılması təşəbbüsü ilə çıxış edən subyektlərin dairəsi, sorğunun qanunun tələblərinə uyğunluğu meyarları, yoxlamanın hədləri, işin baxılması prosedurunun xüsusiyyəti və çıxarılan qərarın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla fərqləndirilə bilər (2, s. 66-69).

P.E.Kondratov konstitusiya mühakimə icraatını səlahiyyətlərinə aid məsələlər üzrə Konstitusiya Məhkəməsinə daxil olan müraciətlərə baxılması və həll edilməsi üzrə icraat kimi xarakterizə edir (5, s. 120-121).

"Konstitusiya mühakimə icraatı" termini geniş və dar mənada başa düşülür. Dar mənada konstitusiya mühakimə icraatı Konstitusiya Məhkəməsinin Konstitusiyanın normalarına uyğun olaraq səlahiyyətinə aid olan işlərə baxması və həll etməsi üzrə xüsusi fəaliyyət qaydasıdır. Geniş mənada konstitusiya mühakimə icraatı isə konstitusiya qanunvericiliyinin normaları ilə tənzimlənən prosessual hərəkətlərin və Konstitusiya Məhkəməsi ilə digər hüquq subyektləri arasında aidiyyət üzrə işlərə baxılması və həll edilməsi zamanı yaranan konstitusiya-prosessual hüquq münasibətlərinin məcmusu kimi çıxış edir.

F.S.Abdullayev qeyd edir ki, konstitusiya məhkəmə icraatı və ya başqa sözlərlə desək, konstitusiya prosesi yeni və müstəqil sahələrdən biri kimi nəzərdən keçirilməlidir. Konstitusiya məhkəmə icraatının müstə-

qıl sahə kimi formalaşmasını bir çox hallar şərtləndirmişdir. Belə ki, konstitusiya hüququ maddi hüquq sahəsi qismində çıxış etsə də, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin yaradılması həmin sahənin ayrılmaz hissəsi olan konstitusiya məhkəmə icraatının da yaranmasına səbəb olmuşdur. Obyektiv olaraq hər bir maddi hüquq sahəsi özünə müvafiq olan prosessual hüququn mövcudluğunu tələb edir. Lakin bu, heç də hər bir maddi hüquq sahəsinin müstəqil prosessual hüquq sahəsinə malik olması demək deyildir (məsələn, ailə, əmək, maliyyə hüquq sahələri). Konstitusiya məhkəmə icraatının digər prosessual hüquq sahələrindən fərqli cəhətləri iki aspektdə - birincisi, konstitusiya ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə dövlət hakimiyyət orqanı kimi Konstitusiya Məhkəməsinin prosessual fəaliyyəti, ikincisi, konstitusiya məhkəmə icraatı zamanı yaranan prosessual münasibətlər (ictimai münasibətlər) kimi nəzərdən keçirilə bilər. Beləliklə, maddi hüquq sahələrindən fərqli olaraq konstitusiya prosessual hüququ (konstitusiya məhkəmə icraatı) yalnız ictimai münasibətləri deyil, digər prosessual sahələrdə olduğu kimi ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyəti də əhatə edir. Konstitusiya məhkəmə icraatının predmetinin ikili xarakteri konstitusiya prosessual münasibətlərinin spesifik xarakter daşdığını göstərir (1, s. 103-104).

Həmçinin müəllif konstitusiya məhkəmə icraatının digər məhkəmə icraatı formalarından aşağıdakı əsas fərqli cəhətlərini göstərir:

1. Konstitusiya məhkəmə icraatı yalnız ümumi məhkəmələrlə deyil, həmçinin xüsusi məhkəmələr - konstitusiya məhkəmələri tərəfindən həyata keçirilir. Bu icraat öz mahiyyətinə görə mülki və cinayət işləri üzrə həyata keçirilən icraatlardan fərqlənir. Lakin ədalət mühakiməsinin xarakterinə görə hər bir halda konstitusiya məhkəmə icraatı ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi baxımından digər məhkəmə icraatları ilə eyniləşdirilə bilər. Məhz bu səbəbdən də amerika modeli olan ölkələrdə konstitusiya məhkəmə icraatı ümumi məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir.

2. Məqsəd və nəticələrinə görə konstitusiya məhkəmə icraatı spesifik xarakterə malikdir. Belə ki, bu fəaliyyət müəyyən hüquqi prosedur qaydasında həyata keçirilərək hakimiyyətin özbaşınalığının, dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin öz konstitusiya səlahiyyətlərini aşmalarının qarşısının alınmasına, Konstitusiyanın aliliyinin təmin edilməsinə istiqamətlənmişdir. Bu fəaliyyət nəticəsində məzmununa və iştirakçılarının dairəsinə görə fərqli xarakter daşıyan prosessual-hüquq münasibətlərinin xüsusi forması meydana çıxmışdır. Konstitusiya məhkəmə icraatının

nəticəsi Konstitusiyanın normalarının tətbiqi ilə müəyyən olunur. Bununla belə konstitusiya məhkəmə icraatı yalnız hüquq tətbiqetmə fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır, sonuncu həmçinin qanunvericiliyə şərh vermə fəaliyyətini də həyata keçirir. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, qanunlara şərh vermə - çox zaman yeni qanunvericilik normalarının yaradılmasından heç də az siyasi əhəmiyyət kəsb etmir (7, s. 77).

3. Konstitusiya məhkəmə icraatının ən mühüm spesifik xüsusiyyətlərindən biri də bu icraatın növlərinin müxtəlifliyi və özünəməxsusluğuudur. Məhz konstitusiya məhkəmə icraatının növlərinin müxtəlifliyi və özünəməxsusluğu onu digər oxşar icraatlardan fərqləndirməyə imkan verir. Konstitusiya məhkəmə icraatının ayrı-ayrı növlərinin diferensiasiyası iki əsas meyara görə həyata keçirilə bilər:

a) predmetinə görə - yəni burada məhkəmə icraatının başlanması üçün maddi-hüquqi əsasların spesifikasiyası nəzərdə tutulur;

b) Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət etmə hüququna malik olan subyektlərin növünə görə.

4. Konstitusiya məhkəmə icraatı prosessual formasının xüsusiyyətlərinə görə klassik məhkəmə icraatlarının növləri - mülki, cinayət və inzibati proseslər üçün konqlomerat (yəni onları birləşdirən) bir proses kimi nəzərdən keçirilə bilər. Konstitusiya məhkəmə icraatı ayrı-ayrılıqda hər üç klassik məhkəmə icraatlarına yaxın olmaqla onlara xas olan elementləri özündə əks etdirir və bununla da spesifik xarakterə malik olduğunu təsdiq edir.

5. Konstitusiya məhkəmə icraatının fərqli xüsusiyyətlərindən biri də onun mərhələləri ilə bağlıdır. "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" Qanunda xarici ölkələrin qanunvericiliyində olduğu kimi icraatın mərhələləri sistemi xüsusi olaraq göstərilməsə də, məntiqi olaraq müəyyənləşdirilir. Çoxmərhələli proses kimi konstitusiya məhkəmə icraatının nəzəri təhlilinin aktuallığı, ilk növbədə məhkəmə icraatının xüsusilə mürəkkəb olan belə bir növünün həyata keçirilməsi zamanı zəruri hüquqi prosedurların təmin edilməsi probleminin vacibliyi ilə izah olunur. Konstitusiya məhkəmə icraatı zamanı zəruri hüquqi prosedurların təmin edilməsinin vacibliyi yalnız bu icraatın mürəkkəbliyi ilə bağlı deyil, bu, həmçinin konstitusiya məhkəməsinin aktlarına yenidən baxılmasını təmin edə biləcək kassasiya və nəzarət strukturlarının olmaması ilə əlaqədardır. Məhz bu hal konstitusiya məhkəmə icraatının fərqli xüsusiyyətlərini ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, çoxmərhələlik - zəruri hüquqi prosedurları təmin edən vacib faktorlardan biri kimi çıxış etməklə, unifikasiyanın, prosessual formanın sadələşdirilməsinin qarşısını alır (1).

Beləliklə, konstitusiya mühakimə icraatı məntiqi ardıcılıqla düzül-
müş müəyyən mərhələlərdən ibarət proses, habelə konstitusiya hüquq
normalarının həyata keçirilməsi forması və üsulu kimi Konstitusiya
Məhkəməsi tərəfindən Konstitusiyanın normalarına uyğun olaraq onun
səlahiyyətinə aid olan işlərə baxılması və həll edilməsi üzrə həyata ke-
çirilən xüsusi fəaliyyət qaydasıdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı:

1. Abdullayev F.S. Azərbaycan Respublikasında konstitusiya icraatının nəzəri və praktiki problemləri. Bakı: Elm, 2009, 396 s.
2. Rüstəmzadə A.X. Konstitusiya Məhkəmə icraatının nəzəri məsələləri / Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 19-cu buraxılış. Bakı: Adiloğlu, 2007, s. 66-69
3. Алексеев С.С. Социальная ценность права в советском обществе. М.: Юридическая литература, 1971, 257 с.
4. Бланкенгель А. Российский конституционный суд: видение собственного статуса // Конституционное право: восточноевропейское обозрение, 1994, № 2 (7), с. 35-43
5. Комментарий к Федеральному конституционному закону «О Конституционном Суде РФ / Отв. ред. Н.В.Витрук, Л.В.Лазарев, Б.С. Эбзеев. М.: Юридическая литература, 2006, 167 с.
6. Щульженко Ю.Л. Конституционный контроль в России. М.: Ин-т государства и права РАН, 1995, 167 с.
7. Егоров С.А. Политическая роль судов: судебный конституционный контроль. М.: Юридическая литература, 1986, 218 с.
8. Лазарев Л.В. Конституционно-правовые основы организации и деятельности Конституционного Суда РФ // Государство и право 1996, № 6 с. 11-16
9. Горшенев В.М., Шахов И.В. Контроль как правовая форма деятельности. М.: Юридическая литература, 1987, 176 с.
10. Теория юридического процесса / Под общ. ред. В.И.Горшенева. Харьков: Издательство Харьковского Университета, 1985, 192 с.
11. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика / Под общ. ред. П.Е.Недбайло, В.М.Горшенева. М.: Юридическая литература, 1976, 279 с.
12. Якубовский Д.О. Конституционный Суд РФ: государственно-правовые аспекты. М.: Велес, 1994, 156 с.

Ильхам Алиев

старший научный сотрудник Института
Права и Прав Человека НАНА

УСИЛЕНИЕ БОРЬБЫ С РЕЛИГИОЗНЫМ ЭКСТРЕМИЗМОМ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Часто обсуждаемая тема современного мира - это экстремизм и терроризм.

У каждого человека имеются свои взгляды на религию и веру, поэтому вопросы религии остаются болезненными и спорными. Религиозный экстремизм тесно связан с экстремизмом в политике, что в свою очередь вносит сложности в изучении вопроса. Это порождает ряд проблем, в котором нужно разобраться преподавателю на начальном этапе развития взглядов каждого ребенка. Изучение вопросов веры и религии, а также экстремизма и терроризма, необходимо начинать со школьного возраста. Потому что, в основном, жертвой сектантов и террористов являются дети, молодые парни и девушки, которые легко попадают в сети того обмана и злости, ведь именно молодежь, в этом возрасте очень уязвима и эмоциональна, резко реагируют на какие-либо изменения в обществе. Зачастую, это связано с проблемами в семье, в коллективе, на работе, а также ряд других проблем. Они ищут утешения в данных организациях и группах. И никто из них не застрахован от того, что попадет не в то общество, не в ту организацию.

Как нам видится, борьба с экстремизмом должна начинаться еще в школе, на начальном этапе развития ребенка, ведь ребенок войдет во взрослую жизнь уже подготовленным и знающим об "экстремизме" и "терроризме".

Борьба с терроризмом должна идти на всех фронтах, чтобы каждый человек вносил свою лепту в борьбу против "терроризма и религиозного экстремизма", ведь если сейчас запустить и оставить этот вопрос без внимания, то можно наблюдать за печальными событиями в будущем. Мы должны сплотиться всем народом и вместе преодолеть борьбу с терроризмом и экстремизмом.

Любые попытки импорта радикального экстремизма и радикализма в Азербайджан неприемлемы, и должны быть жестко пресечены. Попытки реализации чуждых нашей стране государственных моделей неприемлемы.

Хотя в последние годы в законодательство Азербайджана было внесено множество изменений, регулирующих сферу противодействия религиозному экстремизму, события, происходящие в регионе и в мире в целом, потребовали разработки отдельного закона.

Если раньше экспорт идеологий и идей проводился под прикрытием лозунгов о правах человека и демократии, то в последнее время внешние силы делают ставку на религиозную составляющую. Тем самым, определенные силы пытаются играть на нравственных ценностях и сознании наших граждан, что неприемлемо, и должно решительно пресекаться.

Среди пакета законопроектов в этой сфере, в декабре 2015 года был принят новый Закон Азербайджанской Республики "О борьбе с религиозным экстремизмом", состоящий из трех частей и 15 статей (1). Согласно законопроекту, при проведении мероприятий и спецопераций против лиц либо групп, придерживающихся идей религиозного экстремизма, в населенных пунктах будет применен специальный правовой режим, позволяющий правоохранительным органам осуществлять контроль над общественным положением, проверку и другие мероприятия.

Любые шаги, направленные против деятельности внутренних войск, правоохранительных органов на этой территории, будут расцениваться как нарушение правового режима, и лица, совершившие подобные действия, будут строго наказаны в соответствии с законом. В то же время, согласно поправкам в статью 26 Закона "О полиции" ("Применение физической силы, специальных средств или огнестрельного оружия со стороны полиции"), полицейские получают право на применение физической силы, специальных средств или огнестрельного оружия при препятствовании террору или религиозному экстремизму, а также преступлениям, направленным на изменение конституционного строя (2).

Также в этой сфере были приняты поправки в законы "О гражданстве Азербайджанской Республики", "О свободе вероисповедания", и изменения в Уголовный Кодекс и Кодекс об административных правонарушениях.

Согласно изменениям в статью 21 Закона Азербайджанской Республики "О свободе вероисповедания", "религиозные обряды в

Азербайджане могут проводиться только лишь гражданами Азербайджана. Гражданам Азербайджана, получившим религиозное образование за рубежом, запрещено проводить религиозные служения и обряды". В то же время, запрещено озвучивание религиозных лозунгов и демонстрация иных религиозных атрибутов (за исключением религиозных атрибутов, которые человек носит на себе) вне мест поклонения. Религиозные знамена могут вывешиваться лишь в местах поклонения, религиозных центрах и управлениях.

Правда, следует отметить, что согласно последним изменениям в вышеуказанный Закон, религиозную пропаганду в стране смогут вести лишь приглашенные религиозным центром иностранцы и лица без гражданства, являющиеся религиозными деятелями. В свою очередь, Управление Мусульман Кавказа может давать проживающим за границей гражданам Азербайджана разрешение на проведение мусульманских обрядов и церемоний при согласовании с соответствующими органами исполнительной власти (3).

Наконец, согласно изменениям в Уголовный кодекс АР, иностранцы и лица без гражданства будут наказаны за религиозную пропаганду. Согласно изменениям в статью 168-1.2 УК, за религиозную пропаганду ислама иностранцы и лица без гражданства могут быть осуждены на срок от 1 до 2 лет. Если подобный факт повторится, либо религиозная пропаганда проводится заранее договорившейся группой лиц или организованной группой, то срок тюремного наказания повышается до 2-5 лет (4).

Далее, согласно изменениям в Закон "О гражданстве Азербайджанской Республики", жители Азербайджана, участвующие в террористической деятельности, будут лишены гражданства.

Согласно законопроекту, в статью 18 - о лишении гражданства Азербайджанской Республики будут внесены дополнения (3-1, 3-2). Тем самым, гражданин Азербайджанской Республики, принявший участие в террористической деятельности и совершивший действия, направленные на насильственное изменение конституционного строя Азербайджана (3-1), будет лишен гражданства (5).

Кроме того, граждане Азербайджанской Республики могут потерять гражданство за осуществление религиозной экстремистской деятельности или военное обучение в иностранном государстве под прикрытием религиозного образования, за распространение враждебных религиозных течений и участие в религиозных конфликтах в иностранных государствах под видом религиозных обрядов, при-

влечение к этой деятельности других лиц, или же создание вооруженной группировки с этой целью (3-2).

Законопроект о внесении изменений в Кодекс об административных правонарушениях предусматривают штрафы для родителей, чьи дети уклоняются от обучения в школах. Согласно новой статье 51.1-1 Кодекса, за пропуски учеником уроков сроком более недели в течение одного месяца (за исключением установленных соответствующими исполнительными органами причин), родители учеников будут оштрафованы на 100 манат (6).

Исламское просвещение и образование потому и необходимо, что все перечисленные вопросы и проблемы объясняются отсутствием их должного уровня (конечно, нужны грамотные имамы, религиозные деятели и пристальное внимание государства к процессам исламского образования). Школа призвана воспитывать человека для жизни в обществе, с развитыми гражданскими чувствами, "послушного только закону" (7,104).

В идеале наша школа должна дать обществу духовно богатую личность, ориентированную на общечеловеческие ценности, обладающую развитым чувством политической и нравственной ответственности. А учитывая, что религиозный институт общества играет не последнюю роль в нравственном воспитании наших граждан, то желательно в азербайджанской школе преподавание учебного курса по религии. Актуальность этого пожелания очевидна на фоне информации поступающей о наличии молодых мусульман-азербайджанцев, с оружием в руках, воюющих на территории государств Ирака и Сирии.

Список использованной литературы:

1. http://base.spinform.ru/show_doc.fwxrgn=83389
2. mia.gov.az
3. <https://ru.sputnik.az/culture/>
4. <http://www.e-qanun.az/>
5. <http://chisinau.mfa.gov.az/ru/content/132>
6. <http://www.e-qanun.az/>
7. Алиев И.М. К вопросу правовой культуры // *Hüquq elminin müasir problemləri, I Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı, Təhsil, 2011, c. 104-106*

Günay QASIMOVA

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
"Dövlət və Konstitusiya hüququ" şöbəsinin
elmi işçisi

FİKİR VƏ SÖZ AZADLIĞI ŞƏRƏF VƏ LƏYAQƏTİ ALÇATMAMALIDIR

Demokratiyanın əsas əlamətlərindən biri hesab edilən söz və fikir azadlığı prinsipi dövlətlərin, xalqların hərtərəfli inkişafında, cəmiyyətlərin formalaşmasında mühüm rola malikdir. Belə ki, 1948-ci il tarixli Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsi"ndə, 1966-cı il tarixli "Mülki və siyasi hüquqlar haqqında" Beynəlxalq Paktda, həmçinin "İnsan Hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasında insanların fikir və söz kimi mühüm hüquqları əks olunub.

"İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsində qeyd olunub ki: "Hər kəs öz fikirlərini ifadə etmək azadlığı hüququna malikdir". Həmçinin, 1966-cı il Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Paktın 19-cu maddəsində əks olunub ki: "Hər bir insan şəxsi fikri olmaq hüququna malikdir. Hər bir insanın öz fikrini sərbəst ifadə etmək hüququ var". [1]

Demokratik, hüquqi inkişaf yolunu tutan Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının təmini, o cümlədən, cəmiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün əsas prinsiplərdən biri olan fikir və söz azadlığının təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilib. Ümummilli lider Heydər Əliyev məhz insan hüquqlarını müdafiə edən Azərbaycan Respublikasının müstəqil Konstitusiyasının təşəbbüskarı olmuşdur. Ölkəmizdə insanın şərəf və ləyaqətinin qorunması ilə bağlı müddəalar bir çox qanunvericilik aktlarında qeyd olunmuşdur. Bunlardan ən birincisi Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixində qəbul edilmiş Konstitusiyasıdır. Bu Konstitusiyanın II bölməsi bütünlüklə Əsas İnsan və Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına həsr edilib.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 47-ci maddəsində vətəndaşların fikir və söz azadlığı tanınaraq qeyd edilir ki: "Hər kəsin fikir və

söz azadlığı vardır. Heç kəs öz fikir və əqidəsini açıqlamağa və ya fikir və əqidəsindən dönməyə məcbur edilə bilməz. İrqi, milli, dini, sosial və hər hansı digər meyara əsaslanan ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqata və təbliğata yol verilmir”. [2]

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 46-cı maddəsində isə qeyd olunub ki: “Hər kəsin öz şərəf və ləyaqətini müdafiə etmək hüququ vardır. Şəxsiyyətin ləyaqəti dövlət tərəfindən qorunur. Heç bir hal şəxsiyyətin ləyaqətinin alçaldılmasına əsas verə bilməz. Heç kəsə işgəncə və əzab verilə bilməz. Heç kəs insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz. Özünün könüllü razılığı olmadan heç kəsin üzərində tibbi, elmi və başqa təcrübələr aparıla bilməz”.

Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 23-cü maddəsində qeyd olunub ki: “Fiziki şəxs onun şərəfini, ləyaqətini və ya işgüzar nüfuzunu ləkələyən, şəxsi və ailə həyatının sirrini və ya şəxsi toxunulmazlığını pozan məlumatların məhkəmə qaydasında təkzib olunmasını tələb edə bilər, bu şərtlə ki, həmin məlumatları yaymış şəxslərin həqiqətə uyğun olduğunu sübuta yetirməsin. Faktiki məlumatlar natamam dərc edildikdə də, əgər bununla şəxsin şərəfinə, ləyaqətinə və ya işgüzar nüfuzuna toxunulursa, eyni qayda tətbiq edilir”. [3]

İnsan hüquq və azadlıqlarının əsasını təşkil edən söz, fikir və ifadə azadlığı və bunların təminatı hər bir ölkədə demokratiyanın nə dərəcədə inkişaf etdiyinin və demokratik təsisatların nə dərəcədə uğurlu işləməsinin göstəricisi olsa da, nəzərə almaq lazımdır ki, artıq inkişaf edən cəmiyyətdə insanlar söz və fikir hüquqlarının həyata keçirilməsində sui-istifadə hallarına yol verirlər. Əslində isə beynəlxalq və milli normaların tələbinə əsasən fikir və söz azadlığı hüququ həyata keçirilərkən bu hüquqdan qərəzli sui-istifadə hallarına yol verilməməli, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ təmin olunmaqla, hər iki hüquq arasında mütənəsnəlik təmin edilməlidir.

“İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının 9-cu və 10-cu maddələrinə nəzər salqıda məlum olur ki, həmin maddələrdə fikir və ifadə azadlığının həyata keçirilməsinə məhdudiyətlər qoyan şərtlər göstərilmişdir. Belə məhdudiyətlərin məqsədləri sırasına konvensiya, həmçinin, mənəviyyətin mühafizəsini, digər şəxslərin nüfuzu və ya hüquqlarının müdafiəsini də daxil etmişdir. Belə ki, İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 10-cu maddəsində nəzərdə tutulur ki, ifadə etmək (ekspresion) azadlığının həyata keçirilməsi qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan müəyyən formallıqlara, şərtlərə, məhdudiyətlərə və ya sanksiyalara məruz qala bilər.

Həmçinin, Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Paktda da başqalarının hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət edilməsi üçün, dövlət təhlükəsizliyinin, ictimai asayişin, əhalinin sağlamlığı, yaxud mənəviyyətinin qorunması məqsədi ilə hər bir insanın öz fikrini sərbəst ifadə etmək, bu hüququn dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq hər cür informasiya və ideyaları axtarmaq, almaq, şifahi, yazılı, mətbuat, yaxud bədii ifadə formaları vasitəsilə, yaxud özü seçdiyi başqa üsullarla yaymaq azadlığını ehtiva edən söz və fikir azadlığının qanunla məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının hər bir vətəndaşı Konstitusiya ilə onlara verilmiş fikir, söz, məlumat, yaradıcılıq azadlıqlarını həyata keçirən zaman qanunlara dönmədən əməl etməli, başqa şəxslərin hüquqlarına hörmətlə yanaşmalıdırlar. Hər kəsin hüquq və azadlıqları digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının başladığı yerdə bitir. Həmçinin, hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqaları qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini əhatə edir.

Bütün bu qadağanlara, məsuliyyətə baxmayaraq hələ də bəzi şəxslər onlara verilmiş söz, fikir azadlığından sui-istifadə edərək başqalarını təhqir edir, onlara böhtanlar atırlar.

Bildiyimiz kimi, bugünkü dövrümüzdə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları sürətlə inkişaf edir. Azərbaycan Respublikası ölkədə senzuranı ləğv etdiyindən, azad internetin inkişafına şərait yaratdığından bir çox dövlətlərdə olduğu kimi hal-hazırda ölkəmizdə də Kütləvi İnformasiya Vasitələri hesab olunan mətbuatda, o cümlədən bir çox sosial şəbəkələrdə bəzi insanlar açıq-aşkar, yaxud da saxta hesablar açaraq fikir və söz azadlığını bəhanə gətirərək sadə vətəndaşları, dövlət məmurlarını, eləcə də Dövlətin rəhbərini təhqir edərək, onların ünvanlarına böhtan xarakterli statuslar yazaraq şərəf və ləyaqətlərini ləkələyirlər.

Bu səbəbdən də son zamanlar məhkəmələrə şərəf və ləyaqəti ləkələyən təhqir və böhtan xarakterli məlumatlar yazan şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün xüsusi ittiham qaydasında və eləcə də mülki qaydada məhkəməyə müraciətlərin sayı xeyli artmışdır.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun “Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında” 14 may 1999-cu il 7 sayılı qərarında məhkəmələrə izah olunmuşdur ki, məlumat başqa şəxsə, bir neçə və ya xud qeyri-müəyyən şəxslər dairəsinə bildirildikdə yayılmış hesab edilir.

Məlumat mətbuatda dərc edilməklə, radio və televiziya verilişlərində səsləndirilməklə, kinoxronikal proqramlarda nümayiş etdirilməklə,

əsərlərdə təsvir edilməklə, yığıncaq və toplantılarda deyilməklə, məktub, ərizə və şikayətlərdə göstərilməklə, idarə, müəssisə və təşkilatlardan çıxan sənədlərdə qeyd edilməklə və s. üsullarla yayıla bilər.

Bu baxımdan sosial şəbəkələri də kütləvi informasiya vasitəsi kimi qəbul etməklə, burada yayılan məlumatları və fikirləri də kütləvi nümayiş etdirilən əsər, yaxud kütləvi çıxış kimi xarakterizə etmək mümkündür.

Qeyd olunmalıdır ki, 2013-cü ildə edilmiş dəyişikliklərlə əlaqədar Cinayət Məcəlləsinin 147-ci (Böhtan) və 148-ci (təhqir) maddələrinə nəzər saldıqda görürük ki, maddənin obyektiv cəhətinə həm böhtan və ya təhqir xarakterli məlumatların kütləvi çıxışlar, kütləvi nümayiş etdirilən əsər, kütləvi informasiya vasitəsi ilə yanaşı, həm də kütləvi nümayiş etdirildiyi halda, internet informasiya ehtiyatında yayılması elementi daxil edilmişdir ki, bu element də mahiyyət etibarilə sosial şəbəkələri də ehtiva edir.

2016-cı ildə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə 148-1-ci maddəsi əlavə edildi. Həmin maddədə qeyd olunur ki: "İnternet informasiya ehtiyatında saxta istifadəçi adlar, profil və ya hesablardan istifadə edərək kütləvi nümayiş etdirməklə böhtan atma və ya təhqir etmə - min manatdan min beş yüz manatadək miqdarda cərimə və ya üç yüz altmış saatdan dörd yüz səksən saatadək müddətə ictimai işlər və ya iki ilədək müddətə islah işləri və ya bir ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Həmin maddənin qeyd hissəsində göstərilib ki: "Bu maddədə "saxta istifadəçi adlar, profil və ya hesablar" dedikdə internet informasiya ehtiyatlarında, o cümlədən sosial şəbəkələrdə istifadəçinin şəxsiyyətini eyniləşdirməyə imkan verməyən, yəni ad, soyad və ya ata adına dair yalan məlumat yerləşdirilmiş və ya belə məlumatlar gizlədilmiş, habelə digər şəxsə aid məlumatlardan onun razılığı olmadan istifadə edilməklə yaradılmış istifadəçi adlar, profil və ya hesablar başa düşülür".

Məcəlləyə edilmiş bu əlavə nəticəsində artıq hər bir insan internet resurslarından istifadə zamanı öz məsuliyyətini başa düşəcək və bununla da insanların söz və fikir azadlığından sui-istifadə hallarına yol verməsinin qarşısı alınacaq.

Bu cür məhdudiyyətlərin olması "İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi Haqqında Konvensiya"da, Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Paktda və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında nəzərdə tutulan fikir və söz azadlığı hüququnun məhdudlaşdırılması kimi təfsir edilə bilməz. Çünki, söz və fikir azadlığı heç də istəni-

lən fikrin, sözün məhdudiyyətsiz yayılması, başqalarını ləkələmək, alçalmaq, mənəvi sarsıntılara məruz qoymaq məqsədilə istifadə edilməli deyil. Dövlət hər kəsi bu cür qanuna və əxlaqa zidd hərəkətlərdən müdafiə edən zəruri tədbirləri görmək məcburiyyətindədir.

Sonda onu qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaş cəmiyyətində həm milli, həm də beynəlxalq sənədlər insan şəxsiyyətinin hansısa şəxs tərəfindən alçaldılmasını qəbul etməyərək, bu cür qanunsuz hərəkətləri ön ağır cinayət hesab edir. Vətəndaşlar bilməlidirlər ki, edilən hər bir qanunsuz hərəkət cəzasız qalmayacaq. Bu səbəbdən də qanunlara, insan hüquqlarına, digər şəxslərin şərəf və ləyaqətinə hörmətlə yanaşmağı kimliyindən asılı olmayaraq hər kəs öyrənməli və əməl etməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. 1966-cı il tarixli "Mülki və Siyasi Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Pakt"
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı-2016
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. "Digesta". 2016
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. "Digesta".2016

Könül MƏMMƏDOVA

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
"Dövlət və Konstitusiyaya hüququ" şöbəsinin
elmi işçisi

KİBERCİNAYƏTKARLIĞA QARŞI MÜBARİZƏNİN PRIORITYET İSTİQAMƏTLƏRİ

Məlumdur ki, artıq müasir dövrümüzdə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının sürətlə inkişafı kibercinayətkarlığın meydana gəlməsinə, artmasına və qarşısı alınmaz beynəlxalq problemə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Kibercinayətkarlıq hər hansı bir informasiya sistemində icazəsiz və qanunsuz daxil olunmaqla həyata keçirilən hüquqa zidd əməllərdir. Kibercinayətkarlıq nəticəsində hər bir insanın özü, o cümlədən, insanın malı, əmlakı, məlumat bazası hədəf seçilir. Kibercinayət faktlarına hansısa sistemə daxil olmaqla sistemə zərər vermək, bazanı, informasiya ehtiyatını silmək, şifrələmək, ələ keçirmək, yad informasiyalar yükləmək, sistemin iş prinsipini dayandırmaq, şəxsi həyatın toxunulmazlığını pozmaq, əlaqəni əngəlləmək, əlaqəni icazəsiz izləmək, qeydə almaq kimi hərəkətlər və əməllər daxildir.

Durmadan artan kibercinayətkarlığın qarşısının alınması bütün dünya dövlətlərinin qarşısına qoyduğu vəzifələrdən biridir. Kibercinayətkarlığın qarşısının alınması üçün dövlət idarəçiliyi, bank, nəqliyyat, milli təhlükəsizlik və bu kimi digər sistemlərin təkmilləşdirilməsi, kibermüdafiə tədbirlərinin genişləndirilməsi, maarifləndirmə tədbirlərinin tətbiqi vacib amillərdən biridir.

Qeyd edim ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı hər il öz hesabatında 1.5 milyondan çox insanın internet vasitəsilə edilən cinayətlərin qurbanı olduğu və bu cür qanunsuz əməl nəticəsində dəymiş ziyanın ümumi dəyərinin 1 milyard ABŞ dolları olduğunu bildirir.

2012-ci ildə NATO-nun Çikaqoda keçirilən Sammitində qəbul olunmuş yekun Bəyənəmədə də kibercinayətkarlığın sayının artması faktları elan edilmiş və kibercinayətkarlıqla mübarizə üçün Alyansa üzv dövlətlərinin ayrı-ayrılıqda, həmçinin, beynəlxalq BMT, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası və bu kimi digər təşkilatlarla birlikdə vahid kibermüdafiənin təşkilinin vacibliyi qeyd olunmuşdur. Hal-hazırda ABŞ, İngiltərə, Rusi-

ya, Çin, Fransa, Almaniya və bir sıra digər inkişaf etmiş dövlətlər öz şəbəkələrini müdafiə etmək üçün xüsusi kiber qoşunlarını yaradıblar.

Dünyada baş berən yenilikləri tətbiq edən, inkişaf etmiş dünya dövlətləri sırasına inteqrasiya edən müstəqil Azərbaycan Respublikasında da müasir İnformasiya Kommunikasiyası Texnologiyalarının geniş tətbiqi öz növbəsində bu sahədə yaranacaq problemlərin qarşısının alınması məqsədi ilə davamlı kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin vacibliyi ön plana çıxarmışdır.

Qeyd edim ki, 2011-ci ildə Rusiyanın Yekaterinburq şəhərində təhlükəsizlik məsələlərinə dair beynəlxalq tədbirdə iştirak zamanı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının rəhbəri, Təhlükəsizlik Şurasının katibi, akademik Ramiz Mehdiyev kibertəhlükəsizlik məsələlərinə toxunaraq qeyd etmişdir ki: "Hər bir müasir dövlət kimi Azərbaycan da İKT-nin inkişafına diqqət yetirir, bu sahə ölkənin sosial iqtisadi inkişafının prioritet istiqaməti elan edilmişdir və biz informasiya təhlükəsizliyi məsələlərində Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, NATO, Beynəlxalq Elektrik Rabitəsi İttifaqı və digər beynəlxalq təşkilatlarla fəal qarşılıqlı əlaqələr saxlayırıq". [1]

Azərbaycan Respublikası Kibercinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində aidiyyəti hüquqi bazanın yaradılması üçün bir çox beynəlxalq konvensiya və proqramlara qoşulmuş, daxili qanunvericilik bazasını daha da təkmilləşdirmişdir. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası 2008-ci ildə Avropa Şurasının "Kibercinayətkarlıq haqqında" Konvensiyasını imzalamış və 2010-cu ildə isə həmin Konvensiyanı ratifikasiya etmişdir. Ölkəmiz eyni zamanda "Şərq tərəfdaşlığı - Avropa Şurası mexanizmi" proqramı çərçivəsində həyata keçirilən kibercinayətkarlığa qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlıq layihəsində də iştirak edir.

Azərbaycan Respublikasında informasiya proseslərinin mühafizəsi, sabitliyi və fasiləsizliyi, dövlət orqanlarının informasiya ehtiyatlarının qorunması, bu sahədə təhdidlərin qarşısının alınması, təhlili və qabaqlanması üçün dövlət və qeyri-dövlət informasiya infrastrukturunu subyektlərinin, onların istifadəçilərinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, kibertəhlükəsizlik sahəsində risklərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması, ümummilli hazırlığın və maarifləndirmənin təmin edilməsi məqsədilə 26 sentyabr 2012-ci il tarixində "İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Fərman imzalamışdır. [2]

Mövcud Fərman əsasında Azərbaycan Respublikası Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin Xüsusi Rabitə və İnformasiya Təhlükəsizliyi Dövlət Agentliyi və Azərbaycan Respublikası Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında əlaqələndirici qurum olan Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzi yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 10 fevral 2014-cü il tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında dövlət sirrinin mühafizəsi sisteminin inkişafına dair 2014-2018-ci illər üçün Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir. [3]

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 30-cu fəslə (maddə: 271, 272, 273, 273-1, 273-2) məhz kibercinayətkarlıq adlanır ki, bu məcəllə ilə kompyuter sisteminə qanunsuz daxil olma, kompyuter sisteminə və kompyuter məlumatlarına qanunsuz müdaxilə, kibercinayətlərin törədilməsi üçün hazırlanmış vasitələrin dövriyyəsi ilə məşğul olma, kompyuter məlumatlarının saxtalaşdırılması cinayət hesab edilərək həmin qanunsuz əməllərə görə məsuliyyət müəyyən edilib. [4]

Ümumiyyətlə, kibercinayətkarlığın qarşısının alınması istiqamətində həll yollarından ən əhəmiyyətli informasiya kommunikasiya texnologiyaları istifadəçilərinin maarifləndirilməsidir. Bunun üçün də hər il regional və global səviyyədə dövlət, qeydi-dövlət və beynəlxalq təşkilatlar, qurumlar tərəfindən kibertəhlükəsizlik mövusunda seminarların, konfransların, sərğilərin keçirilməsi zəruridir.

Azərbaycan Respublikası Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında Elektron Təhlükəsizlik Mərkəzi kibertəhlükəsizlik sahəsində fəaliyyət göstərən "First" beynəlxalq təşkilatının tamhüquqlü üzvüdür. "First" beynəlxalq təşkilatına tamhüquqlü üzvlük nəticəsində artıq Respublikada kibertəhlükəsizlik sahəsində aparılan uğurlu siyasətin beynəlxalq arenada da davam etdirilməsinə şərait yaradılacaq, həmçinin, ən son yeniliklər, münaqişələr, təhlükələrdən mühafizə yolları, üsulları və əlaqəli məsələlərlə bağlı ideyaları, təcrübələri öyrənərək ölkəmizdə tətbiq etmək imkanına malik olacağıq.

Sonda onu qeyd edirəm ki, kibertəhlükəsizlik çox geniş, aktual problem olmasına baxmayaraq inkişaf etmiş bir dövlət kimi Azərbaycan Respublikası bu sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılması, gələcəkdə yarana biləcək təhlükələrə qarşı təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqi məqsədi ilə öz qanunvericiliyini daima təkmilləşdirir, yaranmış boşluqları, problemləri aradan qaldırır və qaldırmaqda da davam edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. <<http://newtimes.az/az/processstrends/3441/>>
2. "İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Fərmanı. 26 sentyabr 2012-ci il
3. "Azərbaycan Respublikasında dövlət sirrinin mühafizəsi sisteminin inkişafına dair 2014-2018-ci illər üçün Dövlət Proqramı"
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. "Digesta".2016

Emin DADAŞOV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Hüquq
və İnsan Haqları İnstitutunun dissertantı

YAŞAYIŞ SAHƏSİ İLƏ BAĞLI BƏZİ MƏSƏLƏLƏR

Ölkəmizdə yaşayış və qeyri-yaşayış yerinin nizamlanması qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının 30 iyun 2009-cu il tarixli yeni Mənzil Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi ilə (1) Azərbaycan SSR-nin 1982-ci il 8 iyul tarixli Mənzil Məcəlləsi qüvvədən düşmüşdür (2).

Mənzil hüququ insanların ən fundamental hüquqlarından biridir. Ümumiyyətlə, mənzil hüququ sosial və iqtisadi hüquqların təmin edilməsi kontekstində qiymətləndirilməlidir. Yaşayış yerinin qeyri-yaşayış yerinə və qeyri-yaşayış yerinin yaşayış yerinə çevrilməsi prosesinin hüquqla tənzimlənməsi həm beynəlxalq, həm də milli qanunlarda öz əksini tapmışdır. Vətəndaşların mənzil hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır.

Qeyri-yaşayış yeri də hüquqi baxımdan əhəmiyyətlidir. Qeyri-yaşayış yeri vətəndaşların ictimai mühit ilə əlaqəsini qurduğu və sosial-mədəni əlaqələrinin mərkəzi halına gətirdiyi yerdir. Hər kəsin həyatını davam etdirdiyi yer, onun məskunlaşdığı, yaşadığı bir ünvan vardır. Məskunlaşma yeri isə fiziki şəxsin hüquqi ünvanıdır. Yəni məskunlaşma yeri fiziki şəxsin hüquqi cəhətdən bağlı olduğu ünvanıdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məlumatına görə dünyada milyonlarla evsiz insanlar vardır, bundan başqa, bir çox insanlar yaşayış standartlarına uyğun olmayan şəraitdə yaşayır. Yaşayış problemi böyük bir ictimai problem olaraq hər zaman mövcud olmuşdur və dövlətlərin bu vəziyyətə nəzər yetirməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixi inkişaf nöqtəyi-nəzərindən yaşayış yeri probleminin həlli müxtəlif aspektlərdən işıqlandırılmışdır. Ümumiyyətlə, yaşayış yeri vətəndaşların davamlı qalma niyyətiylə məskunlaşdığı yerdir. Həm yaşayış yeri, həm də qeyri-yaşayış yeri hüquq cəhətdən əhəmiyyət daşıyır.

12 noyabr 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının "Mülkiyyət hüququ" adlanan 29-cu maddəsində deyilir: "Hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır.

Mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur.

Hər kəsin mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Mülkiyyət hüququ mülkiyyətçinin təbii və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək hüquqlarından ibarətdir.

Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir. Dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgenikləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər.

Xüsusi mülkiyyət sosial öhdəliklərə səbəb olur.

Sosial ədalət və torpaqlardan səmərəli istifadə məqsədi ilə torpaq üzərində mülkiyyət hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər.

Dövlət vərəsəlik hüququna təminat verir" (3).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 33-cü maddəsinə əsasən hər kəsin mənzil toxunulmazlığı hüququ vardır. Qanunla müəyyən edilmiş hallar və ya məhkəmə qərarı istisna olmaqla, mənzildə yaşayanların iradəsi ziddinə heç kəs mənzilə daxil ola bilməz.

Konstitusiyanın 33-cü maddəsinin məzmunundan aydın olur ki, milli təhlükəsizlik, cəmiyyətin rahatlığı, cinayət törədilməsinin önənlənməsi, ümumi sağlamlıq və ümumi əxlaqın qorunması kimi səbəblərdən birinə bağlı olaraq verilmiş hakim qərarı olmadığı halda, mənzilə girmək, axtarış aparmaq olmaz.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının "Mənzil hüququ" adlı 43-cü maddəsinə görə hər kəs yaşadığı mənzildən qanunsuz məhrum edilə bilməz. Dövlət yaşayış binalarının və evlərin tikintisinə rəvac verir, insanların mənzil hüququnu gərçəkləşdirmək üçün xüsusi tədbirlər görür (3).

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə müvafiq olaraq yaşayış sahəsi daşınmaz əmlak hesab edilir (4). Mənzil hüququnun obyektinə olan yaşayış sahəsi dedikdə, vətəndaşların daimi olaraq yaşaması üçün yararlı olan əmlak başa düşülür. Yaşayış sahəsi sanitariya qaydalarına və texniki normalara, həmçinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər tələblərə cavab verməlidir.

Mənzil Məcəlləsi və digər normativ-hüquqi aktlara müvafiq olaraq yaşayış sahəsi üçün lazım olan tələblər müəyyənləşdirilir. Əgər yaşayış sahəsinin normaları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalarla uyğunluq

təşkil etməsə, bu zaman həmin yaşayış sahəsi yaşamaq üçün yararsız olaraq dəyərləndirilə bilər.

Yaşayış sahəsinin ümumi sahəsi dedikdə, həm məişət və həm də digər ehtiyaclar üçün nəzərdə tutulan yardımçı sahələrin məcmusu nəzərdə tutulur. Yaşayış sahəsinin ümumi sahəsi hesablanarkən balkon və ya eyvanlar nəzərə alınmır. Yaşayış sahələri həm fərdi yaşayış evi, həm də mənzil (çoxmənzilli yaşayış binalarındakı yaşayış yeri) formasında ola bilər.

Yaşayış evi otaqlardan, eyni zamanda yaşamaq ilə bağlı məişət və digər ehtiyacların təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş yardımçı sahələrdən ibarət olan evdir.

Qeyd edək ki, ölkəmizdə 2005-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən 104 milyon kvadrat metr mənzil fondunun 59,3 milyon kvadrat metri şəhər mənzil fonduna, 44,7 milyon kvadrat metri isə kənd mənzil fonduna aid olmuşdur. Mənzil fondunun özəlləşdirilməsi nəticəsində 2005-ci ilin axırlarına qədər 16200 mənzil özəlləşdirilmiş və mənzil fondunun sahəsi 10 milyon 153 min milyon kvadrat metrə çatmışdır.

Fiziki şəxsləri yaşayış yeri üzrə qeydiyyatla almaq bir sıra hüquqi problemlərin həll edilməsində mühüm rol oynayır. Bu kimi problemlərin həlli üçün 4 aprel 1996-cı ildə 15 maddədən ibarət "Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilərək 1 yanvar 1997-ci ildən qüvvəyə minmişdir (5). Bu Qanunun birinci maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyatla alınmalıdırlar. Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyatın məqsədi Azərbaycan Respublikasında yaşayan şəxslərin uçota alınması, onların başqa şəxslər, dövlət və cəmiyyət qarşısında vəzifələrinin icra edilməsi, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi (sosial müdafiə, pensiya təminatı, hərbi xidmətə çağırış, məhkəmə qərarlarının icrası və s.) üçün zəruri şərait yaratmaqdır.

Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat icazə xarakteri daşımır və yalnız Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş hallarda hüquqi nəticəyə səbəb ola bilər.

Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyatla alınmaq üçün bu Qanunda göstərilənlərdən başqa sənədlər tələb edilə bilməz".

Qanunvericiliyə görə vətəndaşa ilk dəfə Azərbaycan Respublikası vətəndaşının şəxsiyyət vəsiqəsi verilməyə o, yaşayış yeri üzrə qeydiyyatla alınır.

Yaşayış yerini dəyişdirmiş vətəndaş yeni yaşayış yerinə gəldikdən sonra 10 gündən gec olmayaraq qeydiyyatla alınması üçün müvafiq dövlət or-

qanına müraciət etməlidir. Müvafiq dövlət orqanı vətəndaşı dərhal qeydə almalı və ona 10 gün ərzində "Azərbaycan Respublikası vətəndaşının şəxsiyyət vəsiqəsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa müvafiq olaraq şəxsiyyət vəsiqəsi verməlidir. Yaşayış yeri üzrə qeydiyyatata alınmaq üçün vətəndaş ərizə-anketlə birlikdə aşağıdakı sənədləri təqdim etməlidir:

- 1) şəxsiyyət vəsiqəsi və ya doğum haqqında şəhadətnamə;
- 2) yaşayış sahəsinə köçmək üçün əsas verən sənəd (mülkiyyət hüququnun dövlət qeydiyyatına alınması haqqında daşınmaz əmlakın dövlət reystrindən çıxarış, order, icarə və ya kirayə müqaviləsi, yaxud Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş başqa sənəd) və ya vətəndaşa yaşayış sahəsi verən şəxsin ərizəsi.

Penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, əgər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada əvvəlki yaşayış sahəsinə hüquqlarını itirməmişlərsə, müraciət etdikləri vaxtdan üç gün ərzində müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həmin yaşayış yeri üzrə qeydiyyatata alınırlar. Cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxsin əvvəlki yaşayış sahəsində onun ailə üzvləri yaşayırlarsa, həmin şəxsin oraya qayıtmasına ailə üzvlərinin razılığı tələb olunmur. Yaşayış sahəsində qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada himayəyə verilmiş yetkinlik yaşına çatmayanların yaşadıkları hallarda cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxs (mənzilin mülkiyyətçisi olduğu hallar istisna olmaqla) qəyyumluq və himayə orqanının razılığı ilə həmin yaşayış sahəsinə yerləşə bilər.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının 30 iyun 2009-cu il tarixli Mənzil Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2017
2. Azərbaycan SSR-in 8 iyul 1982-ci il tarixli Mənzil Məcəlləsi. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 1998
3. Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyası. Bakı: "Hüquq Yayın Evi", nəşriyyatı, 2017
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: "Hüquq Yayın Evi", nəşriyyatı, 2016
5. "Yaşayış yeri və olduğu yer üzrə qeydiyyat haqqında" 4 aprel 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2015

Qələndər İSBƏNDİYAROV

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
Cinayət hüququ və cinayət prosesi şöbəsinin elmi işçisi

TORPAQ MÜLKİYYƏTİ SFERASINDA CİNAYƏT-HÜQUQİ PROBLEMLƏRİN HƏLL EDİLMƏSİ YOLLARINA DAİR

Annotasiya: bu məqalədə ölkə üzrə torpaq mülkiyyət münasibətləri sahəsində cinayət-hüquqi rejimin pozulmuş vəziyyətini və onu doğuran səbəbləri analiz etməyə səy göstərilir, hüquqi rejimin bərpası üçün məqsəduyğun sayılan təklif və tövsiyələr xülasə olunur. Tədqiqat işi üzrə gəlinmiş nəticələr ölkədə ümumi vəziyyətin tədqiqinə və məhkəmə praktikasının öyrənilməsinə əsaslanır.

Giriş. Torpaq üzərində mülkiyyət hüquqları son illərin ölkə həyatında ən çox qəsdə məruz qalan münasibətlərə aid oluna bilər. Bu sahədə vəziyyətin ağırlığı Dövlət Başçısının çıxışlarında dəfələrlə qeyd olunmuş, habelə Milli Məclisdə geniş müzakirə olunmuşdur. Torpaq mülkiyyət hüquqları ilə bağlı mülki, inzibati və cinayət mühakimə işlərinin statistikasına da məsələnin ciddiliyini təsdiq edir. Bu sahədə hüquq pozuntularının geniş vüsət alması qanunvericilik orqanını 20 sentyabr 2015-ci il tarixli qanunla CM-in 188-ci maddəsini yeni redaksiyada verməyə, habelə torpaqla bağlı vəzifə cinayətlərinə görə məsuliyyəti ağırlaşdıran dəyişikliklərə vadar etdi. Lakin yeni normaların qəbul edildiyi vaxtdan keçən dövr ərzində bu sahədə hüquq pozuntularının əhəmiyyətli şəkildə azalması təəssüf ki, müşahidə olunmur. Digər tərəfdən, zəif nəzarət edilmiş torpaqların böyük hissəsi ötən illərdə qanunsuz zəbt olunmuş, hasarlanmış və ya əkin üçün istifadə olunmuş, yaxud üzərində qanunsuz tikinti işləri aparılmışdır. Aydın ki, yeni normalar daha sərt olduğundan bu normaların qəbulundan əvvəl törədilmiş əməllərə şamil oluna bilməz. Onu da qeyd etmək ki, torpaq mülkiyyət münasibətləri sahəsində cinayətkarlığın geniş yayılmasına baxmayaraq bu məsələlər milli hüquq ədəbiyyatında indiyədək xüsusi tədqiqat predmeti olmamışdır.

Əsas müddəalar

Problemin kökündən həll edilməsi üçün, ilk növbədə, torpaq mülkiyyəti sahəsində pozuntuların geniş yayılmasının səbəblərinə baxılmalıdır. Ölkənin müstəqillik qazanmasından öncə 70 illik sovet hakimiyyəti illərində torpaq üzərində mülkiyyət yalnız dövlətə məxsus olmuş, bu sahədə mülki-hüquq münasibətlərinin tarixi ənənəsi qırılmışdı. Həmin münasibətləri yenidən bərqərar etmək, insanların özgə torpaq hüquqlarına hörmətini təsisatlaşdırmaq, aydındır ki, xeyli zaman tələb edən məsələ idi. Lakin nəzarətin zəif olması, səlahiyyətli orqanlarda bəzi şəxslərin torpaqla bağlı qanunsuz əqdlərdə maraqlılığı hüquq pozuntularının kütləviləşməsinə səbəb oldu.

Hesab edirik ki, bu sahədə hüquqi rejimin bərpası sadəcə məsuliyyət normalarını sərtləşdirməklə nail oluna bilməz. Digər tərəfdən, cinayət təqibini əsas alət kimi işlətmək insan hüquqlarının kütləvi pozuntuları ilə təhdid edir. Xüsusən, böyük sayda torpaq sahələri çoxdan qanunsuz zəbt olunmuş və ya qanunsuz istifadə olunmaqdadır. On minlərlə yaşayış obyektleri tikilmiş, vətəndaşlar orda kommunal xidmət haqlarını rəsmi ödəməklə yaşayırlar. Keçən illər ərzində müvafiq dövlət orqanlarının tədbirlər görməməsi beynəlxalq hüquqa görə mülkiyyət hüququnun dövlət tərəfindən tanınmasna bərabər tutulur. Çox nadir hallarda torpaqların vətəndaşlar tərəfindən tam özbaşına zəbt olunması hallarına rast gəlinir, əksər hallarda belə pozuntular müvafiq yerli icra və ya bələdiyyə orqanları ilə sövdələşmə sayəsində mümkün olmuşdur. Məhkəmə praktikasında bir çox işlərin öyrənilməsi həmçinin, vətəndaşların bələdiyyə işçiləri tərəfindən aldadıldığına dəlalət edir (6).

Qanunsuz zəbt olunan torpaq sahələri arasında kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların xüsusi çəkisi xeyli böyükdür. CM-ə yeni əlavə olunan 188.3-cü maddə eyni əməllərin bu kateqoriya torpaqlara qarşı törədilməsinə görə daha sərt məsuliyyət müəyyən edir. Bununla belə, əksər ərazilərdə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların digər kateqoriyalı torpaqlarla sərhədləri dəqiq məlum deyil, bu isə, obyektə münasibətdə yarıma və daha ciddi məsuliyyət daşıma hallarını şərtləndirir. Qeyd olunan məsuliyyət normasının ədaləti tətbiqinə nail olmaq üçün, bütün ölkə boyu kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların sərhədlərini dəqiq bəlli edən işlərin görülməsini zəruri hesab edirik. Eyni zamanda, bu kateqoriya torpaqlara qəsd hallarında onların kənd təsərrüfatı təyinatlı olmasının təqsirkara aşkar olmasının CM-in 188.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmasını məqsədəuyğun sayırıq.

CM-in 188.1-ci maddəsində əməlin obyektiv cəhətini təşkil edən hərəkətlərə aid edilmiş "becərmə" anlayışının düzgün izahı tələb olunur. Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyasında və Konstitusiyə Məhkəməsi Plenumunun müvafiq qərarında aşağıdakı kimi izah verilir: "Özbaşına becərmə dedikdə, hər hansı torpaq sahəsində onun mülkiyyətçisinin və ya başqa qanuni sahibinin icazəsi olmadan bitkilərin əkilməsindən, onlara qulluq edilməsindən və onların yetişdirilməsindən ibarət fəaliyyət başa düşülməlidir. Torpağın becərilməsi həmin torpaq sahəsinin əkin üçün yararlı vəziyyətə gətirilməsi (kollardan, daşlardan təmizləmə və s.), şumlanması, toxum səpilməsi və s. bu kimi hərəkətlərin məcmusudur" (2; 3, s.520).

Göründüyü kimi, torpağın daşlardan, kollardan və s.-dən təmizlənməsi kimi hərəkətlər də yanlış olaraq "becərmə" anlayışına daxil edilmişdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti "becərmək" sözünə belə anlayış verir: "xidmət edərək, bəsləyərək yetişdirmək" (4, s.253). Təbii ki, söhbət torpaqda əkilərək bəslənən hər hansısa ağacdən, toxumdan gedə bilər. Qanunlar yazıldığı dildəki sözlərin baza mənalara əsaslanmalıdır, hansısa sözləri qanunda işlədib onlara baza mənasını aşan, yaxud uyğun olmayan mənalara vermək qanunvericilik texnikası baxımından düzgün deyil. Torpağın sonradan nəşə əkmək üçün hazırlanması Azərbaycan dilinin tələblərinə uyğun olaraq becərmə sayıla bilməz. Becərmə sözü izahlı lüğətdən göründüyü kimi, hər hansı bitkinin əkilib-bəslənməsini ifadə edir. Digər tərəfdən, əməlin ictimai təhlükəliliyinin xarakterinə və dərəcəsinə diqqət etmək lazımdır. Torpağın daşlardan, kollardan, yaxud zibildən təmizlənməsi, orda hələ faktiki əkin işlərinə başlanmayıbsa, CM-in 188.1-ci maddəsinin sanksiyasına adekvat əməl sayıla bilməz. Əslində, bu, müəyyən hallarda ictimai faydalı əməldir. Ona görə, hesab edirik ki, sadəcə torpağın təmizlənməsindən ibarət olan əməllər, konkret əkin işlərinə keçmədiyi təqdirdə, cinayət hesab olunmamalı, inzibati hüquqpozma sayılmalıdır. CM-in 188.1-ci maddəsinin tərkibinin yaranması baxımından, torpaqda kultivasiya (şumlama) işlərinin başlanması şərti müəyyən edilməli və bu, əməlin başa çatmış cinayət kimi tövsifinə əsas olmalıdır.

Çoxdan zəbt olunmuş və ya müvafiq orqanlarla sövdələşmə əsasında əldə edilmiş, üzərində yaşayış binası tikilmiş və yaşanılan torpaq sahələri ilə bağlı məhkəmələrin baxdığı işlərdə Azərbaycan Respublikasının qəbul etdiyi beynəlxalq hüquqa əməl olunmaması hallarına rast gəlinir. Əsas insan hüquq və azadlıqlarının qorunması haqda Avropa Konvensiyasının 1 sayılı Protokolu dövlət orqanları üçün aşkar surətdə tutulmuş,

tikinti aparılmış, uzun müddət ərzində dövlət orqanlarının müdaxilə etməyi əmlakın mülkiyyətə bərabər tutulduğunu müəyyən edir. Məsələn, Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsində 2004-cü ildə baxılmış “Önəryıldız Türkiyəyə qarşı” işində Məhkəmə belə qənaətə gəlmişdir ki, Ərizəçinin tikdiyi ev və onun ailəsi ilə birlikdə yaşayış yeri onlar üçün mühüm iqtisadi maraq kəsb edirdi. Dövlət orqanlarının uzun müddət (beş il) ərzində buna yol verməsi dövlətin dolayısı ilə dözümlülük nümayiş etdirməsi və bu marağa yol verməsi deməkdir. Bu isə, 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsinə uyğun olaraq həmin əmlakı “mülkiyyətə” bərabər edir (5, s.65-66).

Göründüyü kimi, oxşar hallarda vətəndaşların yerli məhkəmə qərarlarından Avropa məhkəməsinə şikayət edib, uzun dövr ərzində dövlət orqanlarına məlum şəkildə yaşadıkları əmlakın mülkiyyət kimi tanıtması imkanları vardır. Hesab edirik ki, bu cür hallarla bağlı Dövlət proqramı hazırlanmalı və beynəlxalq hüququn tələbləri nəzərə alınmaqla rəsmiləşdirmə işləri aparılmalıdır. Qanunsuz tikilmiş on minlərlə evin qanuni əmlak rejiminə keçiriləcəyi haqda dəfələrlə vədlər səslənsə də, təəssüf ki, bu işlərin faktiki icraatına hələ də başlanmamışdır.

Torpaq mülkiyyət hüquqları sahəsində geniş yayılmış pozuntulardan biri də torpaq sahələrini özbaşına dəyişdirilməsidir. Tərəfimizdən öyrənilmiş bir neçə cinayət işinin materiallarından aydın görünür ki, becərmə və ya tikinti aparılması üçün torpaq sahələrinin özbaşına dəyişdirilməsi kimi tövsif olunub cəzalandırılan əməllər əslində özbaşına deyil, bələdiyyə vəzifəli şəxsləri tərəfindən sərhədlərin qəsdən düzgün müəyyən edilməməsi üzündən olmuşdur (6). CM-in 188-ci maddəsi ilə məhkum olunmuş vətəndaşların bir çox apellyasiya şikayətlərində görürük ki, vətəndaşlar sərhəd dəqiqləşdirilməsi haqda yerli orqanlara etdikləri müraciətlərin baxılmamasından, yaxud lazımi şəkildə baxılmadığından şikayət edirlər. Sərhədlərin dəqiq olmaması isə nəinki torpaq mübahisələrinə, hətta bir sıra hallarda sağlamlığa zərər vurma və ya qəsdən adam öldürmə kimi cinayətlərə səbəb olur.

Yerli orqanların öz vəzifəsini lazımınca icra etməməsi həmçinin ona səbəb olur ki, yaşayış məskənlərində vətəndaşlar ümumi istifadə üçün saxlanılmalı olan yol sahəsini hasar çəkməklə daraldır, nəticədə yaşayış məntəqələrində nəqliyyatın hərəkəti çətinləşir. Dəfələrlə belə faktlar olub ki, qəsəbədə yanğın hallarında yanğınsöndürən maşınlar yol darlığı üzündən yanğın yerinə girə bilməmişlər.

Nəticə. Torpaq münasibətləri sahəsində hüquqi rejimin bərpası üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsəddə uyğun hesab olunur:

- CM-in 188, 314-1, 314-2, 314-3-cü maddələrinin tətbiq məsələləri üzrə Ali Məhkəmə Plenumunun qərarının hazırlanması, o cümlədən, məhkəmə praktikasının beynəlxalq-hüquq aktlarına uyğunlaşdırma istiqamətində tövsiyələrin verilməsi;

- torpaq mülkiyyətinin hüquqi rejiminin bərpası məqsədilə yeni Dövlət proqramının keçid qanun aktı kimi qəbul edilməsi, torpaqla bağlı hüquq pozuntusuna yol vermiş şəxslərin həmin torpaqları sahibinə qaytarmaq və vurulmuş zərəri aradan qaldırmaq şərtlə məsuliyyətdən azad edilməsi (Amnistiya aktı) məsələsinə baxılması;

- CM-in 188.3-cü maddəsinin ədalətli tətbiqinə nail olmaq üçün kond təsərrüfatı təyinatlı torpaqların bütün hallarda digər kateqoriyalı torpaqları ilə sərhədlərinin vətəndaşlar üçün aşkar surətdə dəqiqləşdirilməsi;

- Belarus, Özbəkistan və digər bir sıra ölkələrin təcrübəsindən yararlanaraq, CM-in 188.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əməllərin ilk dəfə törədilməsinə görə inzibati məsuliyyət tətbiqinin mümkünlüyü məsələsinə baxılması.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi “Hüquq yayın Evi”, Bakı-2016, - 416 səh.
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 188-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” 30 mart 2015-ci il tarixli qərarı.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası / hüquq elmləri doktoru, prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. “Digesta” nəşriyyatı, Bakı, 2012-ci il. Səh.520;
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006. - 740 səh.
5. Kərimli B.C. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin kommentariyası. Bakı, “Digesta”, 2010 -580 səh.
6. Məhkəmə işləri (Suraxanı r-n məhkəməsi, iş № 1-369/2005; Siyəzən rayon məhkəməsi, iş № 1-63/2006; Bakı Apellyasiya məhkəməsi: iş № 2Cİ-1093/2006; № 2Cİ-1075/2006; İş№ 2ci-50/2007; iş № 2-ci - 78/2007)

Низяр АСКЕРОВА
главный специалист Аппарата
Конституционного Суда
Азербайджанской Республики

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА КАК ВЫСШАЯ ЦЕЛЬ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА (на примере Азербайджанской Республики)

Проблема взаимоотношений между государством и личностью - одна из важнейших в понимании сути правового государства. Как писал известный швейцарский юрист Т.Фляйнер: "Права человека могут быть защищены только в таком государстве, которым управляет право, а не отдельные люди" [4, с. 129].

Рассуждая о зависимости существования правового государства от признания приоритета прав человека, необходимо подчеркнуть, что правовое государство есть форма ограничения притязаний власти правами и свободами человека, поскольку права и свободы индивида - важнейший противовес всемогуществу государственной власти, призванный обеспечить ее ограничение и самоограничение. Поэтому приоритет прав человека по отношению к государству является первичным, определяющим, системообразующим принципом правового государства, с которым связаны его иные признаки, служащие осуществлению свободы и прав человека: построение государственной и общественной жизни на принципах права, разделение властей, взаимная ответственность индивида и государства.

Дореволюционный правовед П.Новгородцев, анализируя природу правового государства, основанного на свободе и правах человека, подчеркивал, что именно в этом качестве государство сохранило практическую ценность необходимой и целесообразной организации, оказывающей человечеству элементарные, но незаменимые услуги [1, с. 388].

Положения Конституции Азербайджанской Республики (далее - Конституции) о признании обеспечения прав и свобод человека и

гражданина высшей целью государства (ч. 1 ст. 12) и об обязанности их соблюдения и защиты органами всех ветвей государственной власти (ч. 1 ст. 71), непосредственно вытекают из зафиксированного в ст. 7 Конституции положения об Азербайджане как о демократическом и правовом государстве, так как именно обеспечение прав и свобод человека и гражданина является конечной целью такого государства. Достижение этой цели неразрывно связано с обязанностью государства создавать систему защиты прав и свобод, а также устанавливать четкие юридические процедуры такой защиты. Как считает судья Конституционного Суда Азербайджанской Республики С. Салманова: "Основу любого демократического общества составляют права и свободы человека и механизмы их защиты. Развитие общества, его материальное и духовное процветание, гражданский мир возможны лишь, когда человек становится высшей ценностью, а его права и свободы - смыслом и назначением государства" [3, с. 48].

Конституционный принцип приоритета прав и свобод человека и гражданина является фундаментальной нормой конституционного строя Азербайджана, образующей основу не только конституционно организованного общества, но и правовой защиты этого общества от возрождения попыток подавления личности, ущемления ее прав, игнорирования индивидуальных интересов и потребностей людей.

Рассмотрим и другие принципы взаимоотношений между человеком и государством при демократическом и правовом строе. Важным принципом, положенным в основу современной концепции прав человека, является признание прав человека юридической категорией наряду с правами граждан. Необходимо разграничивать эти категории. Они определяют различные аспекты статуса личности. Понятие "права человека" подчеркивает неотъемлемость прав личности как таковой, невмешательство государства во внутреннюю жизнь человека. А права гражданина, как отмечает профессор Е.А. Лукашева, "охватывают сферу отношений индивида с государством, в которой он рассчитывает не только на ограждение своих прав от незаконного вмешательства, но и на активное содействие государства в их реализации. Статус гражданина вытекает из его особой правовой связи с государством - института гражданства" [3, с. 97].

Также можно выделить принцип отказа государства от классового подхода при закреплении прав и свобод, что связано с демократическим укладом современного общества. Такие постулаты социалистического общества, как подавление личности, нарушение ее свободы (принудительное навязывание человеку определенных ценностей, непризнание элементарного права человека на свободу мысли) ушли в прошлое после принятия Конституции Азербайджанской Республики 1993 года.

К числу описываемых выше принципов относятся также неприкосновенность, незыблемость и неотъемлемость прав и свобод с момента рождения (ч. II ст. 24 Конституции) и возможность защиты своих прав и свобод не запрещенными законом способами и средствами и гарантированность предоставления защиты прав и свобод каждого государством (ч. I и II ст. 26 Конституции).

Говоря об обеспечении всех принципов конституционного государства в условиях приоритета прав человека, следует учитывать зависимость этих прав от состояния экономики и расстановки политических сил, от уровня культуры общества и степени солидарности общественных интересов, от национальных и исторических особенностей страны. Это своеобразие проявляется и в особенностях конституционного государства в разных странах мира, в особенностях правовых институтов и процедур защиты прав человека.

Права человека нормативно формируют не только условия и способы жизнедеятельности людей, но и границы свободы человека, позволяющие индивиду реализовать свои права, не ущемляя прав и интересов других людей. Права человека - показатель зрелости демократических и правовых основ государства, его "качества", способности обеспечения свободной и достойной жизни людей во всех сферах их жизни - политической, социальной, экономической и культурной.

Необходимо понимать, что правовое государство невозможно создать в обществе, которое раздирается социальными противоречиями, конфликтами, политической борьбой, выходящей за пределы права. Такое государство может существовать и успешно развиваться лишь в обществе, где есть согласие граждан относительно общих принципов его устройства, целей развития, где свобода и права человека сопряжены с уважением и доверием сограждан к государственным учреждениям и друг к другу.

Таким образом, правовое государство - это форма организации, реализации и деятельности органов публично-политической власти, которая с одной стороны создает условия для максимально полного обеспечения прав и свобод человека и гражданина, а с другой - с помощью права предпринимает все необходимое для недопущения злоупотреблений со стороны государственной власти. Для правового государства в отношении свободы личности большое значение имеет институт прав человека, под которыми понимаются фундаментальные права человека, призванные обеспечить достойное существование человека, т.е. мера равенства, свободы и справедливости, которые присущи человеку вне зависимости от расы, религии, нации, пола, соц. положения, места проживания и т.д.

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что, объявляя права и свободы индивида высшей ценностью, существующей в обществе, нужно исходить из того, что государство такая же ценность и достижение цивилизации, как и институт прав и свобод человека. Трудно не согласиться с профессором Т.Я. Хабриевой, которая пишет "нельзя недооценивать значение государственных институтов, как и нельзя продолжать поддерживать пафос слома государственности, оправданный в период борьбы с тоталитаризмом" [5, с. 13]. Неверно противопоставлять личность и государство в условиях, когда речь идет о правовом демократическом государстве, в котором государственная власть исходит от народа, принадлежит и служит только ему.

Коллективные интересы общества, государства не должны казаться менее существенными, чем интересы отдельной личности (ч. II ст. 71 Конституции Азербайджанской Республики ограничивает права и свободы каждого правами и свободами других лиц), при этом не должно создаваться впечатление о второстепенности обязанностей граждан, также указанных Основном Законе Азербайджанского государства.

Список использованных источников

1. Новгородцев П. Кризис современного правосознания. - М., 1909.
2. Права человека / Отв. ред. Е.А.Лукашева. - М.: Норма-Инфра М, 2002.
3. Салманова С. Обеспечение верховенства права посредством применения норм международного права в постановлениях Кон-

ституционного Суда Азербайджанской Республики // Роль конституции в становлении правовой государственности: материалы международной научно-практической конференции. Баку, 11-12 ноября 2005 г. - Баку, 2005.

4. Фляйнер Т. Что такое права человека.- М.: ИГПИ, Изд-во "Логос", 1997.

5. Хабриева Т.Я. Конституционализм в России: 10 лет развития // Конституция и законодательство. Материалы международной научно-практической конференции. Москва, 29 октября 2003 г. - М.: ИЗиСП, 2003.

Bənövşə ƏLİZADƏ

AMEA Hüquq və İnsan Haqları

İnstitutunun fəlsəfə doktoru

proqramı üzrə doktorantı

SAĞLAMLIĞIN MÜHAFİZƏSİ SİSTEMİNDƏ TİBBİ YARDIMIN PRİNSİPLƏRİ

Hər bir fəaliyyət növü kimi tibbi fəaliyyət, o cümlədən tibbi yardımın göstərilməsi müəyyən prinsiplər əsasında həyata keçirilir.

"Prinsip" latın sözü olub əsas ideyalar, rəhbər başlanğıclar mənasında işlədilir.

Fəlsəfədə də prinsiplər ilkin, rəhbər ideyalar, davranışın əsas qaydaları kimi xarakterizə edilir [10, s. 329; 6, s. 477].

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə prinsip müəyyən nəzəriyyənin, təlimin, əqidənin, dünyagörüşünün, elmin və s.-nin əsas müddəası, çıxış nöqtəsi, müəyyən işdə rəhbər ideya, əsas istiqamət, gözlənilməli şərt kimi izah edilir [1, s. 382].

Prof. M.N.Əliyev qeyd edir ki, hüququn prinsipləri hüquqi tənzimləmənin məzmununu, sosial istiqamətini və xüsusiyyətlərini əks etdirir. Onlar müvafiq ictimai münasibətlərin hüquqi tənziminin mənasını daha yaxşı dərk etməyə, konkret hüquq normalarını düzgün tətbiq etməyə köməklik edir. Müəllifin fikrincə, hüququn prinsipləri həmçinin qanunvericilikdə boşluqlar aşkar edildikdə nəzərə alınır. Bu məqam xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, zaman keçdikcə ictimai münasibətlər inkişaf edərək dəyişir və bunun nəticəsində hüquq normaları ilə tənzimlənməyən münasibətlər meydana çıxır. Bunu tibb hüquq münasibətlərinə də aid etmək olar. Onların rəsmiləşdirilməsi və mübahisəli məsələlərin həlli tibb hüququnun ümumi prinsipləri əsasında mümkündür [2, s. 77-79].

Hüquq düşüncəsinin prinsipləri yalnız ideyalardır, hüquqi prinsiplər isə hüququn forma və məzmunu ilə ayrılmaz olan hüquqi materiyanın tərkib hissəsini təşkil edir [8, s. 7].

İstənilən hüquqi müddəa prinsiplər vasitəsilə əsaslandırılır, hər bir hüquq norması prinsiplər nəzərə alınmaqla təfsir edilir. Hüquqi prinsipləri hüququn mahiyyətini, onun təbiətini yığcam formada ifadə edən əsas, başlanğıc müddəalardır. Prinsiplər bir növ istənilən hüquq institu-

tunun bazasını təşkil edir və sahədaxili bütün normalar bu prinsiplərə uyğun gəlməlidir. Prinsiplər hüququn əsaslandığı nəzəriyyələrin pozitiv ifadə formasıdır. Hər müddəə və fikir hüquqi prinsip ola bilməz. Bunun üçün o, dəqiq və yığcam formula edilməli və hüquq norması şəkilində pozitiv hüquqda əks olunmalıdır. Yalnız obyektiv hüquqa çevrilən, hüquq mənbələrində əks olunan müddəalar prinsip adlana bilər. Hüququn prinsipləri müvafiq elmi nəzəriyyə və fikirlərin hüquqda realizə edilməsinin təzahürüdür. Uzun illərdən bəri praktikada formalaşan və əsaslandırılan nəzəriyyə bütöv halda, özünün xırdalıqları və hüquq üçün əhəmiyyəti olmayan tərəfləri ilə hüquqa gətirilə bilməz. Hüququn qəbul etdiyi hər fikri mənimsəmə forması hüquqi prinsipdir. Prinsip adı həyatda olan nəzəriyyədən həm də onunla fərqlənir ki, hüquqda onun əsaslı və sistem kimi realizə edilmə mexanizmi olmalıdır. Belə mexanizmi olmayan müddəə, sadəcə olaraq fiksiyadır [3, s. 121].

Prof. M.N.Əliyevin fikrincə, tibb hüququnun prinsipləri dedikdə ictimai münasibətlərin tibbi-hüquqi tənzipinin əsas başlanğıcları başa düşülür. Tibb hüququnun prinsipləri bütün səhiyyə qanunvericiliyinə nüfuz edir, onun daha mühüm xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Ona görə də səhiyyə qanunvericiliyinin normalarının düzgün dərk edilməsi və tətbiq olunması yalnız onun ümumi və ya konstitusion prinsipləri nəzərə alınmaqla mümkündür. Tibb hüququnun belə prinsiplərinə aşağıdakılar aiddir:

- sağlamlığın mühafizəsi və tibbi yardımın ümumiliyi;
- sağlamlığın mühafizəsi və tibbi yardım sahəsində bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyi;
- tibbi yardım sahəsində qanunçuluğun təmin edilməsi;
- milli səhiyyə sisteminin və qanunvericiliyinin daimi olaraq təkmilləşdirilməsi;
- əhəlinin sağlamlığının qorunması üzrə tədbirlərin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi və həmin tədbirlərin prioritet əhəmiyyət kəsb etməsi;
- tibb sahəsində hər kəsə təminat verilən hüquq və azadlıqların müdafiəsi;
- tibb müəssisələrinin vəzifəli şəxslərinin qanunvericiliyə uyğun olaraq məsuliyyət daşması;
- hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq və ekoloji xətlər ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin ödənilməsi [2, s. 82].

1963-cü ilin oktyabrında ABŞ-da (Nyu-Yorkda) keçirilmiş 17-ci Ümumdünya Tibb Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş "İstənilən səhiyyə sistemində tibbi yardımın təqdim edilməsinin 12 prinsipi" adlı sənədin preambulasında göstərilir ki, planetdə tam müstəqil olanlardan

tam dövlət mülkiyyətində olanlaradək müxtəlif səhiyyə sistemləri fəaliyyət göstərir. Bəzi ölkələrdə yardım buna ciddi ehtiyacı olanlara göstərilir, digərlərində inkişaf etmiş tibbi sığorta sistemi mövcuddur. Üçüncü qrup ölkələrdə sağlamlığın kompleks qorunmasının təşkilində irəliləyişlər baş vermişdir. Səhiyyə sahəsində xüsusi təşəbbüslərlə dövlət siyasətinin uzlaşmasının fərqli səviyyələri tibbi yardımın təqdim edilməsi sistemlərinin çoxsaylı variantlarının yaranmasını şərtləndirir. İdealda həm həkimin, həm də pasiyentin tam seçim azadlığı şəraitində tibbi yardımın daha müasir səviyyəsi təmin edilməlidir. Lakin bu formula olduqca ümumi xarakter daşıyır və təəssüflər olsun ki, konkret ölkədə konkret səhiyyə probleminin həllinə az kömək edir.

Adı çəkilən sənəddə tibbi yardımın göstərilməsinin aşağıdakı prinsipləri qeyd edilir:

1. İstənilən səhiyyə sistemində tibb işçilərinin iş şəraiti ictimai həkim təşkilatlarının rəyi nəzərə alınmaqla müəyyən olunmalıdır.

2. İstənilən səhiyyə sistemi pasiyentin həkim seçmək və həkimin də pasiyenti seçmək hüququnu təmin etməlidir. Bu zaman nə həkimin, nə də pasiyentin hüququ məhdudlaşdırılmamalıdır. Azad seçim prinsipinə tibbi yardımın tibbi mərkəzlərdə göstərildiyi hallarda da əməl olunmalıdır. Həkimin peşə və etik vəzifəsi hər hansı istisna olmadan istənilən insana təxirəsalınmaz tibbi yardım göstərməkdən ibarətdir.

3. İstənilən səhiyyə sistemi təcrübəsi olan bütün həkimlər üçün açıq olmalıdır: ümumiyyətlə tibb işçiləri, xüsusən də həkimlər, onlar üçün əlverişli olmayan şəraitdə işləməyə məcbur edilə bilməzlər.

4. Həkim öz təcrübə yerini seçməkdə sərbəst olmalı və yalnız öz ixtisasının həddləri ilə məhdudlaşmalıdır. Tibb ictimaiyyəti gənc həkimləri onlara daha çox ehtiyac duyulan regionlara yönəltməklə dövlətə köməklik göstərməlidir. Prestiji az olan yerlərdə işləməyə razılan həkimlərə elə köməklik göstərilməlidir ki, onların praktiki təchizatı və həyat səviyyəsi həmin həkimlərin peşə statusuna uyğun gəlsin.

5. Tibb ictimaiyyəti sağlamlığın qorunması problemi ilə bağlılığı olan bütün dövlət institutlarında adekvat şəkildə təmsil olunmalıdırlar.

6. Müalicə prosesində iştirakı qəbul edən və ya ona nəzarət edən hər kəs həkim və pasiyentin qarşılıqlı əlaqələrində məxfiliyi dərk etməli, ona hörmətlə yanaşmalı və qorunmalıdır.

7. Həkimin mənəvi, iqtisadi və peşə müstəqilliyinin təminatları zəruridir.

8. Əgər tibbi xidmətlərə görə qonorarın məbləği pasiyent və həkim arasında müqavilə ilə birbaşa müəyyən edilməmişdirsə, tibbi xidmətlərin təqdim edilməsini maliyyələşdirən təşkilatlar həkimin əməyini adekvat şəkildə ödəməyə borcludurlar.

9. Həkimin qonorarının məbləği tibbi xidmətlərin xarakterindən asılı olmalıdır. Tibbi xidmətlərin dəyəri tibbi xidmətlərin təqdim edilməsini maliyyələşdirən təşkilatların birtərəfli qərarı ilə və ya hökumət tərəfindən deyil, tibb ictimaiyyətinin nümayəndələrinin iştirakı ilə əldə olunmuş razılaşma ilə müəyyən edilməlidir.

10. Həkim tərəfindən göstərilən tibbi yardımın keyfiyyəti və səmərəliliyi, onun təqdim etdiyi xidmətlərin həcmi, dəyəri və keyfiyyəti yalnız həkim tərəfindən regional standartlardan daha çox milli standartlara əsaslanaraq təmin olunmalıdır.

11. Xəstənin maraqları naminə həkimin müasir standartlar baxımından adekvat olan istənilən preparatı yazmaq və istənilən müalicəni təyin etmək hüququ məhdudlaşdırıla bilməz.

12. Həkim fəal şəkildə öz biliklərini dərinləşdirməyə və peşəkarlıq statusunu yüksəltməyə cəhd göstərməlidir [11].

“Əhalinin sağlamlığının qorunması” haqqında qanun (1-ci maddə) əhalinin sağlamlığının qorunmasının aşağıdakı əsas prinsiplərini təsbit edir:

- əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində insan və vətəndaş hüquqlarına dövlət təminatı və bu təminatla bağlı hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyəti;

- əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- tibbi-sosial yardımın hamı üçün mümkünlüyü;

- sağlamlığın itirilməsi zamanı vətəndaşların sosial müdafiəsi.

Sağlamlığın qorunması hüququ onun gerçəkləşməsi üçün zəruri olan bir sıra hüquqi təminatları da əhatə edir.

“Hüquq ensiklopediyası”na görə, təminat (fr. garantir - təmin etmək, ing. guarantee) öhdəliklərin icrasının təmin edilməsinin üsullarından biridir” [9, s. 178].

M.V.Molodtsovun fikrincə, hüquq daşıyıcısı kimi subyekt bu hüququ real surətdə həyata keçirə, reallaşdıra bilər, həmin hüquq pozulduqda isə o, dövlətin məcburetə gücü ilə təmin olunur, müdafiə olunur; bütün konkret normalar müvafiq hüququn daşıyıcısı olan subyekt tərəfindən reallaşdırıla bilmədikdə və həmin hüquq pozularkən müdafiə olunmadıqda hüquq hesab oluna bilməz” [7, s. 110-111].

Burada birinci prinsip əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində insan və vətəndaş hüquqlarına dövlət təminatı təsbit etsə də, bu təminatla bağlı yalnız hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyətini nəzərdə tutur. Dövlət orqanlarının həmin təminatla bağlı məsuliyyəti qeyd olunmur. Əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində insan və vətəndaş hüquqlarına dövlət təminatının verilməsi öz-özlüyündə dövlət orqanlarının bu təminata mütləq şəkildə əməl edəcəyinə zəmanət vermir. Ona görə də

həmin maddədə bu təminatla bağlı hüquqi və fiziki şəxslərlə yanaşı dövlət orqanlarının da məsuliyyətinin nəzərdə tutulması daha məqsəddə müvafiq olardı.

Əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində insan və vətəndaş hüquqlarına dövlət təminatı prinsipi onu ifadə edir ki, dövlət ratifikasiya etdiyi beynəlxalq sənədlərin sağlamlığın qorunması sahəsində insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı tələblərini, habelə milli qanunvericiliyin müvafiq hüquq və azadlıqları təsbit edən normalarını yerinə yetirmək öhdəliyini öz üzərinə götürür. Hüquq ədəbiyyatında təminatların aşağıdakı aspektləri fərqləndirilir: birincisi, bu, hər şeydən əvvəl, konstitusion hüquqa malik olma və xüsusilə, onun realizəsi ilə əlaqədar yaranan məsələlərin həll edilməsində ifadə olunan dövlət orqanlarının səlahiyyətliyi, ikincisi, bu hüquq və azadlıqların dürüst realizəsi və bu zaman sui-istifadələrə yol verilməməsi üçün vətəndaşların və vəzifəli şəxslərin məsuliyyətinin müəyyən edilməsidir, üçüncüsü, bu vətəndaşların pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi və müdafiəsinin prosedur-prosesual qaydasıdır [5, s. 57-58].

Bütün hüquqi təminatlar hüquq və azadlıqların hüquqauyğun həyata keçirilməsini və onların müdafiəsini təmin edir.

A.M.Qasimov hüquqi təminatlara qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş və subyektiv hüquqların həyata keçirilməsini təmin etməyə gömək edən təşkilati-hüquqi vasitələr kimi anlayış verir [4, s. 89].

Tibbi yardım üzrə vətəndaşların hüquqlarının reallaşdırılması dərəcəsi sağlamlığın qorunması sahəsində mövcud olan təminatlar sisteminin səmərəliliyindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Tibbi yardım üzrə hüquqi təminatlar şəxsin tibbi-sosial yardım almaq hüququnun təmin edilməsi üzrə hüquq normalarında təsbit edilmiş üsul və vasitələri, habelə dövlət orqanlarının bu sahədə fəaliyyətini ifadə edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 41-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən insanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslər qanun əsasında məsuliyyətə cəlb edirlər. “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” qanunun IX fəslində vətəndaşların sağlamlığına vurulan zərəre görə hüquqi məsuliyyət nəzərdə tutulur. Qeyd edilən qanuna əsasən vətəndaşların sağlamlığına zərər vurulduqda təqsirkar şəxslər qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada və həcmdə ziyan ödəməyə borcludurlar. Vurulan ziyanın ödənilməsi təqsirkar şəxsləri müvafiq intizam, inzibati və ya cinayət məsuliyyətindən azad etmir. Ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində vətəndaşların sağlamlığına vurulan ziyan qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada ziyan vuran hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən ödənilir. Vətəndaşların sağlamlığına birlikdə ziyan vuran şəxslər qanunvericilik-

də müəyyən edilmiş qaydada ziyanın ödənilməsi ilə əlaqədar birgə məsuliyyət daşıyırlar.

Respublikamızda əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsinə xüsusi önəm verilir. Azərbaycan Respublikasının dövlət sanitariya-epidemioloji xidməti əhalinin sağlamlığını qorumaq və möhkəmləndirmək, sağlam həyat tərzini formalaşdırmaq və xəstəliklərin profilaktikasını təmin etmək məqsədilə ətraf mühitin zərərli amillərinin əhalinin sağlamlığına təsirinin qarşısını almaşına, aşkara çıxarılıb ləğv olunmasına yönəldilmiş aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir: dövlət sanitariya nəzarəti və epidemioloji tədqiqatlar aparılması; ətraf mühit amillərinin əhalinin sağlamlığına təsirinin uçotu, statistikasi və sosial-gigiyena monitorinqi; əhalinin sanitariya-epidemioloji salamatlığını təmin edən proqramların hazırlanması, onların həyata keçirilməsinə təşkilati-metodik rəhbərlik və nəzarət edilməsi; əhalinin sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi, yoluxucu, parazitər xəstəliklərin və qida zəhərlənmələrinin profilaktikasi və ləğvi sahəsində, habelə ekstremal vəziyyətlər yarandıqda sanitariya-gigiyena tədbirlərinin, epidemiya əleyhinə tədbirlərin təşkili və həyata keçirilməsi; ətraf mühitin zərərli amillərinin gigiyena baxımından normalaşdırılması və tənziqlənməsi; sağlam həyat tərzini formalaşdırmaq, əhalinin sanitariya mədəniyyətini yüksəltmək üçün gigiyena biliklərinin təbliğ edilməsi; dövlət sərhədinin buraxılış məntəqələrində istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikası ərazisinin karantin infeksiyaları gətirilməsindən və yayılmasından, sağlamlıq üçün təhlükəli ərzaq məhsulları və istehlak əşyaları idxalından sanitariya mühafizəsi; dövriyyədə olan dərman vasitələri barəsində müəyyən olunmuş sanitariya-gigiyena tələblərinə əməl olunmasına nəzarətin həyata keçirilməsi.

Profilaktik tədbirlər içərisində immunoprofilaktika mühüm yer tutur. İmmunoprofilaktikanın həyata keçirilməsini Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi təmin edir. İmmunoprofilaktika süni immunitetin yaradılması və möhkəmləndirilməsi yolu ilə əhalinin müxtəlif yoluxucu xəstəliklərdən fərdi və ya kütləvi şəkildə qorunması metodudur. Yoluxucu xəstəliklərin immunoprofilaktikasi profilaktik peyvəndlər vasitəsi ilə yoluxucu xəstəliklərin qarşısını alınması, yayılmasının məhdudlaşdırılması və ya ləğv edilməsini nəzərdə tutur. Siyahısı Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilən yoluxucu xəstəliklərin baş verməsi təhlükəsi olduqda epidemik göstərişlərə görə profilaktik peyvəndlər məcburi aparılır.

Tibbi yardımın hamı üçün mümkünlüyü prinsipi hər bir şəxs üçün bərabər və eyni qaydada tibbi yardımın müyəssərliyini və vətəndaşların (pasiyentlərin) bu sahədə hüquqlarının cinsi, irqi əlamətlərinə, milliyyətinə, dilinə, mənşəyinə, yaşayış yerinə, əmlak vəziyyətinə, vəzifəsinə,

dinə münasibətinə, əqidəsinə, ictimai təşkilatlara münasibətinə və digər şərtlərə görə məhdudlaşdırmamasını ifadə edir.

Qüvvədə olan qanunvericilik sağlamlığın itirilməsi zamanı vətəndaşların sosial müdafiəsi ilə bağlı geniş təminatlar kompleksini nəzərdə tutur. Bu, ilk növbədə konstitusion müddəalara əsaslanır: Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır (AR Konstitusiyasının 16-cı maddəsi); hər kəsin sosial təminat hüququ vardır (AR Konstitusiyasının 38-ci maddəsi); hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır (AR Konstitusiyasının 41-ci maddəsi) və s. Eyni zamanda göstərilən prinsip daha çox öz əksini tibbi və dərman yardımını və müalicə ilə, pulsuz və ya güzəştli qiymətlərlə müayinə, müalicə və ya dərman yardımını ilə təminatı tənziqlənən müxtəlif hüquq normalarında tapır.

Beləliklə, bütövlükdə tibb hüququnun, o cümlədən sağlamlığın qorunmasının yuxarıda qeyd edilən prinsiplərinin təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında tibbi yardımın göstərilməsinin aşağıdakı prinsiplərini fərqləndirmək olar:

- tibbi yardım sahəsində qanunçuluğun təmin edilməsi;
- tibbi yardım sahəsində insan və vətəndaş hüquqlarına dövlət təminatı və bu təminatla bağlı hüquqi və fiziki şəxslərin, dövlət orqanlarının məsuliyyəti;
- tibbi yardım üzrə tədbirlərin prioritet əhəmiyyət kəsb etməsi;
- pasiyentin həkim seçmək hüququnun təmin edilməsi;
- tibbi yardımın ümumiliyi və hamı üçün mümkünlüyü;
- həkimlərin onlara daha çox ehtiyac duyulan regionlara yönəldilməsi, prestiji az olan yerlərdə işləməyə razılaşan həkimlərin sosial təminatının daha yüksək şəkildə təmin olunması;
- tibbi yardım sahəsində bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyi;
- həkim-pasiyent əlaqələrində məxfiliyin qorunması;
- həkimin fəal şəkildə öz biliklərini dərinləşdirməsi, ixtisasını və peşəkarlıq statusunu yüksəltməsi;
- tibbi yardım sahəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq və ekoloji xətalər ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin ödənilməsi.

İstifadə olunan ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild / A. Axundovun redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 1999, 412 s.
2. Əliyev M.N. Azərbaycan Respublikasında tibb hüququnun nəzəri aspektləri. Monoqrafiya. Bakı: "VƏTƏNOĞLU" NP MMC, 2016, 280 s.

3. Əsgərov Z.A. Konstitusiyə hüququ. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 760 s.

4. Qasımov A.M. Əmək hüququ. Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2007, 560 s.

5. Воеводин Л.Д. Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе. М.: Издательство МГУ, 1987, 342 с.

6. Кондаков Н.И. Логический словарь. М.: Наука, 1975, 721 с.

7. Молодцов М.В. Гарантии трудовых прав и исполнение обязанностей / Гарантии реализации прав граждан в сфере труда и социального обеспечения. Практика применения трудового законодательства и законодательства о социальном обеспечении: Материалы международной научно-практической конференции / Под ред. акад. К.Н. Гусова. М.: Проспект, 2006, с. 110-111

8. Семенов В.М. Конституционные принципы гражданского судопроизводства. М.: Юридическая литература, 1982, 152 с.

9. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия / Под ред. М.Ю. Тихомирова. М.: ЮрИнфорЦентр, 2008, 1088 с.

10. Философский словарь / Под ред. М.М. Розенталя. М.: Политиздат, 1972, 496 с.

11. <http://www.med-pravo.ru/Ethics/seventh2.htm>

BƏNÖVŞƏ ƏLİZADƏ
AMEA Hüquq və İnsan Haqları
İnstitutunun fəlsəfə doktoru
qramı üzrə doktorantı

SAĞLAMLIĞIN MÜHAFİZƏSİ SİSTEMİNDƏ TİBBİ YARDIMIN PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə sağlamlığın mühafizəsi sistemində tibbi yardımın prinsipləri ilə bağlı məsələlər təhlil edilmişdir. Müəllif bütövlükdə tibb hüququnun, o cümlədən sağlamlığın qorunmasının prinsiplərinin təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında tibbi yardımın göstərilməsi üzrə prinsiplərin fərqli təsnifatını vermişdir.

Açar sözlər: *səhiyyə sistemi, sağlamlıq, həkim, tibbi yardım, hüququn prinsipləri, pasiyent, profilaktik tədbirlər.*

Бяновша М. АЛИЗАДЕ
Докторант по программе доктора философии
Института Права и Прав Человека НАНА

ПРИНЦИПЫ МЕДИЦИНСКОЙ ПОМОЩИ ПРИ СИСТЕМЕ ОХРАНЫ ЗДОРОВЬЯ

Резюме

В статье анализированы принципы медицинской помощи при системе охраны здоровья. Автор на основе анализа и обобщения медицинского права, в общем, в том числе принципов защиты здоровья проводит другую классификацию принципов оказания медицинской помощи.

Ключевые слова: *система здравоохранения, здоровье, врач, медицинская помощь, принципы права, пациент, профилактические мероприятия*

Banovsha M. ALIZADEH
Ph.D. candidate of the Philosophy doctorate
program of the Institute on Law and Human Rights ANAS

THE PRINCIPLES OF MEDICAL CARE AT SYSTEM OF HEALTH PROTECTION

Summary

In article the principles of medical care at system of health protection are analyzed. The author on the basis of the analysis and generalization of the medical right, generally, including the principles of protection of health carries out other classification of the principles of delivery of health care.

Keywords: *health care system, health, doctor, medical care, principles of the right, patient, preventive actions.*

5 m.

Çapa imzalanmışdır 18.07.2017. Kağız formatı 70x100 1/16.
Fiziki çap vərəqi 9. Tirajı 200.

“Şərq-Qərb” mətbəəsində çap edilmişdir.
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi 17.

528011

Ar 2017
1194